

PEK

POLİTİK EKONOMİK KURAM

e-ISSN: 2587-2567

TRDIZIN

POLİTİK EKONOMİK KURAM

Journal of Social Sciences

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Haziran/ June 2023

Volume/Cilt 7, Issue/Sayı 1

E-ISSN: 2587-2567

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon
their authors.

Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

İmtiyaz Sahibi/ Published by

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Editor in Chief/ Baş Editör

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Editors/Editörler

Doç.Dr. Zehra Doğan ÇALIŞKAN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Publishing Board/ Yayın Kurulu

Prof. Dr. Aziz KONUKMAN(E)-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Immanuel NESS-Brooklyn College of the City University
Prof. Dr. Eren ÇAŞKURLU-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Arif EREN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK-Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Şükrü APAYDIN-Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Onur POLAT -Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Saadet AYDIN -Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Umut ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Yeliz Sarıöz GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Emek Aslı CİNEL Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Nihan CİĞERCİ-ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Dr. Anshuman SHARMA-Ajman University
Dr. Shabnam GUL-Lahore Collage for Women University
Dr. Öğr. Üyesi Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf MURATOĞLU-Hitit Üniversitesi
Dr. Mehmet Erman EROL-Churchill College Cambridge
Dr. Sidra Tariq JAMIL-ICESCO, Morocco

Foreign Language Editors/Yabancı Dil Editörleri

Dr. Öğr. Üyesi Özhan DEMİRKOL-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Secretary/Sekreter

L. Gizem Eren

Publication Type/Yayın Türü: Peer-reviewed Periodicals/ Hakemli Süreli Yayın

Publication Frequency/Yayın Sıklığı: Yılda İki Sayı / Two-Annually

Publication Date/Basım Tarihi: Haziran/June 2023

Contact/İletişim: pekdergi@gmail.com

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2023, Volume 7, Issue 1

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

Dizin / Index

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2023, Volume 7, Issue 1

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

TR-DİZİN, Cite Factor, ASOS indeks, i2or, Journal Factor, Scientific Indexing Services, Academic Keys, COSMOS IF, OpenAIRE, Neliti, Rootindexing, ResearchBib, DRJI, ACARINDEX

CONTENTS/İÇİNDEKİLER

Article Type, Article Name	Author(s)	Pages
Makale Türü, Makale Adı	Yazar(lar)	Sayfalar
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye’de Sektörel Kredi Yoğunlaşması ve Büyüme İlişkisinin VAR Analizi ile İncelenmesi <i>The Relationship Sectoral Credit Concentration And Growth In Turkey Analysis By VAR Method</i>	Sultan Sarı Aziz Konukman	1-15
Research Article/Araştırma Makalesi Fraud Symptoms Specific To Small And Medium-Sized Business (SMEs) And Research To Determine The Measures Taken: Gaziantep Case <i>Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelere (KOBİ) Özgü Hile Belirtileri ve Alınan Önlemlere İlişkin Bir Araştırma: Gaziantep Örneği</i>	Zeki Doğan Mohammad Haj Hamidow	16-31
Research Article/Araştırma Makalesi Ticaret Savaşları mı, Küresel Kapitalizmin Regülasyon Açmazı mı? Uluslararası Ticaret Anlaşmaları Kimin için? <i>Trade Wars or the Dilemma of Regulation of Global Capitalism? International Trade Agreements for Whom?</i>	Pınar Kahya	32-42
Research Article/Araştırma Makalesi Popper Versus Marx: Metodolojik Bir Değerlendirme <i>Popper Versus Marx: A Methodological Evaluation</i>	Serdar Dugan	43-55
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye’de Ekonomi İçerikli Protestolar ve “Geçinemiyoruz” Eylemleri <i>Economy-Oriented Protests and “We Can’t Subsist On” Actions in Turkey</i>	Yavuz Yıldırım	56-71
Research Article/Araştırma Makalesi Turizm Sektörünün Çevresel Kuznets Eğrisi Açısından Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği <i>Evaluation of Tourism Sector from The Environmental Kuznets Curve Perspective: The Case of Turkey</i>	Meryem Samırkaş Komşu Aslı Taner Mustafa Can Samırkaş	72-86

Research Article/Araştırma Makalesi		
China's Health Diplomacy Activities During the Covid-19 Pandemic	Ulaş Birkan Çakılcı	87-102
Covid-19 Salgını Döneminde Çin'in Sağlık Diplomasisi Faaliyetleri		
Research Article/Araştırma Makalesi		
Geçiş Ekonomilerinde Dış Yardımların Ekonomik Büyüme ile İlişkisinin Ampirik Analizi	Ahmet Kâhiloğulları İrem Erasa Akça	103-115
Empirical Analysis of the Relationship between Foreign Aid and Economic Growth in Transition Economies		

Türkiye’de Sektörel Kredi Yoğunlaşması ve Büyüme İlişkisinin VAR Analizi ile İncelenmesi¹

Sultan SARI¹, Aziz KONUKMAN²

1 Dr., Emekli Bankacı, sarisultan51@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8670-3625

2 Prof. Dr., Emekli, azizkonukman@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0269-3245

Öz: Mali araçlar olan bankalar sistemik önemli kurumlardır ve en önemli faaliyetleri olan kredi faaliyetleri üretimin ve tüketime finansmanı olduğundan karşılıklı olarak makroekonomiden etkilenir ve etkilerler. Bu nedenle, sektörel kredi yoğunlaşması yalnızca bankaların risk ve kârlılığı için değil, finansal istikrar ve tüm makroekonomi için de çok önemlidir. Bu bağlamda, çalışmada, Türkiye’de sektörel kredi yoğunlaşması ve büyüme ilişkisi incelenmiştir. Yöntem olarak VAR analizinin tercih edildiği çalışmada 2007 - 2021 dönemi 3’er aylık verilerden yararlanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, sektörel kredi yoğunlaşması ile büyüme arasında çift yönlü ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Bu çift yönlü ilişki Granger nedensellik testi ile de teyit edilmiştir. Ayrıca, etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırması da sonucu desteklemektedir. Alanyazında, finansal gelişme ve büyüme ilişkisini inceleyen pek çok çalışma vardır, ancak kredilerde çeşitlendirme ve yoğunlaşma gibi kredi portföy tercihini yansıtan, finansal işlevlerdeki gelişmeleri ölçerek büyüme ilişkisini inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu nedenle, çalışmanın alanyazına katkı sunması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sektörel kredi yoğunlaşması, büyüme, Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI), VAR Analizi, Granger nedensellik testi

Jel Kodları: E44, G21, C51

The Relationship Sectoral Credit Concentration And Growth In Turkey Analysis By VAR Method

Abstract: Banks, which are financial intermediaries, are systematically important institutions and the most important their functions are crediting. As crediting means shortly financing of consumption and production, it directly affects macroeconomy and is affected by it. Sectorial credit concentration is not only important for banks’ risk and returns but also important for financial stability and macro economy. Therefore, the relationship between sectorial credit concentration and growth in the Turkish banking sector is analyzed in this study. It is preferred VAR method with the quarterly data between 2007 – 2021. According to the analysis results, there is a bidirectional and positive relationship between sectorial credit concentration and growth. This bidirectional relationship is confirmed by Granger Causality test. Furthermore, the impulse-response functions and variance decomposition results support this finding. In the literature, while there are many studies which examine the relationship between financial development and growth, there are not studies which consider the relationship between growth and measure of the development in financial functions as diversification and concentration showing credit portfolio choices. Therefore, it is expected the study to contribute to literature.

Keywords: Sectoral credit concentration, growth, Herfindahl-Hirschman Index (HHI), VAR method, Granger causality test

Jel Codes: E44, G21, C51

Atıf : Sarı, S.; Konukman, A.

Türkiye’de Sektörel Kredi Yoğunlaşması ve Büyüme İlişkisinin VAR Analizi ile İncelenmesi

Geliş Tarihi 28.12.2022

Kabul Tarihi: 01.03.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

¹Bu çalışma 16-17 Aralık 2022 tarihinde düzenlenen Fisceconomia Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi’nde bildiri olarak sunulmuştur.

1. Giriş

Sistemik öneme sahip kurumlar olan bankaların en önemli faaliyeti mali aracılık ya da kısaca kredi faaliyetleridir. 2021 Eylül ayı sektör bilançosuna bakıldığında Türkiye bankacılık sektörü toplam aktiflerinin 7.046.810.000.000 TL olduğu görülmektedir. Krediler bankaların aktiflerinde yer almakta ve toplam aktiflerin 4.038.132.000.000 TL'lik kısmını krediler oluşturmaktadır. Yani toplam aktiflerin %57'i kredilerdir. Aynı dönemde mevduatın krediye dönüşüm oranı %102,39'dur. 2020 yıl sonu itibarıyla kredilerin GSYİH'ye oranı %70,86'dır. Bu rakamların da betimlediği gibi, bankalar krediler aracılığıyla tasarrufları yatırıma dönüştürmekte, üretimi ve tüketimi finanse etmektedir. Büyüme politikaları belirlenirken finansal sistemin genişliği de dikkate alınmaktadır. Dolayısıyla krediler hem makroekonomiden etkilenmekte hem de etkilemektedir.

Bankacılığın en temel tarihsel işlevi olan ve ekonomide anahtar rol oynayan kredi faaliyetleri aynı zamanda bankacılığın en riskli faaliyetidir. Bir bankanın kredilerinin büyük bölümünü belirli bir veya birden fazla sektörde toplaması yani "sektörel kredi yoğunlaşması" kredi riskinin unsurlarından birisidir ve hem karlılık hem de maliyetleri etkilemek suretiyle banka performansını etkilemektedir.

Ancak bankaların ana faaliyeti olan kredilerinin hangi alanlarda yoğunlaştığı bir başka deyişle onların kredi portföy tercihleri yalnızca risk ve kârlılıkları açısından önemli değildir. Krediler, üretimin ve tüketimin finansmanı olduğu için kümülatif olarak sektörü ve ekonominin bütünü de etkilemektedir. İyi işleyen bir kredi mekanizmasının finansal istikrara, sürdürülebilir büyüme ve kalkınmaya etkisi büyüktür. Dolayısıyla, Bernanke'nin (1992) de önerdiği gibi, "kredinin makroekonomideki rolünü" anlamak için daha fazla araştırma yapılmalıdır.

Genel olarak iktisadi yazındaki araştırmalara bakıldığında kredilerin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği görülmektedir. Bu anlamda kredi faaliyetlerindeki her türlü yoğunlaşmanın etkilerinin de incelenmeye değer olduğu düşünülmektedir. Çünkü Türkiye gibi banka temelli finansal sistemlerde bankalar finansal aracılık rolleri açısından vazgeçilmezdirler. Dolayısıyla, bankacılık sektörünün yoğunlaşma ve çeşitlendirme yönündeki kredi portföy tercihlerinin de ekonomik büyümeyi etkilemesi kaçınılmazdır. Örneğin, en basit haliyle, kredi verdikleri sektörün ya da sektörlerin faaliyetleri ve karlarını etkileyerek tüm Türkiye ekonomisini etkileme potansiyeli vardır. Şüphesiz ülkenin tasarruf oranı, sermaye birikimi, teknolojik kapasitesi, beşerî sermayesi, verimlilik, diğer üretim faktörleri gibi ekonomik büyümeyi belirleyen ve etkileyen pek çok faktör vardır. Sermaye birikiminde finansal aracılığın (yani en temel işleviyle kredilerin) rolü büyüktür (Rioja ve Valev, 2003; Levine, 2004, s.26). Kredilerin genişlemesi sanayi ve yatırımların geliştirilmesini mümkün kılmaktadır. Mali araçlar toplam faktör verimliliğinin artmasını sağlayarak da ekonomik büyüme ve kalkınmaya katkıda bulunmaktadır (Beck vd, 2000, s.266). Kümülatif olarak bankacılık kredilerindeki bir veya birkaç sektöre yönelik yoğunlaşma veya çeşitlendirme bu tercihi yansıması bakımından ekonomik büyümenin belirleyicilerinden biridir. Banka kredilerinde sektörel yoğunlaşma, bir veya birkaç sektörde uzmanlaşmaya yol açarak asimetrik bilgi sorunlarını çözebilir (Beck, Levine ve Loayza, 2000, s.266) ve maliyetleri düşürerek kredi riskini azaltıp banka karlılığını artırabilir (Sarı ve Konukman, 2021; Sarı, 2021).

Bankaların kredi riskini düşürerek karlarını yükselten sektörel kredi yoğunlaşması neden büyümeyi de arttırmaz? İşte bu çalışma ile öncelikle "banka kredilerinde sektörel yoğunlaşma büyümeyi nasıl etkiler?" sorusuna yanıt aranmaktadır. Ama aynı zamanda ekonomik büyüme de kredilerin genişlemesine yol açabildiği için, "ekonomik büyümede sektörel yoğunlaşmayı etkiler mi?" sorusuna yanıt bulunması da beklenmektedir. Kısaca, Türkiye'de tüm banka kredilerinde sektörel yoğunlaşma ile ekonomik büyüme ilişkisi, 2007.1 - 2021.3 dönemi 3'er aylık verileriyle ve VAR analizi ile incelenmektedir. Böyle bir inceleme tüm bankacılık sektörü kredilerinde sektörel yoğunlaşmaya makroekonomi, finansal istikrarın bir göstere olarak kullanılma imkânı verdiği gibi, kredi politikalarıyla ülkenin büyüme ve kalkınma hedeflerinin uyumlu hale getirilmesinde de yol gösterebilir. İktisadi yazında Türkiye bankacılık sektörüne ilişkin olarak böyle bir çalışmaya

rastlanılamamıştır. Burada Levine'in (2004, s.86) önerdiği yönde bankacılığın işlevlerinden biri (çeşitlendirme veya yoğunlaşma) ölçülerek ekonomik büyüme ile ilişkisi incelendiği için, çalışmanın iktisadi yazına katkı sunması beklenmektedir.

Çalışmada, ikinci bölümde konuya ilişkin bir alanyazın taraması özeti sunulmaktadır. Sonraki bölümde, kullanılan ekonometrik yöntem ve veri açıklanırken, bir sonraki bölümde (dördüncü bölümde) ekonometrik bulgular değerlendirilmektedir. Çalışma bir "sonuç ve öneriler" bölümü ile sona ermektedir.

2. Alanyazın Taraması

Bilindiği üzere, iktisadi yazında krediler "parasal aktarım mekanizması" kapsamında tartışılmaya başlanmıştır. "Parasal aktarım mekanizmasının kredi kanalı" para otoritelerinin özellikle karşılıkları kullanarak toplam kredi arzını nasıl etkilediğini ve kredi arzındaki değişimin de başta milli gelir ve enflasyon olmak üzere diğer makro büyüklükleri nasıl etkilediğini incelemektedir. Bu mekanizma, önceleri sadece para arzı ve faiz oranlarındaki değişimlerin yatırım ve tüketim miktarlarını etkilediği şeklinde iken ekonomideki aşırı dalgalanmalar bu görüşü yetersiz kılmış ve özellikle 1980'lerden sonra krediler de tartışılmaya başlanmıştır (Sarı, 2021, ss. 45-46).

Bu anlamda, iktisadi yazında önce Bernanke (1983) konuyu tartışmaya açmış ve daha sonra Bernanke ve Blinder (1988); "parasal aktarım mekanizmasında banka yükümlülükleri kadar banka varlıklarına da rol verilmesi gerektiğini" söylemişlerdir. Bernanke (1992) sonraki çalışmasında; "bugüne kadar ihmal edilmiş bir konu olan kredi genişlemeleri ve kredi kalitesi sorununun çağdaş makroekonomik analizin önemli bir parçası" olduğunu söyleyerek "kredi ve kredi yaratma sürecini istihbarat ve izleme, risk paylaşımı dâhil yani temel kredi verme ve yatırım fonksiyonlarıyla birlikte geniş tanımıyla ele alarak makroekonomideki rolünü" incelemiştir.

Bu anlamda kredilerin hangi sektörlerde toplandığı izleme faaliyetini oluşturmaktadır. Bu faaliyet hem bankalar hem de düzenleyici kuruluşlar tarafından önerilmekte ve yapılmaktadır. Bu yönde iktisadi yazına bakıldığında, sektörel kredi yoğunlaşmasının daha çok bankalar ve bankacılık sektörü için risk ve karlılık açısından ve dolayısıyla finansal istikrar açısından analiz edildiği görülmektedir (Sarı, 2019; 2021; Sarı ve Konukman, 2021).

Büyüme konusunda da geniş bir iktisadi yazın mevcuttur. Ama "yoğunlaşma ile büyüme" ilişkisinin daha çok bankacılık sektöründe "piyasa yoğunlaşması ve ekonomik büyüme" açısından ele alındığı görülmektedir (Claessens ve Laeven, 2005; Fernández, Gonzalez ve Suárez, 2010; Ferreira, 2012; Diallo, 2017; Diallo ve Koch, 2018; Rakshit ve Bardhan, 2019; Ijaz vd., 2020; Smolo, 2020). Bu çalışmaların çoğunda bankacılık sektöründe piyasa yoğunlaşmasının ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Farklı olarak, Cetorelli'nin (2001) "bankacılık sektöründe yoğunlaşmanın sektörel yoğunlaşmaya yol açıp açmadığını inceleyen çalışmasından söz edilebilir. Çalışma, 22 OECD ülkesinin 35 imalat sektöründen derlenen 1986- 1994 yıllarına ait verileriyle ve panel data yöntemiyle yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, bankacılık sektöründe yoğunlaşma ile sektörel yoğunlaşma arasında dikkate değer anlamlı bir ilişki vardır. Özetle bankacılık sektöründe yoğunlaşma yüksekse o birkaç banka kredi için hangi sektörü seçmişse o sektörde yoğunlaşma olduğu sonucu çıkmaktadır. Büyüme açısından bakıldığında, yoğunlaşmayı yükselten birkaç firmanın büyümesi karlarını yükselttiğini göstermesine karşın bu üretimin büyüdüğü anlamına gelmeyebilir.

Öte yandan Cetorelli'nin (1997), bir başka çalışmasında, bankacılıkta monopol gücünün, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, daha verimli alanlara kredi vererek büyümeyi artırabileceğinden söz edilmektedir.

Krediler ve büyüme ilişkisine ilişkin olarak da pek çok çalışma yapılmıştır (Koç, 2015; Korkmaz, 2015; Turgut ve Ertay, 2016; Demirci, 2017; Apaydın, 2018; Çonkar vd., 2018). Bu çalışmalardan bazılarının bulguları "kredilerin ekonomik büyümeyi tetiklediği" yönünde iken bazılarının bulguları "ekonomik büyümenin kredileri artırdığı" yönündedir. Kısaca, tek tek firma veya endüstri odaklı, tek ülke veya ülkelerarası veya

farklı yöntemlerle yapılan uygulamalı çalışmaların büyük çoğunluğunda uzun vadede finansal sistemlerin işlevleri ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir pozitif ilişki olduğunu göstermektedir (Levine, 2004, s. 85; Merton ve Bodie, 2004, s. 36).

Kredilerde sektörel yoğunlaşma ile ekonomik büyüme ilişkisine dair iktisadi yazın taramasına buradan başlanabileceği düşünülmektedir. Yoğunlaşma ya da çeşitlendirme yönündeki portföy tercihi “krediler” ana başlığı altında değerlendirilmektedir. Kredi koşulları ve standartları, iyi kredilendirme mekanizması, ekonomik büyümeyi doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir. Aynı yönde makro ekonomik koşullar da banka kredilerini doğrudan etkilemektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, krediler hem makro ekonomiden, konjonktürden etkilenen hem de etkileyen bankacılık faaliyetlerindedir.

Bu yönde, örneğin, Yiğitbaş (2014) “Türkiye’de banka kredileri ve konjonktür dalgalanmaları arasındaki ilişkiyi” 1987:01- 2013:03 dönemi verileriyle ve eşbütünlük analizi ve vektör hata düzeltme modeli kullanarak incelemiştir. Sonuç olarak, reel banka kredileri ile reel GSYİH, enflasyon ve geri ödenmeyen krediler arasında uzun dönem istikrarlı bir denge ilişkisinin olduğunu ve Türkiye’de banka kredilerinin konjonktür yönlü bir değişken özelliğine sahip olduğunu tespit etmiştir. O zaman kredilerdeki sektörel yoğunlaşmanın da konjonktürel olup olmadığı sorusu akla gelebilir.

Aynı yönde, Bikker ve Hu (2002) da aralarında Türkiye’nin de bulunduğu 26 OECD ülkesine ait 1979- 1999 yılları arası verilerini kullanarak yaptıkları çalışmada, kredilerin, reel GSYİH büyümesi, enflasyon ve reel para arzı ile güçlü bir şekilde pozitif ilişkili iken işsizlik ile güçlü bir şekilde negatif ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir. Dolayısıyla, onlara göre, kredilerin bu konjonktürel değişkenler ile gösterilen taleple güçlü bir şekilde ilişkili olduğu söylenebilir.

Lown ve Morgan (2006) da “kredi standartları, ticari krediler ve reel üretim arasındaki ilişkileri” VAR analizi ile incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre; ticari kredi standartlarındaki dalgalanmalar, ticari krediler, yatırımlar ve reel üretimin tahmininde çok büyük öneme sahiptir. Onlara göre, kredi standartları, kredilendirmede, faiz oranından daha fazla bilgi vericidir. Banka kredilerinde bir tercih göstergesi olan yoğunlaşma ve çeşitlendirmenin de kredi kalitesinin ve dolayısıyla standardın da bir göstergesi olarak ekonomik büyümeyi etkileyebilir.²

Çünkü, bir başka önemli çalışmada, Levine (2004:6) “finansal gelişmenin yol açtığı birtakım gelişmelerle yatırım ve tasarruf kararlarını ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi etkilediği görüşündedir. Bu finansal gelişmeler şöyle sıralanmıştır: 1) olası yatırım kararları hakkında bilgi üretimi (bir başka deyişle asimetrik bilgi sorunlarının çözümü) 2) yatırımların izlenmesi ve kurumsal yönetim, 3) değiş-tokuş (trading), çeşitlendirme (diversification) ve risk yönetimi, 4) tasarrufların birikimi ve harekete geçirilmesi, 5) mal ve hizmetlerin değişimi. Görüldüğü üzere “çeşitlendirme ve risk yönetimi” büyümeyi etkileyen finansal işlevlerden ve gelişmelerden biridir. Hatırlanacağı üzere; sektörel kredi yoğunlaşması, bir bankanın kredilerini bir veya birden fazla sektörde toplaması, uzmanlaşması iken “çeşitlendirme” bunun aksi yönünde hareket etmesidir. Yani kredilerini pek çok sektörde çeşitlendirmesidir. Burada konu büyümeyi etkileyen faktörlerden biri olarak sıralanmıştır. Levine’e (2004, s.86) göre uzun vadede finansal gelişme ile büyüme arasında güçlü pozitif ilişki olduğunu tespit eden pek çok çalışma vardır ama yukarıda sayılan finansal işlevlerdeki gelişmeleri ölçen, örneğin çeşitlendirme ve yoğunlaşma veya iyi kredi risk yönetimini ölçen çalışmalar yoktur.

Sarı ve Konukman’ın (2021) ve Sarı’nın (2021) “sektörel kredi yoğunlaşması ve risk-karlılık ilişkisini” 2007- 2018 dönemi 3’er aylık verilerle, sektörel kredi yoğunlaşmasını Herfindahl-Hirschman Endeksi ile ölçerek ve ARDL metoduyla inceledikleri çalışmalarında banka kredilerinde sektörel yoğunlaşmanın kredi riskini arttırmadığı, aksine karlılığı yükselttiği ve dahası yoğunlaşma yönünde bir tercihin risk ve karlılık arasında bir değiş-tokuşa neden olmadığı tespit edilmiştir. Bu çalışmaların sonuçları, Levine’in (2004) belirttiği gibi, banka kredilerinde sektörel yoğunlaşmanın risk

² Eğer bankacılık sektöründe piyasa yoğunlaşması da yüksek ise bu tür tercihler diğer küçük bankalar tarafından da takip edilebilir.

yönetiminde iyi finansal gelişmelere yol açarak ekonomik büyümeyi de artırabileceğini düşündürmektedir.

Konuyla yakından ilgili bir başka çalışmada, Koç (2015), Türkiye'deki bankaların 1999- 2011 dönemi kredilerinde ilk 10 sektöre ait krediler ile büyüme arasındaki ilişkiyi, Panel Veri Analizi ile incelemiştir. İnceleme sonuçlarına göre, "bankaların kullandığı krediler içinde ilk on sırada yer alan sektörler ile büyüme arasında uzun dönemli pozitif yönlü bir ilişki görülürken, kısa dönemde herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir. Koç'un (2015) 10 sektöre kullanılan kredilerle arasındaki ilişkiyi inceleyen bu çalışması sayılmazsa, banka kredilerinde sektörel yoğunlaşma ve büyüme ilişkisine dair başka bir çalışmaya rastlanmamıştır. Oysa kredilerdeki yoğunlaşma ülkenin sektörleri ve sanayi yapısı hakkında da fikirler verebilir, ülkenin üretim ve kredi politikası birlikte şekillendirilebilir.

Zira, örneğin, Koren ve Tenreyro (2004) kalkınmanın farklı evrelerinde farklı risk düzeyleri ve çeşitlendirmenin olduğunu ifade etmektedirler. Aynı şekilde Imbs ve Wacziarg (2003, s.17) da "sektörel çeşitlendirmenin aşamalarını" inceledikleri çalışmalarında, ülkeler için çeşitlendirme değerlendirilirken, teorik iktisadi yazında ülke öncelikleri ve portföy teorileri olmak üzere iki şeyin dikkate alındığını belirtmektedirler. Onlara göre "sektörel çeşitlendirme, önce yükselen bir çeşitlendirme sonra ise yükselen bir sektörel yoğunlaşma şeklinde iki aşamada ilerlemektedir". Bu panel analizin bulgularına göre; "fakir ülkeler, sermaye başına gelirin görece olarak yüksek seviyeye çıkmasına kadar, çeşitlendirme eğilimindedir. Çeşitlendirmenin aşamaları, faaliyet sıralamasında kaynak tahsisini de yansıtır. Bunun ekonomik büyüme ve ticarete açıklıkla da ilişkili ve ilintili gittiği görülüyor". Hem Koren ve Tenreyro'nun (2004) hem de Imbs ve Wachizag'ın çalışmaları yoğunlaşma ve çeşitlendirme yönündeki portföy tercihinin büyüme ve kalkınma ile etkileşimini göstermesi açısından önemlidir. Tüm bu çalışmalar, ülkenin büyüme ve kalkınma hedefleri doğrultusunda seçici kredi politikalarını (Özker, 2008) yönlendirebilir. Üstelik finansal sistem büyüme ve kalkınmanın farklı evrelerinde değişip, dönüşüp gelişerek yani evrilerek ekonomik büyümenin devamı yönünde farklı finansal hizmetler de sunabilir (Levine, 2004, s.86).

Tüm bu çalışmalar doğrultusunda, ama onlardan farklı olarak ve Koç'un (2015) "10 sektöre verilen kredilerle büyüme ilişkisini" incelediği çalışmasının bir adım ötesine geçip sektörel yoğunlaşmayı Herfindahl-Hirschman Endeksi ile ölçerek, kümülatif bankacılık kredilerinde sektörel yoğunlaşma ile ekonomik büyüme ilişkisi VAR analizi ile incelenmektedir.

3. Yöntem ve Veri

Bilindiği üzere iktisadi ilişkiler teoride anlatılandan daha karmaşıktır ve birçok etken ya da değişken birbirini karşılıklı olarak etkilemektedir. Bu nedenle, birçok iktisadi olay ve veya olgu tek denklemler yerine, eşanlı denklemler yardımıyla incelenmektedir ve bu incelemeler yapılırken değişkenleri salt içsel ya da dışsal değişken olarak ayırmak zorlaşmaktadır. Nitekim Sims (1980), eşanlı modelleri, belirlenmenin sağlanması için çoğu kez değişkenlerin içsel-dışsal ayrımı ve parametreler üzerine kısıtlama koymada önsezi ve tartışmalı teorilere dayanarak keyfi davranıldığı gerekçesiyle eleştirerek, bütün değişkenlerin içsel olarak kabul edildiği vektör otoregresyon modelini geliştirmiştir. Bu yöntem ile eşanlı denklemlerindeki herhangi bir iktisat teorisinden yola çıkan içsel-dışsal değişken ayrımı gibi güçlükler aşılmaktadır. Ayrıca VAR modelleri, yapısal model üzerinde herhangi bir kısıtlama getirmeksizin dinamik ilişkileri verebilmekte ve bu sebeple zaman serileri için sıklıkla kullanıldığı gözlenmektedir (Tarı, 2005, s.434; Tarı ve Bozkurt, 2006, s.4; Göktaş, 2022). Söz konusu bu avantajları nedeniyle, bu çalışmada VAR yöntemi tercih edilmiştir.

Ayrıca VAR modellerinde bağımlı değişkenlerin gecikmeli değerlerinin yer alması, geleceğe yönelik güçlü tahminlerin yapılmasını mümkün kılmaktadır. VAR modelinin

tahmin edilmesi neticesinde, elde edilen parametreleri yorumlamak yerine³, sistemin tahmini neticesinde elde edilen artıkların analizine geçilerek, geleceğe yönelik yorumlar yapılabilir. Çözüm sonucu elde edilen tahmincilerin tutarlı ve asimptotik etkin olduğu da belirtilmektedir. Bu model, çok sayıda değişkenin geçmiş değerleri ile ifade edildiği ve her bir denklemin EKK ile çözüldüğü bir yöntemdir. Değişken sayısı kadar denklem üretilebilir. Modelde yer alan değişkenlerin hata terimlerinde meydana gelecek şokların, diğer değişkenler üzerindeki etkisi, Etki-Tepki fonksiyonları ile ölçülmektedir. Şokların nasıl oluşacağını belirlemek için önce değişkenlerin 10 dönem içindeki hareketleri incelenmekte ve meydana gelen şoklarda 1 birimlik değişim karşısında diğer serilerin verdiği tepkiler grafikler yardımıyla ortaya konmaktadır. Aynı sonuçların tablo olarak da verilebileceği belirtilmektedir. Bu yönde, karşılaştırma yaparken, örneğin “eş bütünlüşme analizi uzun dönem kısa dönem denge ilişkilerini analiz ederken VAR analizinin şok tipi ilişkileri incelediği” söylenebilir. Varyans Ayrıştırması ile de bir değişkenin hata teriminde meydana gelecek şokun diğer değişkenler tarafından açıklanma oranı (%) hesaplanmakta ve böylelikle değişkenler arasındaki iktisadi ilişkilerin daha iyi açıklanabildiği ifade edilmektedir (Tarı ve Bozkurt, 2006:5; Akyüz, 2018: 185; Göktaş, 2022)⁴.

VAR analizinde üçüncü bir teknik olarak Granger Nedensellik testi de yapılması önerilmektedir (Tarı ve Bozkurt, 2006, s. 9; Akıncı vd, 2014, s.11; Akyüz, 2018, s.189). Bilindiği üzere “nedensellik”, “herhangi bir nedenin bir sonuca yol açması” olarak tanımlanmaktadır. Bilindiği üzere, kavram ekonometrik olarak alanyazına Granger (1969) sayesinde kazandırılmıştır. Kısaca, bir değişkenin cari dönemdeki değeri açıklanırken başka bir değişkenin gecikmeli değerleri bu değişkenin açıklanmasına katkı sağlıyorsa değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisi olduğu söylenebilmektedir (Mert ve Çağlar, 2019, s. 339).

k tane durağan y_t ile x_t serilerine ait p gecikmeli VAR (p) modeli aşağıdaki gibidir (Mert ve Çağlar, 2019:216) :

$$y_t = A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + C x_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada;

$y_t = (y_{1t}, y_{2t}, \dots, y_{kt})'$, k x 1 boyutlu içsel değişkenler vektörü,

$x_t = (x_{1t}, x_{2t}, \dots, x_{dt})'$, d x 1 boyutlu dışsal değişkenler vektörü,

A_1, \dots, A_p , k x k boyutlu, gecikmeli değişkenlere ait katsayılar matrisi,

C , k ve d boyutlu dışsal değişkenlere ait katsayılar matrisi,

$\varepsilon_t = (\varepsilon_{1t}, \varepsilon_{2t}, \dots, \varepsilon_{kt})'$; $E(\varepsilon_t) = 0$, $E(\varepsilon_t \varepsilon_t') = \Sigma \varepsilon$ ve $E(\varepsilon_t \varepsilon_s') = 0$ ($t \neq s$) olan k x 1 boyutlu temiz dizi özelliği gösteren hata vektörüdür.

Eşitlik 1'in sağ tarafında sadece gecikmeli değişkenler olduğunda bu durum standart VAR olarak tanımlanmakta ve EKK ile tahmin edilen denklem tutarlı olmaktadır (Akyüz, 2018: 185; Mert ve Çağlar, 2019:216).

Yoğunlaşma endeksi olarak, hesaplanması ve yorumlanması kolay olan Herfindhl-Hirschman Endeksi seçilmiştir. Endeks her sektöre açılan kredi payının karesi alınıp bunların toplanmasıyla hesaplanmıştır. Burada sektör payları yüzde olarak alınabildiği gibi ondalık olarak da alınabilmektedir (Sarı, 2021, s.164; Sarı ve Konukman, 2021, s.10).

$$\text{Herfindhl-Hirschman Endeksi} = \sum_{i=1}^n x_i^2 \quad (2)$$

³ Göktaş'a (2022) göre; "Parametre tahmini önemli olmadığı için katsayıların istatistiksel anlamlılıkları da önemli değildir. Çünkü bu analizde amaç parametre tahmini ya da öngörü değildir. Amaç değişkenler arasındaki ilişkilerin analiz edilmesidir".

⁴ Ancak, yöntemin bazı dezavantajları olduğunu da belirtmek gerekmektedir: "VAR analizinde değişkenlerin sırası önemli değilken, nedensellik analizine geçildiğinde değişkenlerin sırası önemlidir. Eşanlı denklemlere göre daha az önsel bilgi kullanılmaktadır. Analizin çözüm aşaması kolay olmakla beraber gecikme uzunluğunun fazla olduğu analizlerde serbestlik derecesi sorun olmaktadır." (Göktaş, 2022).

Modelde 2007-2021 dönemine ait üçer aylık veriler kullanılmıştır. Yoğunlaşma endeksinin hesaplamasına temel olan sektörel kredi payları BDDK'nın web sitesinde yayınlanan aylık bültenlerden, büyüme oranı ise T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın web sitesinden derlenmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Değişkenler ve Kaynakları

Değişken		Kaynak
HHI	Herfindahl-Hirschman Endeksi	BDDK Sektörel Kredi Dağılımı verilerinden hesaplanmıştır
BY	GSYİH Büyüme Hızı	T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı

Model ve testlerin yapılmasında Eviews 10 programı kullanılmıştır.

4. Ekonometrik Bulgular

VAR modelinde en önemli husus serilerin durağanlığı olduğundan analizin ilk aşamasını birim kök testleri oluşturmaktadır. Değişkenler birim kök içermiyorsa sorun yoktur. Ama eğer bir değişken birim kök içeriyorsa farkı alınarak durağan hallerinin denkleme koyulması gerekmektedir (Tarı, 2005: 439; Mert ve Çağlar, 2019, s.217).

Bu yönde öncelikle modelde kullanılan değişkenlere (serilere) durağanlık testleri yapılmıştır. Bunun için Arttırılmış Dickey-Fuller (1981) ve Phillips-Perron (1988) testlerinden yararlanılmıştır. ADF testi de Phillips-Perron testi de "seride birim kök vardır" sıfır hipotezini kullanmaktadır. Tablo 2'de değişkenlerin düzey değerlerine ait trendsiz kritik değerlere göre hesaplanan ADF ve Phillips-Perron durağanlık testleri sonuçları yer almaktadır. İki farklı test sonuçlarına göre de her iki değişken düzeyde durağandır. Yani analiz için VAR yöntemi kullanılabilir.

Tablo 2. Düzey Değerler İçin Durağanlık Testi

SSeri	Test İst. (Trendsiz)	.05 kritik değer (Trendsiz)	Durağanlık	Test İst. (Trendsiz)	.05 kritik değer (Trendsiz)	Durağanlık
BY	-3,9	-2,91	Durağan	-4,04	-2,91	Durağan
HHHI	-4,76	-2,91	Durağan	-4,72	-2,91	Durağan

VAR yönteminin ikinci aşamasında en uygun gecikme uzunluğu belirlenmeye çalışılmaktadır. VAR modelinin tahmini yapılırken, eğer (p) gecikme sayısı küçük alınırsa parametreler tutarlı tahmin edilemediği, büyük alınırsa da tahminlerin varyansının büyük çıktığı belirtilmektedir. Tablo 3'te en fazla 5 gecikmeye kadar tüm VAR modellerinin bilgi kriterleri görülmektedir. Uygulamada genelde AIC ve SC kriterine göre gecikme sayısına karar verilmektedir. Ancak SC ölçütünün daha iyi sonuçlar verdiği de söylenmektedir (Akıncı vd., 2014, s.10).

Tablo 3. Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

LLag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
00	45,43021	NA	0,000686	-1,608526	-1,534860	-1,580116
11	60,34128	28,16535	0,000458*	-2,012640*	-1,791642*	-1,927410*
22	60,91105	1,034029	0,000521	-1,885594	-1,517264	-1,743544
33	62,05226	1,986552	0,000580	-1,779713	-1,264051	-1,580843
44	67,55467	9,170692	0,000550	-1,835358	-1,172364	-1,579667
55	73,76847	9,896040*	0,000510	-1,917351	-1,107024	-1,604839
LR: LR ist. (5 % hata düzeyinde)						
FPE: Son tahmin hatası						

Tablo 3'te her üç kritere (AIC, SC, HQ) göre de en küçük değeri almış olan 1 gecikme uzunluğunun en uygun gecikme sayısı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla model VAR (1) olacaktır. Tablo 4 ve Tablo 5'te model sonuçları görülebilir.

Tablo 4. VAR (1) Modeli

	BY	HHI
BY(-1)	0,483543	0,000198
	(0,11664)	(0,00011)
	[4,14555]	[1,83152]
HHI(-1)	254,7707	0,359059
	(133,566)	(0,12351)
	[1,90745]	[2,90705]
C	-13,89976	0,040356
	(8,39589)	(0,00776)
	[-1,65554]	[5,19782]
R-kare	0,370243	0,258096
Düz. R-kare	0,347343	0,231117
F	16,16763	9,566774
Akaike AIC	5,983312	-7,988703
Schwarz SC	6,089887	-7,882129

Parantez içindekiler standart hatayı, köşeli parantez içindekiler t değerlerini göstermektedir.

Tablo 5. VAR (1) Modelinin Katsayı ve P Değerleri

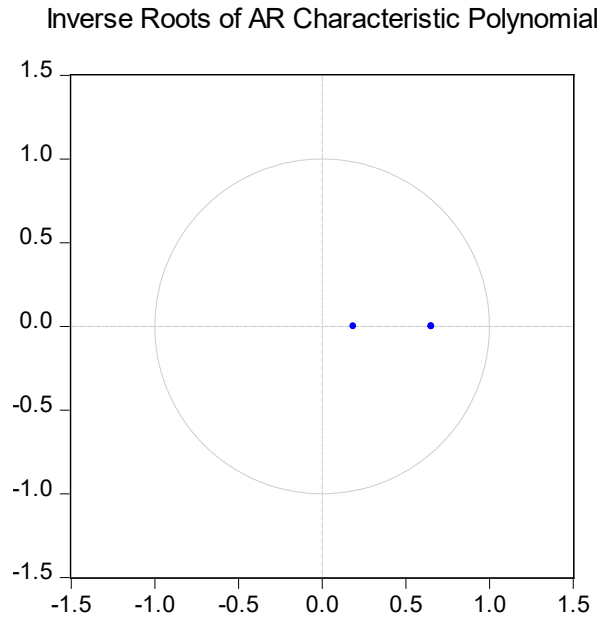
	Katsayı	Std. Hata	T	P
C(1)	0,483543	0,116641	4,145551	0,0001
C(2)	254,7707	133,5664	1,907447	0,0591
C(3)	-13,89976	8,395893	-1,655543	0,1007
C(4)	0,000198	0,000108	1,831519	0,0697
C(5)	0,359059	0,123513	2,907051	0,0044
C(6)	0,040356	0,007764	5,197821	0,0000
Denklem: $BY = C(1)*BY(-1) + C(2)*HHI(-1) + C(3)$				
Denklem: $HHI = C(4)*BY(-1) + C(5)*HHI(-1) + C(6)$				

Tablo 5'te görüldüğü gibi, C(1), C(5) ve C(6) katsayıları pozitif ve p değerleri % 1 hata düzeyinde anlamlıdır. C(2) ve C(4) katsayıları da pozitif ve p değerleri % 10 hata düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. 1 gecikmeli HHI değişkeni katsayısı olan C(2) büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Banka kredilerinde sektörel yoğunlaşma büyümeyi arttırmaktadır. C(4) ise HHI değişkeninin bağımlı değişken olduğu denklemde bir gecikmeli BY değişkenin katsayısı olup pozitif ve %10 hata düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Büyüme değişkeni de banka kredilerinde sektörel yoğunlaşmaya yol açmaktadır. Yani bu iki değişken arasında çift yönlü bir ilişki vardır. Buradan Sarı ve Konukman (2021) ve Sarı'nın (2021) tespitlerine göre kredi riskini arttırmayıp, banka karlılığını yükselten sektörel kredi yoğunlaşmasının, ekonomik büyümeyi de pozitif yönde etkilediği sonucu çıkarılabilir. Bu sonuç, Koç'un (2015) sonucu ile de uyumludur. Aynı zamanda, Alman bankalarının 1996 - 2002 dönemi verileriyle ekonomik büyümeye kredilerin cevabının sektörel ve coğrafi boyutlarını çalışan Schertler vd.nin (2006) bulgularıyla da uyumlu olduğu düşünülmektedir. Onlara göre, kredilerin ekonomik

büyümeye cevabı banka gruplarına, bankaların büyüklüğüne ve sektörel yoğunlaşmanın derecesine bağlıdır. Ancak ekonomik büyüme toplam yurtiçi kredilerde sektörel yoğunlaşmaya neden olmaktadır.

Uygun gecikme uzunluğu seçilerek oluşturulan, bu model yine de uygun bir model olmayabilir. Bunu anlamak için, sonraki aşamalarda, diğer koşullara da bakmak gerekir. Bunlardan ilki istikrar koşuludur bir diğer deyişle “kararlılık sınavıdır” (Tarı, 2005, ss. 444-447; Akyüz, 2018, s.188; Mert ve Çağlar, 2019, s.224; Demirkan ve Sayılğan, 2021, s. 31).

Bu yönde, oluşturulan VAR modelinin istikrarlı olup olmadığı incelenmiş ve sonuçları Şekil 1’de gösterilmiştir. Bu VAR modelinin AR Karakteristik Polinomunun Ters Köklerinin referans aralığının (-1 ile +1) dışında olmadığını, birim çember içerisinde dağıldığını, dolayısıyla VAR modelinin istikrar koşulunu sağladığını göstermektedir.

Şekil 1. AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri Grafiği

AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri tablo gösterimi (Tablo 6) de şu şekildedir:

Tablo 6. VAR İstikrar Koşulu İçin Karakteristik Kökler

Kök	Modül
0,654119	0,654119
0,188482	0,188482
Hiçbir kök çember dışında değildir (No root lies outside the unit circle). VAR modeli istikrar koşulunu sağlamaktadır (VAR satisfies the stability condition).	

Ardından, tahmin edilen VAR(1) modeline ait diğer varsayımların da yerine gelip gelmediğinin sınanması gerekmektedir. Bu amaçla, modelin kalıntılarında bir serisel korelasyon olup olmadığı test edilmiş olup, 4 gecikmeye kadar kalıntılar arasında herhangi bir serisel korelasyona rastlanmamıştır (4 gecikmeler için $p > 0.01^5$) (Tablo 7).

⁵Değişen varyans, serisel korelasyon ve normallik gibi tanı testlerinin 0,05 yanılma düzeyi yerine 0,01 yanılma düzeyinde test edilmesi önerilmektedir. Bunun birçok varsayımın aynı anda sağlanma şansını arttırdığı ifade edilmektedir. Çünkü, sağlanamayan her bir varsayım düzeltilmesi gereken bir sorun olmakta, gerekli düzeltmeler yapıldığında da diğer varsayımlar bozulmaktadır (Mert ve Çağlar, 2019, s. 229)

Tablo 7. Otokorelasyon LM Testi Sonuçları

Sıfır Hipotezi: h gecikmeye kadar serisel korelasyon yoktur						
Gecikme sayısı	LRE istatistiği	df	P	Rao F ista.	df	P
1	3,197568	4	00,5253	0,803958	(4, 104.0)	0,5254
2	0,412415	4	00,9814	0,102323	(4, 104.0)	0,9814
3	1,473530	4	00,8313	0,367446	(4, 104.0)	0,8313
4	17,90897	4	00,0013	4,835237	(4, 104.0)	0,0013
Sıfır Hipotezi:1'den h gecikmeye kadar serisel korelasyon yoktur						
Gecikme sayısı	LRE ist.	Df	P	Rao F-ist.	df	P
1	3,197568	4	00,5253	0,803958	(4, 104.0)	0,5254
2	3,827772	8	00,8723	0,473275	(8, 100.0)	0,8724
3	7,039775	12	00,8550	0,577498	(12, 96.0)	0,8554
4	27,01192	16	00,0414	1,803776	(16, 92.0)	0,0422

Ayrıca modele Portmanteau testi de uygulanmış ve modelde otokorelasyon sorunu bulunmadığı sonucuna varılmıştır (Tablo 8).

Tablo 8. Portmanteau Testi Sonuçları

Gecikmeler	Q-İst.	P	Düz. Q-ist.	P	Df
1	0,821051	---	0,835456	---	---
2	1,211577	0,8762	1,239929	0,8715	4

Aşağıda Tablo 9'da görüldüğü gibi; modelde değişen varyans sorunu da yoktur ($p > 0,01$ ⁶).

Tablo 9. White Değişen Varyans Testi Sonuçları

Chi-sq	Df	P			
8,521014	12	0,7432			
Bağımlı	R-kare	F(4,53)	P	Chi-sq(4)	P
res1*res1	0,042277	0,584902	0,6749	2,452081	0,6532
res2*res2	0,075754	1,086016	0,3729	4,393755	0,3553
res2*res1	0,021760	0,294728	0,8801	1,262058	0,8678

Bu testlere ilave olarak, model kalıntılarına normallik testleri de yapılmıştır (Tablo 10). Çarpıklık üzerinden yapılan ilk testte, ilk denklemin kalıntıları normal dağılım göstermemektedir. İdeal olanın hem çarpıklık hem de basıklık üzerinden yapılan test sonucunun normal dağılıma uymasındır. Burada sonuçlar farklı olduğundan üçüncü bir test olarak Jarque-Bera testine de bakılmıştır. Buna göre, modelin kalıntıları hem tek tek denklem olarak hem de birlikte normal dağılıma uymamaktadır ($p < 0,01$). Ama, bunun pek çok araştırmacı için göz ardı edildiği ve özellikle değişken sayısı az, gözlem sayısı çok ise normallik varsayımının ihmal edilebileceği belirtilmektedir (Mert ve Çağlar, 2019, ss. 228-229; Göktaş, 2022).

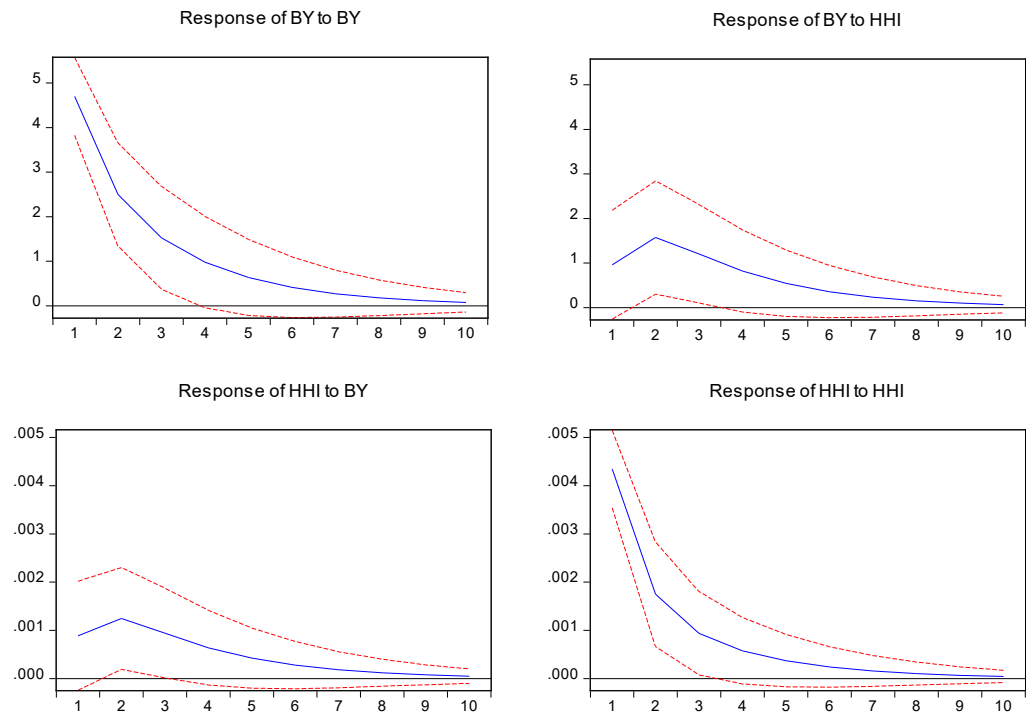
⁶ Bkz 7 nolu dipnot.

Tablo 10. Normallik Testi Sonuçları

Komponent	Çarpıklık (Skewness)	Chi-sq	df	P
1	0,056831	0,031221	1	0,8597
2	1,591687	24,49018	1	0,0000
Birlikte		24,52140	2	0,0000
Komponent	Basıklık (Kurtosis)	Chi-sq	df	P
1	6,382458	27,64914	1	0,0000
2	8,012878	60,72829	1	0,0000
Birlikte		88,37743	2	0,0000
Komponent	Jarque-Bera	Df	P	
1	27,68036	2	0,0000	
2	85,21848	2	0,0000	
Birlikte	112,8988	4	0,0000	

Tüm bu aşamalardan sonra, serilere herhangi bir şok verildiğinde diğerinin bu şoktan ne yönde etkilendiğini görmek için etki-tepki fonksiyonlarının grafikleri (Şekil 2.) elde edilmiştir.

Response to Generalized One S.D. Innovations \pm 2 S.E.

Şekil 2. Etki-Tepki Fonksiyonları Grafikleri

Şekilde yatay eksen dönemleri (toplam 10 dönem, yani burada 2,5 yıl), dikey eksen ise ilgili değişkene verilen 1 standart sapmalı şokun diğer değişkene olan etkisinin yönünü ve büyüklüğünü bir diğer deyişle tepkinin şiddetini göstermektedir. Kesikli çizgiler ise, 2 standart sapmalı güven aralıklarını temsil etmektedir. Etki tepki fonksiyonlarında güven sınırları içerisinde seyreden grafiğin 0 çizgisini kesmesi, söz konusu değişkenler arasında istatistiksel açıdan anlamlılık olduğunun göstergesi şeklinde ifade edilmektedir (Göktaş, 2022).

Üstteki ilk grafik BY(büyüme)nin kendisine olan tepkisini vermektedir. Buna göre, BY'ye verilen şok kendisini pozitif olarak etkilemekte ve etki 9 dönem sonra yok

olmaktadır⁷. BY'nin şoka verdiği tepki 3 dönem anlamlıdır. Zira sıfır çizgisi söz konusu dönemlerde güven aralığının dışındadır. 4. dönemden sonra ise şoka verdiği tepki anlamsızdır, zira sıfır çizgisi ve tepki eğrisi bu dönemlerde güven aralığı içerisindedir.

Üstteki 2. grafik HHI (sektörel yoğunlaşma endeksi) değişkenine verilen bir şoka, BY'nin verdiği tepkiyi göstermektedir. Buna göre, HHI'ne verilen bir şok BY'yi ilk dönem artan bir şiddette etkilemekte, tepkinin şiddeti 2. dönemden itibaren azalarak 10. dönemde sıfırlanmaktadır⁸. HHI'ne şoka büyümenin cevabı ilk 2. ve 3. dönem istatistiksel olarak anlamlı olmakla beraber, daha sonra istatistiksel olarak anlamsız hale gelmektedir. Zira tepki eğrisi ve sıfır çizgisi bu dönemlerde güven aralığı içerisinde kalmaktadır.

Alt grafiklerden ilkinde, BY'ye verilen bir şoka HHI'nin verdiği tepki görülebilmektedir. Tepki eğrisi güven aralığı içerisinde kalmaktadır. Buna göre, BY'ye verilen bir şoka HHI ilk dönem artan bir şekilde pozitif tepki göstermekte, 2. dönemden itibaren bu tepkinin şiddeti azalarak 9. dönemden sonra sıfırlanmaktadır. Sıfır çizgisi 2. dönem güven aralığı dışında olduğundan tepki bu dönem anlamlı iken diğer dönemlerde anlamsızdır.

Alt grafiklerden ikincisinde ise HHI'ne verilen bir şoka kendisinin verdiği tepki görülmektedir. HHI kendisine verilen bir şoktan pozitif olarak etkilenmektedir. Çünkü tüm tepki eğrisi sıfır çizgisi üzerindedir ve bu tepki 8 dönem (2 yıl) sonra kaybolmaktadır. Ancak HHI'nin bir şok karşısında verdiği bu pozitif tepki 2,5 dönem anlamlı iken daha sonra ise anlamsızdır.

Etki-tepki fonksiyonlarından sonra sıra, varyans ayrıştırmasına gelmektedir. Varyans ayrıştırmasında, toplam değişimin dönemler boyunca değişkenler tarafından nasıl paylaşıldığı görülebilmektedir. İlk sırada BY değişkeninin varyans ayrıştırması incelenmektedir (Tablo 11). Burada görüldüğü gibi, ilk dönem BY'deki toplam değişimin tamamı kendisi tarafından açıklanabilmektedir. 2. dönem ise %96,02'si kendisi tarafından, % 3,98'i ise HHI (sektörel yoğunlaşma) tarafından açıklanmaktadır, bu oran 3. dönemde % 6,15'e çıkmakta 10. dönem sonunda % 7,78 olmaktadır. Kısaca, bu iki değişkenin toplam değişkenliği açıklama yönünden birbirlerine olan etkileri 6 dönem (1,5 yıl) sürmektedir.

Tablo 11. BY Değişkeninin Varyans Ayrıştırması

Dönem	S.E.	BY	HHI
1	4,699934	100,0000	0,000000
2	5,432276	96,01902	3,980983
3	5,716051	93,85174	6,148259
4	5,833863	92,90945	7,090548
5	5,883651	92,51156	7,488436
6	5,904838	92,34324	7,656757
7	5,913883	92,27169	7,728306
8	5,917748	92,24118	7,758819
9	5,919402	92,22815	7,771854
10	5,920109	92,22257	7,777428

Tablo 12'de ise sektörel yoğunlaşmanın (HHI) varyans ayrıştırma sonuçları görülmektedir. Buna göre, ilk dönem HHI'ndeki değişimin %95,82'si kendisi, %4,18'i BY tarafından açıklanmaktadır. 10 dönemin sonunda HHI'deki toplam değişimin %84,38'i kendisi, %15,62'si BY tarafından açıklanmaktadır. Bu etkileşim yine 6 dönem (1,5 yıl) sonra stabilize olmaktadır. Yani, buradan iki değişken arasındaki toplam değişimi açıklama yönünden bir aktarımın ömrünün 1,5 yıl sürebileceği söylenebilir.

⁷ Modelde değişkenler durağan bir yapıda olduklarından başlangıçta verilen bir şokun etkisi bir süre sonra sona erecektir. Eğer durağan yapıda değillerse verilecek şokun etkisi sürekli devam edecek ve şoka verilecek tepki sağlıklı ölçülemeyecektir (Göktaş, 2022).

⁸ Bkz dipnot 9.

Tablo 12. HHI Değişkeninin Varyans Ayırıştırması

Dönem	S.E.	BY	HHI
1	0,004346	4,183405	95,81659
2	0,004773	10,30264	89,69736
3	0,004924	13,33588	86,66412
4	0,004986	14,65133	85,34867
5	0,005013	15,21012	84,78988
6	0,005024	15,44760	8455240
7	0,005028	15,54880	84,45120
8	0,005030	15,59201	84,40799
9	0,005031	15,61049	84,38951
10	0,005032	15,61839	84,38161
Cholesky Sıralaması: BY HHI			

VAR (1) modelinin sonuçları, Granger nedensellik testi ile de teyit edilmiştir⁹. Tablo 13'te görülen sonuçlara göre, iki değişken arasında %10 hata düzeyinde karşılıklı nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Yani sektörel yoğunlaşma büyümeyi arttırırken, büyüme de kredilerde sektörel yoğunlaşmaya neden olmaktadır.

Tablo 13. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: BY			
Hariç	Chi-sq	Df	P
HHI	3,638352	1	0,0565
Tümü	3,638352	1	0,0565
Bağımlı Değişken: HHI			
Hariç	Chi-sq	Df	P
BY	3,354462	1	0,0670
Tümü	3,354462	1	0,0670

5. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, 2007-2021 dönemi 3'er aylık verilerle ve VAR yöntemiyle Türkiye bankacılık sektöründe kullanılan nakdi kredilerde sektörel yoğunlaşma ve büyüme ilişkisi incelenmeye çalışılmıştır. Her ikisi de düzeyde durağan olan değişkenler arasındaki ilişkinin analiz sonuçlarına göre, sektörel kredi yoğunlaşması ile büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ve bu çift yönlü ilişki Granger nedensellik testi ile de teyit edilmiştir. İstikrar koşulunu da karşılayan modelin tahmininden elde edilen etki-tepki ve varyans ayırıştırması da sonucu desteklemektedir.

Banka temelli bir finansal sistemi olan Türkiye'de makroekonomik politikalar, büyüme ve kalkınma hedefleri ile kredi politikalarının, örneğin seçici bir kredi politikasının, uyumlu hale getirilmesinde, birlikte biçimlendirilmesinde çalışmadan yararlanılabileceği düşünülmektedir. Hangi sektörde yoğunlaşılacağı ise ayrı bir çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca iki değişkenli modelin kısıtlarına dikkat çekmek gerekmektedir. Bu ilişkiyi etkileme potansiyeline sahip diğer değişkenler modele katıldığında sonuç farklı olabilir ve dolayısıyla çalışma bu yönde geliştirilebilir.

⁹ Gökaş (2022) ders notlarında Granger nedensellik testinin Etki-Tepki fonksiyonundan önce yapılmasını önermektedir. Çünkü, etki tepki analizi yapısal şoklar üzerine kurulmuş bir teknik olup değişkenler arasında Granger nedenselliğinin olması önemlidir. Bir X değişkeni bir Y değişkeninin nedeni değilse, X üzerine verilecek bir birimlik şokun Y üzerinde bir etki doğurmayacağı açıktır.

Kaynakça

- Akıncı, G. Y., Akıncı, M. & Yılmaz, Ö., (2014). Finansal Gelişmişliğin Makroekonomik Belirleyicileri: Türkiye İçin Bir Var Modeli. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(1).
- Akyüz, H. E., (2018). Vektör Otoregresyon (VAR) Modeli ile İklimsel Değişkenlerin İstatistiksel Analizi. *International Journal of Engineering Research and Development*, 10(2), 183-192.
- Apaydın, Ş., (2018). Türkiye'de banka kredilerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(4), 15-28.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) Aylık Bankacılık Sektörü Verileri. <https://www.bddk.org.tr/BultenAylık> (Erişim tarihi: 16.03.2022).
- Beck, T., Levine, R., & Loayza, N., (2000). Finance and the Sources of Growth. *Journal of financial economics*, 58(1-2), 261-300.
- Bernanke, B. S., (1983). *Non-monetary Effects of the Financial Crisis in the Propagation of the Great Depression*. National Bureau of Economic Research. Working Paper No. 1054
- Bernanke, B. & Blinder, A.S., (1988). Credit, Money and Aggregate Demand. National Bureau of Economic Research. Working Paper No. 2534.
- Bernanke, B., (1992). Credit in the Macroeconomy. FRBNY Quarterly Review, Spring 1992-1993,50-70.
- Bikker, J. A., & Hu, H., (2002). Cyclical Patterns İn Profits, Provisioning And Lending Of Banks And Procyclicity Of The New Basel Capital Requirements. *PSL Quarterly Review*, 55(221).
- Cetorelli, N., (1997). The Role Of Credit Market Competition On Lending Strategies And On Capital Accumulation. Federal Reserve Bank of Chicago. No. WP-97-14.
- Cetorelli, N., (2001). Does Bank Concentration Lead To Concentration in Industrial Sectors?. Federal Reserve Bank of Chicago. No. WP-2001-01
- Claessens, S., & Laeven, L., (2005). Financial Dependence, Banking Sector Competition, and Economic Growth. *Journal of the European Economic Association*, 3(1), 179-207.
- Çonkar, M. K., Canbaz, M. F., & Arifoğlu, A., (2018). Mevduat ve Katılım Bankaları Kredilerinin Ekonomik Büyüme ile İlişkisi: Ekonometrik Bir Analiz. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 1-11.
- Demirci, N. S., (2017). Türkiye'de Ölçek Bazında KOBİ Kredileri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütnleşme ve Nedensellik Analizi (2006-2016). *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 113-128.
- Demirkan, T., & Sayılğan, G., (2021). Banka Kredilerinin Takibe Dönüşümünde Makroekonomik Faktörlerin Etkisinin Analizi: UFRS/TFRS-9 Uygulamaları İçin Bir Öneri. *Bankacılar*, 32(117), 16-39.
- Diallo, B., (2017). Corporate Governance, Bank Concentration and Economic Growth. *Emerging Markets Review*, 32, 28-37.
- Diallo, B., & Koch, W. (2018). Bank Concentration and Schumpeterian Growth: Theory and International Evidence. *Review of Economics and Statistics*, 100(3), 489-501.
- Dickey, D. A., and Fuller, W. A., (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1057-1072.
- Fernández, A. I., González, F., & Suárez, N. (2010). How Institutions and Regulation Shape the Influence of Bank Concentration on Economic Growth: International Evidence. *International Review of Law and Economics*, 30(1), 28-36.
- Ferreira, C., (2012). Bank Efficiency, Market Concentration and Economic Growth in The European Union. School of Economics and Management Technical University Of Lisbon, WP 38/2012/DE/UECE.
- Göktaş, Ö. (2019). www.istanbul.edu.tr/. http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/ekonometri_ue/uygulamaliekonometri.pdf (Erişim tarihi: 24.12.2022).
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 424-438.
- Ijaz, S., Hassan, A., Tarazi, A., & Fraz, A., (2020). Linking Bank Competition, Financial Stability, and Economic Growth. *Journal of Business Economics and Management*, 21(1), 200-221.
- Imbs, J., & Wacziarg, R., (2003). Stages of diversification. *American economic review*, 93(1), 63-86.
- Koç, S., (2015). Türkiye'deki Bankaların Sektörler Bazında Kullandıkları Krediler ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1999-2011. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (67), 135-156.

- Koren, M., & Tenreyro, S., (2003). Diversification and development. Federal Reserve Bank of Boston.
- Korkmaz, S., (2015). Impact of Bank Credits on Economic Growth and Inflation. *Journal of applied finance and banking*, 5(1), 51.
- Levine, R., (2004). Finance and growth: theory and evidence. National Bureau Of Economic Research Working Paper:10766.
- Lown, C., & Morgan, D. P., (2001). The Credit Cycle and The Business Cycle: New Findings Using the Survey of Senior Loan Officers. Federal Reserve Bank of New York.
- Mert, M. & Çağlar, A.E., (2019). *Eviews ve Gauss Uygulamalı Zaman Serileri Analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Merton, R. C., & Bodie, Z., (2004). The Design of Financial Systems: Towards A Synthesis of Function and Structure. NBER Working Paper No: 10620.
- Özker, A. N., (2008). Gelişmekte Olan Ülkelerde Selektif (Tercihli) Kredi Politikalarında Yapısal Uyum ve Sektörel Gelişme. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(10), 124-141.
- Phillips, P. C., and Perron, P., (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Rakshit, B., & Bardhan, S., (2019). Does Bank Competition Promote Economic Growth? Empirical Evidence From Selected South Asian Countries. *South Asian Journal of Business Studies*.
- Rioja, F., and Valev, N., (2004). Finance and the Sources of Growth at Various Stages of Economic Development. *Economic Inquiry*, 42(1), 127-140.
- Sarı, S., (2019). Türk Bankacılık Sektörü Kredilerinde Sektörel Yoğunlaşma ve Kredi Riski. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Sayı*, 43-68.
- Sarı, S., (2021). *Sektörel Kredi Yoğunlaşması ve Kredi Riski*. İksad Yayınevi.
- Sarı, S. & Konukman, A., (2021). Türk Bankacılık Sektöründe Sektörel Kredi Yoğunlaşması ve Risk-Karlılık İlişkisi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(1), 1-28.
- Schertler, A., Buch, C. M., and von Westernhagen, N., (2006). Heterogeneity in Lending and Sectoral Growth: Evidence from German Bank-Level Data. *International Economics and Economic Policy*, 3(1), 43-72.
- Sims, C. A., (1980). Macroeconomics and Reality. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1-48.
- Smolo, E., (2020). Bank Concentration and Economic Growth Nexus. *Applied Finance Letters*, 9, 81-111.
- Tarı, R., (2005). *Ekonometri*. Kocaeli Üniversitesi Yayın No:172, Kocaeli.
- Tarı, R. & Bozkurt, H., (2006). Türkiye’de İstikrarsız Büyümenin VAR Modelleri ile Analizi (1991.1-2004.3). *Istanbul University Econometrics and Statistics e-Journal*, (4), 1-16.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019, Temel Ekonomik Göstergeler. <https://www.sbb.gov.tr/temel-ekonomik-gostergeler/> (Erişim tarihi: 16.03.2022).
- Turgut, A., & Ertay, H. İ., (2016). Bankacılık Sektörünün Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Üzerine Nedensellik Analizi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(4), 114-128.
- Yiğitbaş, Ş. B., (2014). Türkiye’de Banka Kredileri ve Konjonktür Dalgalanmaları Arasındaki İlişkinin Analizi. *Bankacılar Dergisi*, 90, 19-32.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Sultan SARI (%70), Aziz KONUKMAN (%30)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Sultan SARI (70%), Aziz KONUKMAN (30%)

Fraud Symptoms Specific to Small and Medium-Sized Business (SMEs) and Research To Determine The Measures Taken: Gaziantep Case¹

Zeki DOĞAN¹, Mohammad HAJ HAMIDOW²

¹ Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir University, zekidogan7@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3328-7565

² Ph.D. Student, Niğde Ömer Halisdemir University, Mohammad.h.hamidow@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0235-6337

Abstract: The importance of Small and Medium-Sized Businesses (SMEs) is increasing as they provide various job opportunities in the countries in which they operate. These businesses may face problems related to the issues of management, organization, marketing, procurement, human resources management, production, finance, and accounting. One of the most critical accounting problems SMEs face is a fraud, which may be defined as intentional acts involving deception in accounting records or documents by those in charge of top management to obtain unfair or illegal employee benefits. The accuracy and integrity of accounting records are crucial for all stakeholders. In addition, fraud in accounting can affect employees, partners, business owners, and the government. Studies show that accounting fraud has reached dangerous levels. For this reason, it is essential to detect, prevent or eliminate fraud in SMEs and take deterrent measures against this problem. This study presented the results of a survey based on the owners or managers of SMEs operating in the Gaziantep Organized Industrial Zone to identify symptoms of SME fraud and the measures taken.

Keywords: Small and Medium-Sized Business, Fraud, Fraud Symptoms, Fraud Prevention

Jel Codes: M40, M41, M42

Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelere (KOBİ) Özgü Hile Belirtileri ve Alınan Önlemlere İlişkin Bir Araştırma: Gaziantep Örneği

Öz: Küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ), faaliyette buldukları ülkelerde çok sayıda iş imkânları sağladıkları için daha fazla önemli hale gelmektedirler. Bu işletmeler, faaliyet gösterdikleri ülkelerde, yönetim ve organizasyon, pazarlama, tedarik, insan kaynakları yönetimi, üretim, finansman ve muhasebe gibi konularda birçok sorunlarla karşılaşabilmektedirler. KOBİ'lerin muhasebe ile ilgili karşılaştıkları en önemli sorunlardan biri de hiledir. Hile ise üst yönetimden sorumlu olanların, çalışanların haksız veya yasalara aykırı bir menfaat elde etmek amacıyla muhasebe kayıtlarında veya belgelerinde yaptığı aldatma içeren kasıtlı eylemler olarak tanımlanmaktadır. Muhasebe bilgilerinin doğruluğu ve bütünlüğü tüm paydaşlar için çok önemlidir. Ayrıca, muhasebede hile, çalışanları, ortakları ve işletme sahiplerini etkilediği gibi devleti de etkileyebilmektedir. Yapılan araştırmalar, muhasebe hilelerinin ciddi boyutlara ulaştığını göstermektedir. Bu nedenle, KOBİ'lerde hilenin daha gerçekleşmeden önce tespit edilmesi, önlenmesi veya yok edilmesi ve konu ile ilgili caydırıcı önlemlerin alınması önem arz etmektedir. Bu çalışmada ise KOBİ'lere özgü hile belirtilerini ve alınan önlemleri tespit etmek amacıyla, Gaziantep Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyette bulunan KOBİ sahipleri veya yöneticileri üzerinde ankete dayalı yapılan araştırma sonuçlarına yer verilmiştir.

Atf: Doğan Z.; Hamidow M. H.

Fraud Symptoms Specific To Small And Medium-Sized Business (SMEs) And Research To Determine The Measures Taken: Gaziantep Case

Geliş Tarihi: 17.01.2023

Kabul tarihi: 03.04.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler, Hile, Hile Belirtileri, Hilelerin Önlenmesi.

Jel Kodları: M40, M41, M42

¹ Bu çalışma, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Etik Kurulunun 27.12.2022 tarih ve 2022/15-32 sayılı kararıyla bilimsel araştırma ve yayın etiğine uygun bulunmuştur.

1. Introduction

Examination of the literature on Small and Medium-Sized Businesses (SMEs) reveals that no common definition of SMEs has been developed to this day. The main reasons for the lack of a common definition of SMEs include the industrial structures, levels of development, and technological opportunities of countries or regions in countries (Küp, 2011, p. 45). Therefore, existing definitions of SMEs are mostly related to the field of economics rather than a legal definition (Çatal, 2007, p. 334).

Small and Medium Enterprises Development Organization of Turkey (KOSGEB) proposes the most well-known definition of SMEs and defines them as *“businesses employing from 1 to 250 workers in the manufacturing industry, where no more than 25% of the shares are in the hands of large businesses”*. In addition, SMEs are generally defined as *“businesses that have the same owner and manager at the same time, operate locally, are financed by their own resources, can make decisions quickly, work with low management expenses, and implement labor-intensive production.”*

The importance of SMEs in Turkey and other developing economies has been understood since the nineties (Çatal, 2007, p. 335). The increasing importance of SMEs is related to the fact that their place in the total number of businesses and total employment is enormous. SMEs have other benefits for the countries in which they operate. These benefits can be listed as follows (Çatal, 2007, p. 337; Erdem ve Duru, 2010, p.82; Küp, 2011, p.52):

SMEs are more flexible and more resilient to economic volatility than large businesses.

SMEs' specialization in a particular production area increases resource efficiency.

SMEs operate as a stabilizing factor in the income range.

SMEs have a crucial role in reducing the unemployment rate as they employ low-skilled workers and provide technical training to qualified workers.

Some of the decisions can be taken quickly in SMEs, which have a cheap production business as they operate at lower general management and operating costs.

SMEs support large businesses through the production of raw materials, adjuvant, and operating materials used by large businesses.

SMEs help to convert small savings into direct investments.

The relationships between employers and employees develop in a closer and more positive environment in SMEs.

Since SMEs spread across the country, they help to eliminate regional development disparities and prevent migration to large cities. Consequently, the role of these businesses in social life is just as important as their economic roles.

SMEs prevent the concentration of productive activities in the hands of a few large companies and contribute to increased competition through antitrust.

SMEs contribute to accelerating economic development by offering creative ideas.

Despite these above-mentioned benefits, SMEs may face various problems, including administrative, regulatory marketing and supply problems and other problems related to human resources management, production, finance, and accounting. Fraud is one of the most important accounting problems that SMEs experience.

This study will first provide general information about fraud, which is one of the most important accounting problems in SMEs, and then summarize existing findings on fraud. In the second step, the study will present the findings of a survey on the symptoms of fraud and the actions taken by SMEs operating in Gaziantep Organized Industrial Zone.

2. Defining the Concept of Fraud

Fraud is *“a plan, game, and intrigue prepared to deceive and mislead someone”*. The concept fraud is associated with corruption and deception. The Association of Certified Fraud Auditors (ACFE) in the United States defines fraud as *“improper use or misuse by an*

employee of the resources and assets of the business in which he works.” (Ataman and Aydın, 2017, p.1).

According to independent audit standards, fraud is defined as *“deliberate actions involving deception by management, senior management, one or more persons of employees or third parties to get illegal or unfair benefits”* (BDS 240, p. 9). The definition of fraud according to the field of accounting is *“arranging and falsifying the records, documents, and accounts of the enterprise by concealing the truth in order to provide certain advantages and provide information to mislead others”* (Anuk, 2015, p.55).

The Association of Certified Fraud Examiners (ACFE) classified businesses' fraud under three headings; Misuse of assets, distortion of financial statements, and corruption (Yazıcı, 2018, p. 844). The 2007 research of Price water house Coopers (PwC) on the crimes in global economy classified fraud under five headings, namely, misuse of assets, fraud in accounting, corruption, and bribery, money laundering and infringement of intellectual property rights (Yıldız and Derya-Baskan, 2014, p.3). Additionally, the company explained these crimes as follows (Çavuş, 2019):

1-Types of Employee Fraud:

- An employee may steal funds, items, fixed assets, or other assets belonging to the business or to a person for his own benefit.
- An employee may steal registered money from the businesses' treasury in different ways.
- An employee may steal businesses' funds before it was registered.
- An employee may place the same number of personal checks in the treasury for the money that he or she stole to protect against sudden audits.
- An employee may register the same number of fake buyers, which he will later delete from the records for the fake sales he made.
- An employee may steal commercial inventory for their personal use or to resell it later.
- An employee may provide various benefits (excessive discounts, priority in bids, etc.) to buyers and sellers versus the bribes they receive.

2-Types of Management Fraud:

- Management's promises in the form of bonuses or other incentives associated with achieving overly ambitious objectives for operating results, financial position or cash flow.
- Management's objectives to increase a businesses' share price or profits trend through unusually firm accounting practices.
- Management's commitment to fulfill expectations that appear from the point of view of analysts, creditors, and other third parties are overly ambitious or openly unrealistic.
- Management's use of inappropriate means to reduce its declared profits for reasons of tax.

3- Types of Investment Fraud:

- Pyramid fraud,
- Exchange fraud,
- International investment fraud,
- Ponzi fraud,
- Fraud of valuable items.
- Types of Sales Frauds:
 1. High prices for purchased products,
 2. Delivery of second-quality items or non-shipment of items even if the buyer has already paid for the items to be shipped.

4- Types of Customer Fraud:

Customers who show fraudulent behavior in situations that require financial expenses initially.

The general purposes of resorting to fraud in business accounting include the following (Yardımcıoğlu et al., 2014, p.178):

- Embezzlement confidentiality,
- Partners' desire to mislead each other,
- Lack of desire in the distribution of dividends,
- Cover up corruption,
- Desire to take advantage of undue incentives,
- Tax evasion.

3. Literature Review

Numerous studies have been conducted on the causes and consequences of accounting fraud. Some of these studies included the followings:

The study of Bayraktar (2007), entitled *"The History of the Accounting Frauds in Turkey"*, provided information on the history of accounting fraud transactions in Turkey, the methods used in fraud, and the purposes for which it was carried out. The study concluded that accounting scams in Turkey usually occur to make the business look better or worse than it is.

The study of Sengür (2010), entitled *"Occupational Fraud, Fraud Prevention, Regulations Related to Fraudulent Financial Reporting and a Survey"*, provided information on the most common types of fraud in independent audit and internal audit records of companies operating in Turkey. *"Disregard for disclosure of financial statements, recording of expenses and incomes at different periods and showing high profits for the period"* were identified as the most common types of fraud detected by independent auditors, whereas *"expense fraud, conflict of interest, and misuse of non-cash assets"* were the most common types of fraud identified by internal auditors.

The study conducted by Aytekin, Sezgin, and Yalçın (2015), entitled *"Practitioners' Approach to Errors and Fraud in Accounting and Fraud Indicators: The Case of Balıkesir"*, measured how often independent accountants and chartered accountants operating as both registered and independently in Balıkesir province of Turkey faced with fraud markers and to what extent they agreed on the statements about accounting errors and fraud occurring for various reasons. The study found a difference between gender, level of education, job title and the level of agreement on the statements about accounting errors and frauds.

The study of Doğan and Nazlı (2015), entitled *"An Investigation on The Determination of Business Managers' Responsibilities for Preventing the Accounting Errors and Frauds"*, identified business managers' responsibilities in detecting accounting errors and frauds and their roles in preventing these errors and frauds in their businesses. The study concluded that effective penalties, an effective internal control system and eliminating pressure, opportunities, and justification factors by managers can reduce the risk of error and accounting fraud.

The study of Özbirecikli and Öksüz (2016), entitled *"A Research Study on the Intentional Errors enabling Occupational Fraud and Abuse in Manufacturing Companies: The Case of Hatay"*, identified the types of fraud committed by employees and the reasons behind the inability of managers to prevent these types of fraud. The study concluded that uncontrolled work and activities allowed employees to engage in fraudulent transactions.

The study of Ataman and Aydın (2017), entitled *"A Study on Fraud Auditing and Determination of The Fraud by Auditors"*, examined types of frauds that causes significant losses and the methods to prevent fraud. The study found that the most common cause of employee fraud was financial pressure and that the most common types of fraud were corruption and fraud in invoices.

The study of Doğan, Gülçin, and Nazlı (2018), entitled “*A Research on the Levels of Professional Accountants’ Tendency towards Fraud*” identified the level of propensity for fraud by professional accountants in Turkey. The study found no relationship between gender, age, educational level, job title, years in profession and the propensity for fraud.

The study of Ömürbek and Durgunböcü (2018), entitled “*Investigation of Accounting Professionals’ Perceptions about Accounting Error and Frauds*” aimed to determine and evaluate the perceptions of accounting professionals about accounting errors, fraud and tax audit. The study found that the most common accounting frauds faced by professional accountants were “customers who wish to have a balance by showing their ability to pay in order to get a loan” and “customers who want them to resort to methods such as increasing costs or reducing revenue due to high tax”.

The study of Yaman (2019), entitled “*Fraud in Corporations, Relationship Between Fraud Perception and Ethical Understandings of Employees*”, searched for a correlation between employees’ perceptions of fraud, ethical understanding, and demographic characteristics. The study found that gender and positions of the employees did not significantly differentiate the level of fraud and ethical perceptions whereas their age and level of education were effective.

The study of Doğan and Ceylan (2021), entitled “*Fraud Symptoms Specific to Family Businesses and Research to Determine the Measures Taken*” analyzed the opinions of 57 family businesses registered in Nigde about the signs of and the measures taken to prevent fraud. According to the study, the most significant symptoms of fraud were: 1) The person, who orders the product, receives it, and pays for it, is the same person; 2) the receivables, debts, collections, payments, and records of all this are the responsibility of one person; 3) in accounting transactions, settlement records are made in accounts receivable and debts from time to time; and, 4) abnormal increases in expenses and purchases are encountered from time to time. In addition, the following strategies were identified to prevent fraud in the family businesses: 1-Comparison of bank and accounting records, 2-Important points are monitored by cameras, 3-Records of returns and quality problems exist, 4-Inventory of cash and stock is done without notification.

4. The Purpose, Scope, Method, and Hypothesis of the Research

The main purpose of this research is to identify the views of SMEs operating in Gaziantep Organized Industrial Zone on the symptoms of fraud they may face and the measures they take to prevent fraud. Other aims of the study were:

- Identifying the demographic characteristics of owners or managers of SMEs,
- Identifying the number of employees in SMEs and the sectors in which SMEs operate,
- Identifying the extent to which owners and managers of the SMEs agreed with the statements about the symptoms of fraud.

- Identifying the extent to which owners and managers of the SMEs agreed with the statements about the detection and prevention of frauds.

The population consists of owners or managers of small and medium-sized businesses operating in Gaziantep Organized Industrial Zone (SMEs) in 2021. Survey method was used for data collection.

Although we made request to the Gaziantep Directorate of KOSGEB to obtain a list of SMEs operating in Gaziantep Organized Industrial Zone to conduct the survey, the relevant list was not submitted due to the Protection of Personal Information Act. Although we obtained a list from Gaziantep Chamber of Industry and Commerce, the list did not clearly state whether the companies in the list were SMEs. For all these reasons, surveys were distributed to SMEs that we identified during face-to-face interviews with the owners or senior managers of randomly selected businesses in Gaziantep Organized Industrial Zone. The questionnaire was distributed to 117 businesses in total.

The major problem encountered during the distribution of the questionnaire was that most SMEs owners or managers did not want to respond to the questionnaire due to the COVID-19 pandemic or the aim of the study, which was to identify fraud. SPSS (Statistical

Package for the Social Sciences) version 26.0 was used for data analysis. Frequency and percentage analyses were made separately for each question in the survey. Furthermore, Independent-Samples T Test and One-Way ANOVA Test were used to test hypotheses, which were the followings:

H1: There is a difference between gender and the level of agreement of SMEs owners or managers regarding the statements about the symptoms and prevention of fraud.

H2: There is a difference between age and the level of agreement of SMEs owners or managers regarding the statements about the symptoms and prevention of fraud.

H3: There is a difference between education levels and the level of agreement of SMEs owners or managers regarding the statements about the symptoms and prevention of fraud.

H4: There is a difference between marital status and the level of agreement of SMEs owners or managers regarding the statements about the symptoms and prevention of fraud.

H5: There is a difference between monthly income levels and the level of agreement of SMEs owners or managers regarding the statements about the symptoms and prevention of fraud.

H6: There is a difference between working years and the level of agreement of SMEs owners or managers regarding the statements about the symptoms and prevention of fraud.

H7: There is a difference between the number of employees in the SME and the level of agreement of SMEs owners or managers regarding the statements about the symptoms and prevention of fraud.

H8: There is a difference between the sector of SME and the level of agreement of SMEs owners or managers regarding the statements about the symptoms and prevention of fraud.

5. Findings

This part of the study analyzed findings of the research. Firstly, we provided information on the demographic characteristics of the participants and the characteristics of the SMEs. Next, the responses to the statements in the questionnaire were analyzed separately and the results were presented.

Table 1 presented demographic characteristics of the participants and general characteristics of the SMEs.

Table 1. Demographic Characteristics of the Participants and General Information about SMEs

Gender	Number	Percentage (%)
Female	19	16.2
Male	98	83.8
Ages	Number	Percentage (%)
25 and below	5	4.27
26-35 Years	17	14.53
36-45 Years	33	28.21
46-55 Years	44	37.61
56 and above	18	15.38
Educational Levels	Number	Percentage (%)
Secondary School or below	15	12.8
High school	26	22.2
Associate degree	18	15.4

Bachelor's Degree	38	32.5
Master's degree	14	12
PhD	6	5.1
Marital Status	Number	Percentage (%)
Married	88	75.2
Single	39	24.8
Monthly Income	Number	Percentage (%)
3.000,00 TL and lower	12	10.26
3.001,00 TL - 5.000,00 TL	32	27.35
5.001,00 TL and higher	73	62.39
Working Years	Number	Percentage (%)
0-5 Years	28	23.93
6-10 Years	33	28.21
11-15 Years	29	24.79
16-20 Years	13	11.11
21-25 Years	10	8.55
26 years and above	4	3.41
Number of Employees in SMEs	Number	Percentage (%)
1-100	30	25.64
101-200	34	29.06
201-300	31	26.50
301 and above	22	18.8
Sector of the SMEs	Number	Percentage (%)
Food	41	35.04
Textile	34	29.06
Shoe, Slippers, and Leather Products	21	17.95
Chemicals	8	6.84
Others	13	11.11

Accordingly, 16.2% of the owners or managers of SMEs were women whereas 83.8% were men. Besides, 4.27% of the participants were aged 25 years or below, 14.53% were aged 26-35 years, 28.21% were aged 36-45 years, 37.61% were aged 36-45 years, and 15.38% were aged 56 years or older. 12.8% of the participants were graduates or lower, 22.2% were graduates of secondary education, 15.4% had associate degree, 32.5% had bachelor's degree, 12% had master's degree and 5.1% had PhD degree. 75.2% of the participants were married and 24.8% were single. 10.26% of them earned a monthly income of 3,000 TL or lower, 27.35% had a monthly income between 3,000 to 5,000 TL and 62.39% had a monthly income of 5000 TL or more. Furthermore, 23.93% of them had a professional experience of 5 years or lower, 28.21% between 6-10 years, 24.79% between 11-25 years, 24.79% between 16-20 years, 8.55% between 21-25 years, and 3.41% had a professional life of 26 years or more. 23.93% of the participants have been working for the SME for 5 years or lower, 28.21% between 6-10 years, 24.79% between 11-25 years, 24.79% between 16-20 years, 8.55% between 21-25 years, and, 3.41% 26 years or more. The number of employees working for the SME was 1-100 for 25.64%, between 101-200 for 29.06%, 201-300 for 26.50% and 300 and above for 18.8% of the SMEs. Finally, 35.04% of the SMEs were in the food sector, 29.06% in the textile sector, 17.95% in the shoe, slipper, and leather production sector, 6.84% in the chemical sector, and 11.11% in other sectors.

Table 2 presented the level to which the participants agreed on the statements about fraud and the prevention of fraud.

Table 2. Distribution of SMEs Owners or Managers' Levels of agreement with the statements about Symptoms and Prevention of Fraud ²

STATEMENTS	(5)	(4)	(3)	(2)	(1)	AVERAGE
	Strongly Agree	Somewhat Agree	Neither Agree nor Disagree	Somewhat Disagree	Strongly Disagree	
In our business, only one person is responsible for all receivables, debts, collections, payments and all their records.	15 (12.8)	34 (29.1)	3 (2.6)	43 (36.8)	22 (18.8)	2.80
In our business, our accountant often works overtime outside of normal business hours, takes work home and continues to work on weekends.	6 (5.1)	28 (23.9)	3 (2.6)	59 (50.4)	21 (17.9)	2.47
In our business, our accountant loses invoices from time to time.	2 (1.7)	3 (2.6)	2 (1.7)	52 (44.4)	58 (49.6)	1.62
In our business, our accountant usually does not want to take time off and avoids vacation.	3 (2.6)	15 (12.8)	5 (4.3)	56 (47.9)	38 (32.5)	2.05
In our business, our accountant under normal circumstances would like to undertake some duties that are included in the job descriptions of other departments (such as contracts with buyers, sellers and banks, correspondence related to management).	2 (1.7)	17 (14.5)	5 (4.3)	53 (45.3)	40 (34.2)	2.04
In our business, our accountant usually chosen from among family members.	7 (6.0)	22 (18.8)	3 (2.6)	54 (46.2)	31 (26.5)	2.31
Our accountant does not keep up with the latest	4 (3.4)	20 (17.1)	10 (8.5)	44 (37.6)	39 (33.3)	2.19

²The survey used in the research was prepared by Zeki DOĞAN and Azime Hasret CEYLAN, based on the article titled "Fraud Symptoms Specific to Family Businesses and Research to Determine the Measures Taken"

developments in accounting.						
Periodic adjustments are made to receivables and payables in our business's accounting transactions.	8 (6.8)	48 (41.0)	18 (15.4)	29 (24.8)	14 (12.0)	3.05
In our business, the person who orders the material, receives the material and pays is the same person.	18 (15.4)	37 (31.6)	3 (2.6)	44 (37.6)	15 (12.8)	2.99
In our business, abnormal increases in items of expense and purchases are encountered from time to time.	14 (12.0)	45 (38.5)	14 (12.0)	34 (29.1)	10 (8.5)	3.16
In our business, files, documents and programs that have not been used for a long time are cleaned.	3 (2.6)	28 (23.9)	4 (3.4)	56 (47.9)	26 (22.2)	2.36
Our business frequently purchases high-level services.	12 (10.3)	20 (17.1)	15 (12.8)	46 (39.3)	24 (20.5)	2.57
In our business, it was observed that more than one payment was made to a seller on similar dates.	3 (2.6)	13 (11.1)	7 (6.0)	63 (53.8)	31 (26.5)	2.09
In our business, we encountered the situation of making payments to inappropriate and unreal persons.	2 (1.7)	27 (23.1)	3 (2.6)	54 (46.2)	31 (26.5)	2.27
The employees in our business are smart, talented and risk-taking people.	30 (25.6)	50 (42.7)	25 (21.4)	11 (9.4)	1 (0.9)	3.82
In our business, wider rights and influences are given to family members.	7 (6.0)	36 (30.8)	3 (2.6)	47 (40.2)	24 (20.5)	2.61
In our business, sudden inspections are applied.	31 (26.5)	60 (51.3)	10 (8.5)	13 (11.1)	3 (2.6)	3.88
In our business, cash and stock counting and controls are implemented without warning.	35 (29.9)	63 (53.8)	3 (2.6)	13 (11.1)	3 (2.6)	3.97

In our business, important points are monitored with cameras.	84 (71.8)	24 (20.5)	5 (4.3)	2 (1.7)	2 (1.7)	4.58
In our business, bank records and accounting records are compared.	62 (53.0)	44 (37.6)	7 (6.0)	4 (3.4)	0 (0.0)	4.40
In our business, there are records for returns and quality problems.	21 (17.9)	67 (57.3)	8 (6.8)	10 (8.5)	11 (9.4)	3.65
In our business, meetings are held regularly.	27 (23.1)	68 (58.1)	11 (9.4)	8 (6.8)	3 (2.6)	3.92
While making decisions in the business, family and non-family managers make decisions together.	11 (9.4)	65 (55.6)	5 (4.3)	28 (23.9)	8 (6.8)	3.36
I have sufficient level of knowledge about accounting frauds in businesses.	20 (17.1)	41 (35.0)	19 (16.2)	29 (24.8)	8 (6.8)	3.30
The person who commits accounting fraud only thinks about his own benefit.	54 (46.2)	43 (36.8)	16 (13.7)	2 (1.7)	2 (1.7)	4.23
The person who cheats in accounting thinks he is an honest person.	49 (41.9)	40 (34.2)	18 (15.4)	6 (5.1)	4 (3.4)	4.05
Employees who commit fraud do not need to be punished.	1 (0.9)	2 (1.7)	6 (5.1)	36 (30.8)	72 (61.5)	1.49

(Averages calculated were evaluated as 4.25-5 Strongly Agree, 3.25-4.24 Somewhat Agree, 2.25-3.24 Neither Agree nor Disagree, 1.25-2.24 Somewhat Disagree, 1.24 Strongly Disagree).

As shown in table 2, the opinions of the owners or managers of SMEs on the statements about the symptoms of fraud and prevention of fraud were as follows:

For the statement “One person is responsible for all receivables, debts, collections, payments and records of all this in our business.” (average 2.80) “Neither Agree nor Disagree”,

For the statement “In our business, our employee responsible for accounting often works extra hours outside normal working hours, takes work home and continues to work on weekends.” (average 2.47) “Neither Agree nor Disagree”,

For the statement “In our business, our employee responsible for accounting loses invoices from time to time.” (average 1.62) “Somewhat Disagree”,

For the statement “In our business, our employee responsible for accounting generally does not want to take time off and avoids going on holiday.” (average 2.05) “Somewhat Disagree”,

For the statement “In our business, our employee responsible for accounting under normal circumstances usually wants to perform a number of tasks that are included in the job description of other departments (such as contracts with buyers, sellers and banks and correspondence related to management.” (average 2.04) “Somewhat Disagree”,

For the statement “In our business, our employee responsible for accounting is generally selected from among the family members.” (average 2.31) “Neither Agree nor Disagree”,

For the statement *"In our business, our employee responsible for accounting does not adequately follow the latest developments in accounting matters."* (average 2.19) *"Somewhat Disagree"*,

For the statement *"In the accounting transactions of our business, adjusting entries are made in debits and credits from time to time."* (average 3.05) *"Neither Agree nor Disagree"*,

For the statement *"In our business, the person who orders the material, receives the material and makes the payment is the same person."* (average 2.99) *"Neither Agree nor Disagree"*,

For the statement *"In our business, abnormal increases in expenses items and purchases are encountered from time to time."* (average 3.16) *"Neither Agree nor Disagree"*,

For the statement *"In our business, files, documents and programs that have not been used for a long time are cleaned."* (average 2.36) *"Neither Agree nor Disagree"*,

For the statement *"Our business frequently purchases high-level services."* (average 2.57) *"Neither Agree nor Disagree"*,

For the statement *"In our business, it was found that more than one payment was made to the seller on similar dates."* (average 2.09) *"Somewhat Disagree"*,

For the statement *"In our business, the case of making payments to inappropriate and unreal people has been encountered."* (average 2.27) *"Neither Agree nor Disagree"*,

For the statement *"The employees in our business are smart and talented people who like to take risks."* (average 3.82) *"Somewhat Agree"*,

For the statement *"Wider rights and powers are granted to family members of the business."* (average 2.61) *"Neither Agree nor Disagree"*,

For the statement *"In our business, sudden inspections are applied."* (average 3.88) *"Somewhat Agree"*,

For the statement *"In our business, inventories, cash counts and controls are conducted without warning."* (average 3.97) *"Somewhat Agree"*,

For the statement *"In our business, important points are monitored by cameras."* (average 4.58) *"Strongly Agree"*,

For the statement *"In our business, bank and accounting records are compared."* (average 4.40) *"Strongly Agree"*,

For the statement *"In our business, there are records of return and quality problems."* (average 3.65) *"Somewhat Agree"*,

For the statement *"In our business, meetings are held regularly."* (average 3.92) *"Somewhat Agree"*,

For the statement *"While making decisions in the business, family and non-family managers make decisions together."* (average 3.36) *"Somewhat Agree"*,

For the statement *"I have sufficient level of knowledge about accounting frauds in businesses."* (average 3.30) *"Somewhat Agree"*,

For the statement *"The person who commits accounting fraud only thinks about his own benefit."* (Average 4.23) *"Somewhat Agree"*,

For the statement *"The person who cheats in accounting thinks he is an honest person."* (Average 4.05) *"Somewhat Agree"*,

For the statement *"Employees who commit fraud do not need to be punished."* (Average 1.49) *"Somewhat Disagree"*.

The analysis of the findings on the symptoms of fraud may be summarized as follows:

In the SMEs, one person is responsible for all receivables, debts, collections, payments, and records of all this,

In the SMEs, employee responsible for accounting works extra hours outside normal working hours, takes work home and continues to work on weekends,

In the SMEs, employee responsible for accounting loses invoices from time to time,

In the SMEs, employee responsible for accounting generally does not want to take time off and avoids going on holiday,

In the SMEs, employee responsible for accounting under normal circumstances wants to perform several tasks that are included in the job description of other

departments (such as contracts with buyers, sellers and banks and correspondence related to management), which could be considered as symptoms of fraud, did not exist in SMEs involved in the research.

In addition, the following have been identified to prevent fraud in the SMEs involved in the research:

3. Important points are monitored by cameras,
4. Bank and accounting records are compared,
5. Meetings are held regularly,
6. Inventories, cash counts and controls are conducted without warning,
7. Sudden inspections are applied,
8. There are records of return and quality problems,
9. While making decisions at the company, managers from the family and managers from outside the family make decisions together.

Hypotheses on the relationship between the opinions of participants on the statements about symptoms and prevention of fraud and sociodemographic characteristics of participants (gender, age, educational level, marital status, monthly income level, working years) or the characteristics of the SMEs (number of employees in SMEs and sectors in which SMEs operate) have been tested using Independent-Samples T Test and One-Way ANOVA Test. Tables 3 and 4 presented the findings.

Table 3. Change in Levels of agreement with the Statements on Symptoms and Prevention of Fraud according to the Demographic Characteristics of Owners or Managers of SMEs

		N	Average	Standard Deviation	F	P
Gender	Female	19	3.12	0.40	8.87	0.038
	Male	98	2.99	0.19		
Age	25 and Under	5	3.00	0.15	0.449	0.772
	26-35 Years	17	2.96	0.21		
	36-45 Years	33	3.05	0.28		
	46-55 Years	44	2.99	0.23		
	56 and + Years	18	3.02	0.25		
Educational Levels	Secondary School or below	15	3.04	0.27	0.560	0.730
	High School	26	2.97	0.17		
	Associate Degree	18	3.07	0.38		
	Bachelor's Degree	38	2.98	0.22		
	Master	14	3.04	0.18		
Marital Status	Married	88	2.99	0.21	0.956	0.107
	Single	29	3.07	0.31		
Monthly Income	3.000 TL and Less	12	2.93	0.27	0.958	0.386
	3.001 TL - 5.000 TL	32	3.04	0.32		
	5.001 TL and +	73	3.01	0.19		
Working Years	5 Years and Less	28	2.98	0.35	0.310	0.905
	6-10 Years	33	3.02	0.15		
	11-15 Years	29	2.98	0.18		
	16-20 Years	13	3.05	0.29		
	21-25 Years	10	3.07	0.20		
26 Years and +	4	3.02	0.40			
Number of Employees in SMEs	1 - 100	30	2.97	0.21	5.660	0.001
	101 - 200	34	2.99	0.22		
	201 - 300	31	2.94	0.17		
	301 and +	22	3.19	0.32		

Sector of SMEs	Food	41	2.98	0.22	1.775	0.138
	Textile	34	2.96	0.22		
	Shoes, Slippers and Leather Products	21	3.05	0.33		
	Chemicals	8	3.18	0.19		
	Other	13	3.06	0.18		

Table 4. Change in Levels of agreement with the Statements on Symptoms and Prevention of Fraud according to the characteristics of SMEs.

		N	Average	Standard Deviation	F	P
Number of Employees in SMEs	1 - 100	30	2.97	0.21	5.660	0.001
	101 - 200	34	2.99	0.22		
	201 - 300	31	2.94	0.17		
	301 and +	22	3.19	0.32		
Sector of SMEs	Food	41	2.98	0.22	1.775	0.138
	Textile	34	2.96	0.22		
	Shoes, Slippers and Leather Products	21	3.05	0.33		
	Chemicals	8	3.18	0.19		
	Other	13	3.06	0.18		

Average scores obtained from Independent-Samples T Test analysis, which was used to determine whether there was a difference between the gender of the owners or managers of SMEs and their level of agreement with statements on symptoms and prevention of fraud, were 3.12 for women and 2.99 for male participants. Since the value of P: 0.038 was $p < 0.05$, **there was a statistically significant difference** in the level of agreement with the statements on fraud symptoms and prevention **by their gender**. Therefore, the **H1 hypothesis has been accepted**.

Average scores obtained from One-Way ANOVA analysis, which was used to determine whether there was a difference between the age of the owners or managers of SMEs and their level of agreement with statements on symptoms and prevention of fraud, was 3.00 for those aged 0-25, 2.96 for those aged 26-35, 3.05 for those aged 36-45, 2.99 for those aged 46-55, and 3.02 for those aged 56 and above. Since the value of $F=0.449$ and $p=0.772$ were $p > 0.05$, **there was no statistically significant difference** in level of agreement with the statements on fraud symptoms and prevention **by their age**. Therefore, **H2 hypothesis has been rejected**. Generally, experienced people may resort to more fraud. However, the lack of difference here can be attributed to participants' level of knowledge.

Average scores obtained from One-Way ANOVA analysis, which was used to determine whether there was a difference between the education levels of the owners or managers of SMEs and their level of agreement with statements on symptoms and prevention of fraud, were 3.04 for graduates of secondary school or below, 2.97 for graduates of high school, 2.98 for the participants with associate degree, 3.07 for the participants with bachelor's degree, 2.98 for the participants with master degree, and 3.04 for the participants with PhD degree. Since the value of $F= 0.730$ and $p= 0.730$ were $p > 0.05$, **there was no statistically significant difference** in level of agreement with statements on fraud symptoms and prevention **by their educational levels**. Therefore, **H3 hypothesis has been rejected**. In previous research, it has been determined that the risk of fraud increases whenever the level of education increases. Nevertheless, the reason that there is

no difference in this study may be that people with low educational levels have long work experience.

Average scores obtained by Independent-Samples T Test analysis, which was used to determine whether there was a difference between marital status of the owners or managers of SMEs and their level of agreement with statements on symptoms and prevention of fraud, were 2.99 for married owners or managers and 3.07 for single owners or managers of SMEs. Since the value of $P=0.107$ was $p>0,05$, **there was no statistically significant difference** in level of agreement with statements on fraud symptoms and prevention **by their marital status**. Therefore, **H4 hypothesis has been rejected**. According to the study, married couples are more likely to make fraud more than single couples. However, the reason that there was no difference in this study may be that most participants in the questionnaire were married.

Average scores obtained from One-Way ANOVA analysis, which was used to determine whether there was a difference between monthly income of the owners or managers of SMEs and their level of agreement with statements on symptoms and prevention of fraud, were 2.93 for those with a monthly income level of 3.000 TL and less, 3.04 for those with a monthly income of 3.001 TL and 5.000 TL, and 3.01 for those with 5.001 TL and more. Since the value of $F= 0.958$ and $p=0.386$ were $p>0,05$, **there was no statistically significant difference** in level of agreement with statements on fraud symptoms and prevention **by their monthly income levels**. Therefore, **H5 hypothesis has been rejected**.

Average scores obtained from One-Way ANOVA analysis, which was used to determine whether there was a difference between working years of the owners or managers of SMEs and their level of agreement with statements on symptoms and prevention of fraud, were 2.98 for those with 0-5 years of work, 3.02 for those with 6-10 years, 2.98 for those with 11-15 years, 3.05 for those with 16-20 years, 3.07 for those with 21-25 years and 3.02 for those 26 years and above. Since the value of $F= 0.310$ and $p=0.905$ were $p>0,05$, **there was no statistically significant difference** in level of agreement with statements on fraud symptoms and prevention **by their working years**. therefore, **H6 hypothesis has been rejected**.

Average scores obtained from One-Way ANOVA analysis, which was used to determine whether there was a difference between the number of employees in the SMEs and the level of agreement with statements on symptoms and prevention of fraud, were 2.97 for SMEs with 1-100 employees and 2.99 for those with 101-200 employees, 2.94 for those with 201-300 employees and 3.19 for the SMEs with 301 employees and more. Since the value of $F= 5.660$ and $P=0.001$ were $p>0,05$, **there was a statistically significant difference** in level of agreement with statements on fraud symptoms and prevention **by number of employees** of the SMEs. Therefore, **H7 hypothesis has been accepted**.

Average scores obtained from One-Way ANOVA analysis, which was used to determine whether there was a difference between the sector of the SMEs and the level of agreement with statements on symptoms and prevention of fraud, were 2.98 for the SMEs operating in the food sector, 2.96 for the SMEs operating in the textile sector, 3.05 for the SMEs operating in the footwear, slippers and leather production sectors, 3.18 for the SMEs operating in the chemical sector and 3.06 for the SMEs operating in other sectors. Since the value of $F= 1.775$ and $P=0.138$ were $p>0,05$, **there was no statistically significant difference** in level of agreement with statements on fraud symptoms and prevention **by the sector of SMEs**. Therefore, **H8 hypothesis has been rejected**.

6. Results and Suggestions

As a result of this research, which based on a survey of SMEs operating in Gaziantep Organized Industrial Zone, the following symptoms of fraud were not evident in our case:

- Only one person is responsible for all receivables, debts, collections, payments, and records.

- Employee responsible for accounting often works extra hours outside normal working hours, take work home and continues to work on weekends,
- Employee responsible for accounting loses invoices from time to time,
- Employee responsible for accounting generally does not want to take time off and avoids going on holiday,
- Employee responsible for accounting under normal circumstances wants to perform several tasks that are included in the job description of other departments (such as contracts with buyers, sellers and banks and correspondence related to management).

This was due to the fact that the respondents expressed that they gave the *neither Agree Nor Disagree* response to these statements rather than *Strongly Agree* or *Somewhat Agree* responses. In addition, to prevent fraud, the followings have been identified in the SMEs involved in the research:

- Important points are monitored by cameras,
- Bank and accounting records are compared,
- Meetings are held regularly,
- Inventories, cash counts and controls are conducted without warning,
- Sudden inspections are applied,
- There are records of return and quality problems,
- While making decisions at the company, managers from the family and managers from outside the family make decisions together.

However, tests Independent-Samples T Test and One-Way ANOVA were used to test hypotheses created around research. As a result of analysis of tests, it has been determined that.

- **There is a statistically significant difference** in level of agreement with statements on fraud symptoms and fraud prevention by their **gender** of SMEs owners or managers,
- **There is no statistically significant difference** in level of agreement with statements on fraud symptoms and fraud prevention by **age, educational levels, marital status, monthly income levels** and **working years** of SMEs owners or managers,
- **There is a statistically significant difference** in level of agreement with statements on fraud symptoms and fraud prevention by **number of employees** of SMEs owners or managers,
- **There is no statistically significant difference** in level of agreement with statements on fraud symptoms and fraud prevention by **sectors in which SMEs operate** of SMEs owners or managers.

Data obtained because of this research cannot be generalized since the results of this research were restricted to the SMEs operating in Gaziantep Organized Industrial Zone. In addition, Comparison of these results with those obtained using the same questionnaire on family businesses³ operating in Niğde reveals that there were some significant differences despite similarities in fraud prevention. Therefore, we recommend that this research be carried out on SMEs throughout Turkey to generalize of the results obtained.

References

Anuk, Ö. S. (2015). *Muhasebe Hata ve Hileleri ile Muhasebe Mesleğinde Etik*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

³For detailed information you can review the article "DOĞAN, Zeki and Azime Hasret CEYLAN (2021), "Fraud Symptoms Specific to Family Businesses and Research to Determine the Measures Taken"

- Ataman, B. & Aydın, R. (2017). Hile Denetimi ve Denetçilerin Hile Tespitine Yönelik Bir Araştırma. *Marmara Business Review*, 2(1), 1-23.
- Aytekin, S. Sezgin, H. & Yalçın, M. (2015). Uygulamacıların Muhasebede Hata ve Hileler ile Hile Belirteçlerine Yönelik Yaklaşımlar: Balıkesir İli Örneği. *Muhasebe ve Denetim Bakışı*, 69-89.
- Bayraktar, A. (2007). *Türkiye'de Muhasebe Hileleri Tarihi*. (Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Ceylan, A. (2021). *Aile İşletmelerinde Özgü Hile Belirtileri ve Alınan Önlemlerin Tespitine İlişkin Bir Araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi). Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi.
- Çatal, M. F. (2010). Bölgesel Kalkınmada Küçük ve Orta Boy İşletmelerin (KOBİ) Rolü. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 333-352.
- Çavuş, A. (2019). Hileli Finansal Tablo Düzenleme Nedenleri. 30 Ekim (<https://abdullahcavus.com.tr/hileli-finansal-tablo-duzenleme-nedenleri/>, Erişim Tarihi:01.01.2023).
- Doğan, Z. & Ceylan, A. H. (2021). Aile İşletmelerine Özgü Hile Belirtileri ve Alınan Önlemlerin Tespitine İlişkin Bir Araştırma. *IJBEMP Dergisi*, 6(5), 300-324.
- Doğan, Z. & Nazlı, E. (2015). Muhasebede Hata ve Hilelerin Önlenmesinde İşletme Yöneticilerinin Sorumluluğunun Tespitine Yönelik Bir Araştırma. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(4), 195-212.
- Doğan, Z., Gülçin, K. ve Nazlı, E. (2018). Muhasebe Meslek Mensuplarının Hile Yapmaya Eğilim Düzeylerinin Tespitine İlişkin Bir Araştırma. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(4), 64-83.
- Erdem, E. & Duru, M. N. (2010). Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin (KOBİ) Sorunları. *Atatürk Üniversitesi ABMYO Dergisi*, 20, 79-89.
- Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. (2013). Bağımsız Denetim Standardı240. https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/BDS/BDS_240.pdf
- Küp, H. F. (2011). *Stratejik Planlama Süreci ve Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerde Yaşanan Sorunların Stratejik Planlama ile Çözülmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Ömürbek, V. & Durgunbörcü, Ö. (2018). Muhasebe Meslek Mensuplarının Muhasebe Hata ve Hileleri ile İlgili Algılarının İncelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(4), 1251-1265.
- Özbirecikli, M. & Öksüz, N. (2016). Üretim İşletmelerinde Çalışan Hilelerine İmkân Sağlayan Kurumsal Hatalar Üzerine Bir Araştırma: Hatay Örneği. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 18(Özel Sayı-1), 23-50.
- Sengür, E. (2010). *İşletmelerde Hile, Hilelerin Önlenmesi, Hileli Finansal Raporlama ile İlgili Düzenlemeler ve Bir Araştırma*. (Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Yaman, A. (2019). *İşletmelerde Hile, Çalışanların Hileler Algısı ve Etik Anlayışları Arasındaki İlişki*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Beykent Üniversitesi.
- Yardımcıoğlu, M, Koca, N., Günay, Y. & Kocaman, H. (2014). Yolsuzluk, Muhasebe Hileleri ve Örnekleri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(2), 171-188.
- Yıldız, E. & Derya Baskan, T. (2014). Muhasebe Hilelerinin Önlenmesinde Kullanılan Araçlar: BİST Şirketleri Üzerine Bir Araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 1-18.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 27.12.2022 tarih ve 2022/15-32 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Prof. Dr. Zeki DOĞAN (%50), Mohammad HAJ HAMIDOW (%50).

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: The approval of the Niğde Ömer Halisdemir University Ethical Committee no 2022/15-32 dated 27.12.2022 was obtained for this study.

Author Contributions: Prof. Dr. Zeki DOĞAN (50%), Mohammad HAJ HAMIDOW (50%).

Ticaret Savaşları mı, Küresel Kapitalizmin Regülasyon Açmazı mı? Uluslararası Ticaret Anlaşmaları Kimin için?¹

Pınar Kahya¹

¹ Arş. Gör., İnönü University, pinar.kahya@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4738-0568,

Öz: Bretton Woods sisteminin miadını doldurmasıyla, uluslararası ticaret büyük ölçüde 1994 yılında kurulan Dünya Ticaret Örgütü'nün kuralları çerçevesinde düzenlenmiştir. Örgütün kuruluşundan bugüne, örgütün işleyiş mekanizması ve bizatihi kendisi, üye devlet protestolarından, büyük çaplı kitlesel gösterilere, çeşitli tartışmaların merkezinde yer almıştır. "Küreselleşme" tartışmaları dönemi diye tariflenebilecek dönemin belki de ilk görünür geri çekilişi DTÖ'nün tıkanmasıdır. DTÖ'deki tıkanışın ardından gündeme gelen mega- bölgesel ticaret anlaşmaları, özellikle Obama yönetiminin TPP, TTIP ve TISA girişimi bu tıkanmaya bir cevap niteliğindedir. TPP Trump yönetimi tarafından askıya alınmış, ABD olmaksızın müzakereci 11 ülke CPTPP'yi imzalamış, TTIP ve TISA ise müzakereci ülkeler tarafından rafa kaldırılmıştır. TPP, TTIP ve TISA süreci askıya alınmış olsa da "ticaret savaşları" halen uluslararası medyanın en popüler meselelerinden biridir. Literatürde, ticaret anlaşmalarının değerlendirilmesinde yaşanan en büyük zorluk, sosyal bilim disiplinlerinin metodolojik yalıtılmışlığıdır. Anaakım uluslararası hukuk, uluslararası iktisat ve uluslararası ilişkiler, anlaşmaların farklı yönlerine odaklanmaktadır ancak anlaşmaları küresel kapitalizmin regülasyonu çerçevesinde değerlendirmek, uluslararası ticari ilişkileri salt ulus devletlerarasındaki rekabet, uluslararası örgüt merkezli kurumsal analiz veya düzenleyici hukuki metinler çerçevelerinin sınırlılığını aşmayı mümkün kılmaktadır. Makalede, TPP, TTIP, TISA gibi mega-bölgesel ticaret anlaşmalarının, uluslararası ticaretin regülasyon sorununu çözmeye dönük açılımlar olduğu, bu açılımların içeriğinin de ticaret savaşlarının merkezinde yer alan düzenleme esasları olduğu belirtilmektedir. Diğer bir deyişle, TPP, TTIP ve TISA'nın merkezindeki tartışmanın ticaret savaşlarının özünü oluşturduğu savunulmakta, bu doğrultuda, anlaşmaların içeriğinin ötesine geçen bir okumayla uluslararası ticarete bir regülasyon açmazı olduğu tespiti yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ticaret Savaşları, Mega Bölgesel Ticaret Anlaşmaları, Uluslararası Regülasyon, TPP, TTIP
Jel Kodları: F13, F15, K20

Atf: Kahya P.

Ticaret Savaşları mı, Küresel Kapitalizmin Regülasyon Açmazı mı? Uluslararası Ticaret Anlaşmaları Kimin için?

Geliş Tarihi: 01.12.2022

Kabul tarihi: 13.04.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Trade Wars or the Dilemma of Regulation of Global Capitalism? International Trade Agreements for Whom?

Abstract: After the Bretton Woods system headed for the last round-up, international trade was largely regulated within the framework of the rules of the World Trade Organization, which was established in 1994. Since the establishment of the organization, the functioning of the organization and itself has been at the center of various discussions, from member state protests to large-scale mass demonstrations. Perhaps the first visible retreat of the period that can be described as the period of "globalization" discussions is the deadlock in the WTO rounds. The mega-regional trade agreements that came to the fore after the WTO stalemate, especially the Obama administration's TPP, TTIP and TISA initiative has been emerged as a response to the deadlock in the process. TPP has been suspended by the Trump administration and then CPTTP was signed by other 11 countries of the TPP and negotiations of TTIP and TISA were suspended by partner states. Even though, the initiative was stalled, "trade wars" are still one of the most popular issues in the international media. The biggest

¹ Bu makale, yazarın Doç. Dr. Galip YALMAN danışmanlığında hazırlayarak, 2016 yılı Eylül'ünde Ortadoğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde sunduğu *Framing Mega Regional Trade Agreements within Global Capitalism: An Analysis of the TPP, TTIP and TISA Proposals* başlıklı yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi ile Türk Sosyal Bilimler Derneği (TSBD) 15. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunduğu *Dünya Ticaretinin Mega-bölgesel Ticaret Anlaşmaları ile İmtihanı: TPP, TTIP ve TISA Anlaşmaları ve Küresel Kapitalizmde Anlaşmazlık Dinamikleri* başlıklı bildirdiden derlenerek güncellenmiştir. Tez sürecindeki katkılarından dolayı danışmanım Doç. Dr. Galip YALMAN'a teşekkür ederim.

challenge in analyzing trade agreements is the methodological isolation of social science disciplines in the literature. Mainstream international law, international economics, and international relations focus on different aspects of agreements but evaluating agreements within the framework of the regulation of global capitalism makes it possible to overcome the limitations of international trade relations only within the framework of competition between nation states, international organization-based institutional analysis, or regulatory legal texts. In the article, it is stated that mega-regional trade agreements such as TPP, TTIP and TISA are initiatives to solve the regulation problem of international trade, and the content of these initiatives is the regulation principles that are at the center of trade wars. In other words, it is argued that the debate at the center of TPP, TTIP and TISA constitutes the essence of trade wars, and in this direction, it is defended that there is a regulation dilemma in international trade with a reading that goes beyond the content of the agreements.

Keywords: Trade Wars, Megaregional Trade Agreements, International Regulation, TPP, TTIP

Jel Codes: F13, F15, K20

1. Giriş

2016 yılında “ticaret savaşları” dünya gündeminin en önemli başlıklarından biri henüz olmamışken, Obama Yönetimi’nin giderayak kotarmaya çalıştığı ve ABD-ticaret üçlüsü olarak ifade edilebilecek Transpasifik Ortaklığı (TPP), Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı (TTIP) ve Hizmet Ticareti Anlaşması (TISA), birbirinden farklı mega-bölgesel ölçeklerde ticari standardizasyon hedefleyen anlaşmalar olarak tartışılmaya başlandı. Bu anlaşmalardan ilkinin coğrafyasının Asya-Pasifik olması ABD-Çin rekabeti çerçevesinde ele alınmasına neden oluyor, ikinci anlaşmanın ABD-AB arasında olması benzer bir biçimde Rusya- Batı karşıtlığı ekseninde ele alınıyordu. Üçüncü anlaşma ise ekonomi bürokrasisi dışında dünya kamuoyunda da pek bilinmiyor, DTÖ içerisindeki bir grup ülkenin, DTÖ dışında bir hizmet ticareti serbestleşmesinin müzakerelerini sürdürdüğü aktarılıyordu. Bu anlaşmalar, 2008 krizi sonrası dünya ekonomisinin uluslararası kurumsal çerçevesinde neoliberalizm dışında/neoliberalizme karşı bir alternatif arayışının olup olmadığını anlamak ve bu anlaşmaların “küreselleşme” retoriğinin ötesinde neoliberalizmin neresinde durduklarını keşfetmek açısından oldukça önemli girişimlerdi çünkü 2008 krizi sonrası dünya ekonomisinin FED’in parasal genişleme politikası dışında bir krizden çıkış ya da toparlanma (recovery) reçetesi mevcut değildi. Obama yönetiminin topal ördek (lame duck) dönemine rastlayan anlaşmaların düzenleme çerçeveleri küresel kapitalist işleyişin tüm yapısal çelişkilerini taşıması, devletler sistemi ile ilgili ancak bundan ibaret olmayan ölçek tartışmalarını yansıtmaları, dahası önerileriyle -ki bu öneriler devlet-toplum-piyasa ilişkilerini dönüştürücü bir role de sahiptiler- oldukça önemli bir yerde durmaktaydılar. Özellikle, Donald Trump’ın ABD Başkanı seçilmesi sonrası süreçte uluslararası medyanın son dakika “breaking news” teması olan, pandemi ve Çin-ABD gerilimi ve Ukrayna Savaşı derken iyice tırmanan ticaret savaşlarının az bilinen arka planını anlamanın yollarından biri de ticaret anlaşmalarının içeriklerini analiz etmek. Uluslararası ticaret anlaşmaları müzakereleri, uluslararası ticaretin kendisi kadar katmanlı ve komplike bir süreç. Uluslararası ticari rekabetin medya diliyle ticaret savaşlarının dünya ekonomisinin uluslararası ticari ilişkilerin regülasyon açmazıyla doğrudan ilişkisi var. Obama, Trump ya da Joe Biden’dan azade değişen ABD yönetimlerinin uluslararası ticaretin regülasyonunu belirleme ihtiyacı baki olmakla birlikte, tıkanan ticaret anlaşmaları müzakereleri de farklı ölçeklerde sürüyor, diğer bir değişle regülasyon açmazı bir olgu olarak sabitlendikten sonra, açmazın nedenlerinin analiz edilmesi gerekiyor. Bu çalışmada, TPP, TTIP ve TISA süreci üzerinden ticaret savaşlarının regülasyon açmazı analiz ediliyor. Daha açıkça ifade etmek gerekirse hem DTÖ sürecinin tıkanması hem de TPP, TTIP ve TISA özelinde mega-bölgesel ticaret anlaşmaları sürecinin askıya alınması hem de 2018 yılında başlayan Çin-ABD arasındaki ticaret savaşları, uluslararası ticaretin regülasyon çerçevesinin

oluşturulmasında devam eden krizi gösteriyor. Makalede, küresel kapitalizmin regülasyon krizinin önemli bir alanı olan uluslararası ticaretin ve bu alanın düzenlenmesinin krizi olarak ele alınması gerektiğini savunduğum ticaret savaşlarının, uluslararası rekabet (güç/ çıkar) veya normlar çerçevesinde değil küresel kapitalizmin işleyişinde özelinde sermayenin değerlendirilme sürecindeki tıkanıklık ve bu çerçevede sermayeler arası rekabet perspektifinden ele alınmasının önemini altını çiziyorum. TPP, TTIP ve TISA metinlerinin içeriğinde yer alan fikri mülkiyet haklarının güçlendirilmesi, yatırımcı-devlet uyumsuzluk mekanizmalarının oluşturulması, devlet teşekküllerine imtiyazların önlenmesi gibi regülasyon önerileri küresel kapitalizmin regülasyon krizinin ve ticaret savaşlarının özünü oluşturmaktadır.

Kapitalizm, konjonktürel iş çevrimlerinin yükseliş ve düşüşlerini bir yana bırakırsak, 1873, 1929, 1973 ve 2008-9 krizleri olmak üzere dört büyük kriz atlatmıştır. Bu krizleri ise “yeni bir sosyal düzen” ve uluslararası ilişkilerin değişimi takip etmiştir (Duménil & Lévy, 2011). 2008-9 krizinden sonra da böyle bir değişim beklentisi ortaya çıkmıştır. İçinde bulunduğumuz dönem, kriz dinamikleri ile, başka bir kriz dönemi olan 1970lere durgunluk beklentisi ve yüksek enflasyon oranlarıyla oldukça benzemektedir. ABD’nin hegemonik projesi olarak, 1970lerin krizine yanıt olarak çıkan neoliberalizm, Keynesyen sermaye birikiminin tüm yapılarını dönüştürmüştür. Sermaye sınıfının çıkarları doğrultusunda, işçi sınıfının sistem içerisindeki politik ve iktisadi pazarlık ve müzakere gücünün kırılması demek olan neoliberalizm; güçlendirilmiş mülkiyet hakları, serbest piyasalar ve serbest ticaret hedefleri ile yerel bölüşüm ilişkileri, uluslararası ekonomik entegrasyon biçimleri ile devlet, ideoloji ve sınıflar mücadelesi esaslarını dönüştürmeyi başarmıştır. Neoliberalizmin hegemonyasına en azından düşünsel düzeyde en büyük darbe 2008-9 krizinden gelmiş gibi görünmektedir. Bu krizin halen neoliberalizmin krizi mi “crisis of neoliberalism” ve yahut neoliberalizm içerisinde “crisis in neoliberalism” bir kriz mi olduğu tartışılmaktadır (Saad-Filho 2011; Yalman, 2021; Saad-Filho, 2021). Krizin ardından geçen on beş yılda, beklenen ya da arzu edilen aksine neoliberal birikim modelinde ezber değiştiren bir iktisadi politika değişikliğinden ziyade özellikle finansal düzenlemeler ile uluslararası ticari ilişkilerin düzenlenmesi meselelerinde ortaya çıkan çatışmalı bir diplomasi süreci işlemektedir (Tsingou, 2015). Uluslararası ticari ilişkilerin çatışmalı diplomasi ile düzenlenmesinin nedenlerini teorik ve kurumsal iki tarihsel soruşturmaya analiz etmek gerekmektedir. Makalede önce teorik soruşturma takip edilecek, ardından ise kurumsal bir inceleme yapılacaktır, daha sonra TPP, TTIP ve TISA analiz edilecektir.

2. Bir uluslararası ticaret teorisi var mı?

Klasik politik ekonominin öncüleri, Adam Smith ve David Ricardo’nun uluslararası ticarete yaklaşımları ana akım uluslararası ticaret teorisinin temelini oluşturmaktadır. Adam Smith’in *mutlak üstünlük* teorisi, uluslararası iş bölümünün üretimi artıracığı varsayımına dayanmaktadır. Smith’e göre, iş bölümü, emeğin üretici gücünün gelişimini sağlamaktadır. Uluslararası ticaret ise, iş bölümünün üretkenliği artırması ile ilişkili olarak bir mutlak üstünlük durumudur. Ricardo’nun *karşılaştırmalı üstünlük* teorisi ise, emek üretkenliği konusunda bir taraf üstün olsa dahi karşılaştırmalı olarak ticaretin her iki tarafın faydasına olacağını varsaymaktadır. Diğer bir deyişle, Smith için daha düşük maliyetle üretilen ürünlerin karşılıklı ticareti faydalı iken, Ricardo, bir ülke tüm ürünlerde üretim üstünlüğüne sahip olsa dahi, uluslararası ticaretin yaratacağı iş bölümünün ticaretin tüm tarafları için bir kazan-kazan durumu yaratacağını söylemektedir. Klasik politik iktisatçıların, serbest ticaret olumlamaları, ana akım iktisadın vazgeçilmez teorik temelini oluşturmaktadır. Emek dışındaki faktörleri de hesaba katma noktasında klasiklerden ayrılan neoklasik iktisatçılar, klasiklerin serbest ticaret yaklaşımlarını sürdürmüşlerdir. Serbest ticaretin olumlanması, neoklasik iktisadın tam rekabet varsayımı ile ilişkilidir, bu yaklaşımlar kapitalizmi dolayısıyla uluslararası ticareti tarihsel olmayan bir yaklaşımla ele almaktadır. Ana akım uluslararası ticaret yaklaşımları, sosyal bir ilişki olan uluslararası ticareti, sosyal ilişkilendirmesinden ve tarihselliğinden kopararak,

kapalı bir metodolojiye hapsolarak incelemektedirler. Diğer bir deyişle, uluslararası ticaretin her dönemde ve herkes için olumlu olduğu varsayımı, uluslararası ticaret bağlamında toplumsal ve tarihsel dinamiklerin göz ardı edilmesiyle mümkün olabilmektedir.

Ekonomik ilişkiler, sosyal ilişkilerdir, dolayısıyla tarihsel ve sosyal bağlaştırmalardan azade bir uluslararası ticaret ilişkilenmesi analizi metodolojik olarak bütünsel gerçekliği kaçırmaktadır. Uluslararası ticari ilişkiler, bağımsız bir biçim/ ilişkilenme değil, uluslararası sermaye çevriminin bir parçasıdır. Marx, Kapital III'de karların düşme eğilimi ve dış ticaret ilişkisini tartışırken, değerlerin kaynağının meta dolaşımı süreci olduğu iddiasını reddetmektedir. Marx'ın ekonomik analizi sermayenin üretim sürecinde yarattığı artık değer ile, artık değerlerin birikim sürecinde yarattığı sermaye süreci incelemesine dayanmaktadır. Kısaca, değişim değer yaratmaz ancak üretim sürecinde üretilen değerlerin gerçekleşmesini mümkün kılar. Uluslararası ticaret, değerlerin gerçekleşmesi sürecinde ele alınmalıdır. Bu soyutlama düzeyinde, uluslararası ticaretin ekonomik büyümenin kaynağı olduğu tezine karşı, üretimin ekonomik büyümenin kaynağı olduğu, ticaretin ise yaratılmış değerlerin gerçekleşmesi sürecinin parçası olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Yöntemsel olarak böyle bir konumlanış, örneğin Çin'in büyümesinde esas faktör olarak dünya pazarına ticari entegrasyonu değil, üretim ilişkilerinin dönüşümünü merkeze almayı gerekli kılmaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi, ekonomik ilişkiler, dolayısıyla üretim ilişkileri sosyal koşullardan ve tarihsel bağlamdan bağımsız düşünülemez. Ana akım iktisattaki karşılaştırmalı üstünlük teorisi, uluslararası ticari ilişkilerin tarihsel ve sosyal analizi noktasında yeterli değildir. Uluslararası ticaretin değer transferine aracılığı, dolayısıyla bu sürecin öznesi olarak tekil sermayelerin "kar arayışı" ile sermayeler arası rekabet, emek-değer kuramı çerçevesinde analize dahil olma imkânı bulmaktadır. Uluslararası ticaretin metodolojik öznesini bireyler ve uluslardan çıkaran tarihsel yöntem, ticari ilişkileri küresel kapitalizm çerçevesinde değerlendirirken uluslararası faaliyet yürüten sermaye sınıfı, bir aktör olarak analize dahil edilmektedir. Dolayısıyla, yeni nesil ticaret anlaşmalarının incelenmesinde, anlaşmaların kimin için olduğu sorusu, ana akım uluslararası ticaret teorileri ile yanıtlanamayacak bir sorudur.

Biri diğerinden bağımsız olmamak üzere kapitalist işleyişte değerlendirme (valorisation) ve gerçekleştirme (realisation) artı değere el konmasında iki momenttir. Değerin gerçekleşmesi momenti, ticaret momentidir. Burada değer üretilmez ancak değerlerin gerçekleşmesi sağlanır, dolayısıyla üretim sürecindeki çelişkiler ortadan kalmış gibi görünse de bu iki süreç birbirinden ayrı düşünülemez. Bu nedenle, ticaretin önündeki engellerin kaldırılması, yatırımların güvenliğinin sağlanması kapitalist işleyişin olmazsa olmazıdır. Dolayısıyla, ticari ilişkilenmelerde, sermaye-emek arasındaki çelişkinin göz ardı edildiği uluslararası ticaret teorileri eksiklidir.

3. Kurumsal çerçeve

Uluslararası ticari ilişkilenmelerin düzenlenmesi noktasında, DTÖ'nün kuruluşu neoliberal küreselleşmenin kurumsallaşmasının önemli bir vechesidir. DTÖ'nün en temel görevi, uluslararası ticareti serbestleştirmektir. DTÖ'nün üç temel anlaşması; Ticaretle Bağlantılı Yatırım Tedbirleri Anlaşması (TRIMS), Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması (TRIPS) ve Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT)'tır. DTÖ, bu anlaşmaların tamamında "en çok kayırılan ülke" ve "ayırım yapmama" ilkelerini temel alır. Bunlar, ticari ilişkilerde karşılıklılık ve yine ticari ilişkilerde üyelerin diğer üyeler arasında ayırım yapmaması prensipleridir.

TRIPS anlaşması fikri mülkiyet haklarının korunmasını temel almaktadır. Uluslararası ticari ilişkilerde patentler fikri mülkiyet haklarının en önemli aracıdır. Yeni buluş ve keşiflerin patentler aracılığıyla metalaştırılması tartışmalı bir meseledir. DTÖ, özel çıkar ve kamu yararı arasında patentler aracılığıyla ortaya çıkan bu çatışmayı dengelemek üzere düzenlemelere gitmektedir. Ancak, uluslararası şirketlerin özellikle teknoloji ve ilaç devlerinin fikri mülkiyet haklarını güçlendirme yönündeki basınçları,

gelişmekte olan ülkeler ve gelişmiş ülkelerin alt sınıfları ile merkez kapitalist ülkelerin sermaye sınıfları arasındaki çıkar çatışmasını gözler önüne sermektedir (Ratuva, 2009). Keşifler, patentleri elinde bulunduran sermaye gruplarına rekabet üstünlüğü sağlamaktadır (Rikowski, 2006). Fikri mülkiyet haklarının güçlendirilmesi, özellikle patent koruma sürelerinin uzatılması bireysel sermayeler arası rekabeti artıran da bir olgudur. Obama Yönetimi'nin müzakere sürecini oldukça önemseydiği TPP, TTIP, TISA² gibi anlaşmalar fikri mülkiyeti koruma konusunda DTÖ anlaşması TRIPS'den daha güçlüdür.

DTÖ, 1990ların sonu ve 2000lerin başındaki küreselleşme karşıtı hareketin hedef aldığı en önemli organizasyondur. DTÖ yalnızca küreselleşme karşıtlarının hedefi olmakla kalmamış, kendi işleyiş prensipleri özellikle de karar alma sürecindeki zorluklar ve gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin farklı regülasyon beklentileri nedeniyle de kurulmasının hemen ardından meşruiyet krizi içerisine girmiştir. 2001 yılında başlayan Doha görüşmeleri aradan geçen yaklaşık 20 yıldan fazla süreye rağmen halen sonuçlanmamış, üstelik müzakere sürecinin askıya alınmasına yönelik sesler de yükselmeye başlamıştır.

Kurulmasından bugüne, DTÖ gümrük vergilerinin kaldırılması hususunda başarılı olsa da neoliberalizmin liberalleşme dalgasını hızlandırmayı, ABD hegemonyasındaki uluslararası sermaye sınıfının istediği ölçüde başaramamıştır. Özellikle 2008-9 krizi sonrası ortaya çıkan küresel resesyon- düşük büyüme, azalan ticaret, yüksek işsizlik-koşullarında artan değer yaratımı ve aktarımı rekabetinin sorumluluğunu bu çevrelerin nezdinde taşıyamamıştır. Bu durum, ABD öncülüğündeki birçok ülkenin küresel ticaret serbestleşmesi forumu olan DTÖ'yu beklemeyip mega bölgesel forumlara yönelmesine neden olmuştur. Burada, ticareti kolaylaştıran ikili ya da çoklu anlaşmalardan hem DTÖ hem de ABD ticaret üçlüsünü ayırmak gerektiği not edilmelidir. Ülkeler ticari ilişkilere girerler ve özellikle tarifeler konusunda birbirlerine karşı çeşitli imtiyazlar tanıyabilirler. Bu anlaşmaların farkı, ticaretin çok ötesinde bağlayıcı hükümlere sahip olmalarıdır.

4. TPP, TTIP ve TISA

Trans-Pasifik Ortaklığı (TPP), 4 Şubat 2016 tarihinde, Pasifik Okyanusu kıyısındaki on bir ülke (Kanada, Meksika, Avustralya, Yeni Zelanda, Japonya, Singapur, Brunei, Şili, Vietnam, Peru ve Malezya) ve ABD tarafından imzalandı. ABD, Kanada ve Meksika arasındaki bölgesel ticaret anlaşması NAFTA ve diğer ülkeler arasında ikili ticaret anlaşmaları olmasına rağmen, TPP bunların ötesine geçen bir bağlayıcılık içermektedir. TPP, ancak tüm ülke hükümetleri tarafından onaylandığında yürürlüğe girecektir ki, ABD Başkanı anlaşmayı yürürlüğe koymamıştır. Bu nedenle, 2018 yılında ABD olmaksızın 11 ülke kapsamlı ve geliştirilebilir Trans Pasifik Ortaklığı Anlaşması (CPTPP) imzalamışlardır. Avrupa Birliği ve ABD arasındaki Trans-Atlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı (TTIP) müzakerelerine ise 2013 yılında başlanmıştır. 2016 yılındaki Birleşik Krallık'taki Brexit referandumu ve Trump Yönetimi nedeniyle müzakere süreci gündemdeki önemini kaybetmiş daha sonra ise müzakere sürecinin askıya alındığı duyurulmuştur. Daha az bilenen, Hizmet Ticareti Anlaşması (TISA) ise DTÖ'nün içerisindeki serbestleşmenin derinleştirilmesi taraftarı bir grup ülke tarafından görüşülmektedir. "Gerçek İyi Arkadaşlar" (Really Good Friends) olarak adlandırılan AB, ABD ve Türkiye'nin dahil olduğu yirmi üç ülke tarafından görüşülmektedir ve odağında hizmet sektörünün serbestleştirilmesi vardır. Bu anlaşmanın müzakere süreci devam etmekte ancak içeriğine dair çok az bilgi kamuoyu ile paylaşılmaktadır.

TPP, TTIP ve TISA'nın en önemli müzakereci devleti ABD'dir, ABD'nin politik atmosferi müzakerelere uygun olmadığında anlaşmalar da uluslararası gündemden geri çekilmektedir dahası ABD dünya ekonomisinde eğilim-belirleyici ülkedir. Bu nedenle, üç anlaşmaya referansla, ABD ticaret üçlüsü demek yanlış olmayacaktır. Çalışmanın amacı

² Türkiye kamuoyunda da İngilizce kısaltmaları ile bilinir olmaları nedeniyle Trans-Pasifik Ortaklığı (TPO), Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı (TTYO) ve Hizmet Ticareti Anlaşması (HTA) 'nın İngilizce kısaltmaları kullanılmıştır.

üç anlaşmanın da uluslararası ticari ilişkilere bir yeni standardizasyon sunma konusundaki ortak amacını tariflemek olduğu için, farklılıkları kıtasal ölçekleri itibariyle olup, ortaklıklarının altı çizilecektir. Bu ortaklıklar; serbestleşmenin derinleştirilmesi, hizmet sektörünün serbestleştirilmesi, uluslararası yatırımcılara yönelik ayrımcılığın diğer bir değişle ulusal korumacılığın kaldırılması, fikri mülkiyet haklarının güçlendirilmesi, özel yetkili yatırımcı- devlet uyuşmazlığı mahkemelerinin kurulması ve düzenleyici uyum mekanizmaları oluşturulmasıdır. Bu her bir başlık taraf devletler ile anlaşmaların dışında tutulan devletler arasındaki anlaşma-anlaşmazlık dinamiklerini yansıtmaktadır.

ABD ticaret üçlüsü olarak adlandırılan anlaşmaların, ekonomik büyümeyi ivmelendireceği, yeni istihdam alanları yaratacağı ve rekabet edebilirliği artıracacağı, anlaşmaların tarafındaki tüm raporlarda yer almaktadır (USITC, 2016). Peterson Enstitüsü araştırmacıları, TPP'nin 2030 yılına kadar ABD'nin senelik ihracatını 357 milyar dolar yani toplam ihracatın yüzde 9,1'i seviyesinde artıracığını, bunun Gayrisafi Milli Hasıla'ya yüzde 0,5 seviyesinde etkide bulunacağını hesaplamışlardır (Petri & Plummer, 2016). Benzer çalışmalar, AB ve TTIP için de söz konusudur. TTIP'in iki milyon yeni iş yaratacağı, kısa vadede Avrupa'nın büyümesine yüzde 1 etkisi olacağı ifade edilmiştir (The Atlantic, 2016). Tüm bu tahminler, taraf ülkeler arasındaki halihazırdaki tarifelerin düşürülmesi veya sıfırlanması ile tarife-dışı ticaret engellerinin kaldırılması üzerinden hesaplanmaktadır. Dünya üzerindeki tarife oranları oldukça düşük olsa da anlaşmalar kapsamında bu oranların daha da aşağı çekilmesi hedeflenmektedir. Bu noktada, "etik tedarik zinciri" vurgusu yapılması, özellikle Çin, Hindistan gibi "işçi haklarının gelişkin olmadığı" ülkelerdense, AB-ABD ve ABD merkezli bir Pasifik ölçeğinde ticari ortaklıklar hedeflendiğini göstermektedir (European Commission, 2016). Muhasebe, sigortacılık, denetleme, mühendislik, sağlık, eğitim, finans faaliyetlerini kapsayan hizmet sektörünün serbestleştirilmesi ise TPP anlaşmasının tüm bölümlerine yedirilmiş olmakla birlikte, üçüncü anlaşma olan TISA, tamamen bu serbestleşmenin sağlanmasına adanmış bir anlaşmadır. Kamu ihalelerinde yabancı yatırımcılara yönelik engellerin ve devlet işletmelerine yönelik kayırmacı uygulamaların ortadan kaldırılması, aksi durumların ise özel yetkili mahkemelere taşınması önerilmektedir. Anlaşmalar kapsamında, DTÖ çerçevesi yeterli bulunmamakta, ulusal korumacılık içeren tüm tedbirlerin kaldırılması, bağlayıcı bir yasal çerçevede çözülmeye çalışılmaktadır. Dünyanın en büyük devlet işletmeleri Çin'de bulunmaktadır. Yabancı yatırımcılara karşı ayrımcılığı önleyecek düzenleme getirilmesi özellikle Asya'da bunun yaygınlaşması arzu edilmektedir.

Bir diğer anlaşmazlık dinamiği ise, fikri mülkiyet hakları konusundadır. DTÖ anlaşması bünyesindeki TRIPS'in, TPP'nin fikri mülkiyet bölümüyle kuvvetlendirildiği görülmektedir. Marka koruması, TRIPS'de 7 yıl iken, TPP'de bu 10 yıldan az olmamak koşulu ile tariflenmiştir. Telifler, TRIPS'de minimum 50 yıl iken, TPP'de minimum 70 yıl olarak sabitlenmiş, ihlalinde ise cezaya tabi tutulmuştur. Ticari sırlar ile ilgili TRIPS kapsamında bir düzenleme yokken, TPP'de ticari sırlar yasalarla koruma altına alınmıştır. Gıda, kimya ve ilaç sektöründeki içerik bilgisinin paylaşımı gıda ve kimyasal ürünler konusunda 10 yıl olarak, ilaç için ise 5-8 yıl olarak anlaşılmıştır. Müzakere sürecinin en uzlaşıya uzak başlığı taraf ülkeler için bile fikri mülkiyet hakları konusu olmuştur. ABD'nin arzu ettiği daha uzun koruma süreleri iken, taraf ülkeler müzakereler sonrası bu süreleri daha dengeli bir noktaya geri çekebilmişlerdir. McKinsey Küresel Enstitüsü'nün 2015 Eylül tarihli "Kazanmak için Oynamak: Şirket Karları için Yeni Küresel Rekabet" başlıklı raporu en yüksek kar marjlı sektörleri, ilaç, medya, finans ve bilgi teknolojileri olarak sıraladıktan sonra bu sektörlerdeki ağırlığın halen Batılı firmalarda olduğunu aktarır (McKinsey, 2015). Aynı raporda, değer in imalattan daha çok patent, telif, marka haklarından elde edilir olduğunu, 2015 yılında 1999 yılına kıyasla fikri mülkiyet kaynaklı karların Batılı firmalar için yüzde 14 oranında arttığı ifade edilmektedir. Öte yandan, Çin, Hindistan ve Brezilya gibi ülkelerin teknoloji ve ilaç sektörleri patent ve telif ürünlerden çok, taklitlere dayanmaktadır. Fikri mülkiyet haklarının güçlendirilmesi, kalkınmakta olan ülkelerdeki üretimi olumsuz etkileyecek ve

özellikle erişilebilir ve uygun fiyatlı ilaç ile uygun fiyatlı teknoloji ürünleri üretimini baltalayacaktır.

Yatırımcı-devlet uyuşmazlığının çözümü bir diğer ihtilaflı başlıktır. Yatırımcıların ev sahibi devletin uygulamaları kaynaklı uğradığı zararların bu mahkemeler aracılığıyla tazmin edilmesi, dahası “muhtemel karların” dahi anlaşma metinlerinde kendine yer bulması, devletlerin ulusal düzenlemelerinde bir “kilitlenme” (lock-in) durumu yaratacaktır (Gill, 1998). Devletler uluslararası yatırımcıların aleyhine olabilecek herhangi bir kamu yararı gözetemeyecek, gözetmediği takdirde ise bu mahkemeler aracılığıyla çok yüksek tazminatlar ödemeye mahkûm olabileceklerdir. Stephen Gill’in “yeni anayasalcılık” olarak tariflediği neo-liberal küreselleşmeyi meşrulaştırma sürecinin bir devamı olarak özel yetkili mahkemelerin anlaşmalarda yer aldığı görülmektedir (Gill, 1998). Kamusal hakların yok sayılması ve halihazırdaki uluslararası uyuşmazlık mahkemelerinde dahi mahkemelerin yüzde 63 oranında yatırımcılar lehine karar alması (Schubert & Saz-Carranza, 2016) bu mahkemelerin tarafsızlığına gölge düşürmektedir. Öngörülen mekanizma, uluslararası sermayenin ulusal demokratik mekanizmalar ile ulusal yargı mekanizmalarını by-passı anlamına gelmektedir. Bu doğrultudaki başka bir düzenleme, yerel standartların uyumlaştırılması önerisidir. Özellikle AB’de büyük tartışma yaratan bu başlık, fosil yakıtların kullanımından, kozmetikteki yasaklı kimyasallara, genetiği değiştirilmiş gıdalar konusundaki anlaşmazlıklara çok farklı alanlardaki farklı standartları öne çıkarmaktadır. Standartların, ilaç, kimya, otomotiv ve gıda tekellerinin talepleri doğrultusunda şekillenebileceğine dair korku, oluşturulan uyum mekanizmalarının yasama ve yargı denetiminden azade oluşu ile düşünüldüğünde uluslararası sermaye lehine anti-demokratik bir mekanizmanın yaratılması anlamına gelmektedir.

Anlaşmaların öngördüğü uluslararası ticaret regülasyonu, üç kıtasal ölçekte, ulusal yasama ve yargı mekanizmalarının devre dışı bırakılarak uluslararası sermaye lehine neoliberal serbestleştirmeyi derinleştirmek doğrultusundadır. Taraf ülkeler ve olmayan ülkeler arasındaki anlaşmazlık dinamikleri, küresel kapitalizmin eşitsiz gelişimi ile yakından ilgilidir. Genel olarak bakıldığında ise bu süreç, ticari ilişkileri depolitize etme ve daha da önemlisi uluslararası sermayenin değer gerçekleşme momentini hızlandırması ve kolaylaştırılması sürecidir. Ülkeler arası anlaşmazlık, en çok DTÖ görüşmelerinin tıkanması ile göze çarpmaktadır. Birçok başlıkta DTÖ çerçevesi, hükümetlere sınırlı da olsa bir “politika alanı” (policy space) bırakması nedeniyle, ABD ve AB merkezli uluslararası sermaye çevrelerini rahatsız etmektedir (Gallagher, 2008). Tarifeler, hizmet ticareti sınırlamaları, kalkınma gerekçesiyle bazı sektörler için koruma uygulanabilmesi, teknoloji transferi zorunluluğu, yerel iş birliği mecburiyeti ve ev sahibi ülkede ar-ge yürütülmesi şartı gibi ekonomik önlemler “adil” olmadığı gerekçesiyle kaldırılmak istenmektedir. Buna karşın, politik manevra yapabilme kabiliyetini kaybetmek istemeyen Çin, Hindistan ve Brezilya gibi ülkeler, DTÖ regülasyonunda ısrar etmektedirler. ABD ise öncülük ettiği ülkeler ile, DTÖ’yü TPP, TTIP ve TISA gibi mega-bölgesel girişimler aracılığıyla aşmak üzere bir “forum değişikliğine” gitmiştir (Shah, Tiedemann, & Kotas, 2015).

Gelinen noktada ise “forum değişikliği” de işe yaramamış görünmektedir. 2008-9 krizi sonrası faiz oranlarının ABD’de sıfıra yakın, AB’de ise negatif seyirli olmasına rağmen beklenen iktisadi toparlanma gerçekleşmemiş, dahası ekonomist Larry Summers’ın Alvin Hansen’den ödünç aldığı “seküler durgunluk” tezi yaygınlık kazanmıştır. Büyüme istenilen seviyeye ulaşmamış, işsizlik oranları azalmamış, enflasyon hedefleri tutturulamamıştır ve talep yeterli değildir. Serbestleşmenin derinleştirilmesine dayanan TPP, TTIP ve TISA gibi iddialı projelerin hayata geçirilmesi ABD’de ve AB’deki siyasal konjonktürdeki belirsizlik nedeniyle mümkün olmamıştır. Özellikle ABD’de Trump Yönetimi’nin ekonomik reçetesinin iddialı bir korumacılık olacağını düşünenleri şaşkırtan bir politikasızlık gözlenmektedir. *The Atlantic*’e yazan Derek Thompson, Beyaz Saray’ın ekonomi politikasının özetini “herhangi bir politika yok” olarak ifade etmiştir (2016).

Trump öncesi ABD Başkanı Barack Obama yönetiminin mega-bölgesel ticaret serbestisi anlaşması girişimleri, neoliberal küreselleşme stratejisini yeni tanımlanan ölçeklerde, liberalleşmeyi derinleştirerek, sürdürme niyetini gösteren önemli siyasal açılımlardı. Bu girişimler, neoliberalizme olan sadakatiyle neoliberal hegemonyayı sürdürmek doğrultusunda yani neoliberal strateji açısından bir süreklilik arz ederken, küresel DTÖ ölçeğini bir yana koyup, mega-bölgesel ölçeklerde liberalizasyonu derinleştirmeyi hedeflemeleri ile küresel ekonomide bir forum-değişikliği arayışı olduğuna işaret etmişlerdi (Shah, Tiedemann ve Kotas, 2015).

Donald Trump ise, uluslararası ticari ilişkilerin düzenlenmesi sürecindeki forum değişikliğini çoklu müzakere süreçlerinden ziyade ülkelerin birebir yürüttüğü bir forma dönüştürmek konusunda ısrarcı oldu. En yalın haliyle Trump yönetiminin uluslararası ticaret politikası, müzakere süreçlerinde ABD üstünlüğünü sürdürebilmek üzere teke tek diplomasi ile anlaşma kotarmaktı (United States Trade Representative, 2018). Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Ticaret Temsilciliği, Transpasifik Anlaşması'ndan (TPP) Başkan Donald Trump'ın kararıyla geri çekilmiş ve Avrupa Birliği de Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı Anlaşması'nın (TTIP) müzakere sürecindeki yönergelerinin hükmünü yitirdiğini ilan etmişti. Ancak, ticaret anlaşmaları yeni ortaya çıkmış değildir, bu yeni nesil anlaşmalar dünya siyasetinin konjonktürel tıkanışına kurban gitmiş gibi görünseler de yalnızca mal ve hizmet ticaretinin önündeki engelleri kaldırmak istememekte, yatırımcı-devlet uyumsuzluğu çözümü, fikri mülkiyet hakları ve emek, çevre ve mal ve hizmet normları konusunda regülasyon uyumlulaştırılması gibi önemli başlıkları da içermektedirler. Bu anlamda ulusaşırı tarihsel blok "transnational power bloc" olarak nitelenen ve temel sınıf fraksiyonunu uluslararası ölçekte faaliyet yürüten sermaye sınıfının oluşturduğu toplumsal gücün uzun erimli beklentilerini karşılamaya dönüktüler (Ougaard, 2016). Kaldı ki, TPP'ye taraf ülkeler, bir süre daha ABD'siz de bir yol haritası izlenebileceği iddiasıyla görüşmelere devam ettiler, hatta TPP'de ABD standartlarının sağlanabileceği garantisi verilirse, ABD'nin ileride yeniden anlaşmanın tarafı olabileceği beklentisi içerisine girdiler (Gleeson, Lexchin, Lopert ve Kilic, B, 2018). Bu üç ticaret anlaşması, neoliberal küreselleşmenin önemli bir veçhesi olan ticari liberalizasyonu derinleştirmeyi amaçlamaktadırlar. Üç mega bölgesel ölçekte, mal ve hizmet ticaretindeki gümrük tarifelerinin ve tarife dışı ticari kısıtlamaların kaldırılmasının yanı sıra, özel bir yatırımcı-devlet uyumsuzluğu çözüm mekanizması oluşturma, fikri mülkiyet haklarını güçlendirme, devlet alımlarında liberalizasyon ve ticaret standartlarının uyumlulaştırılmasını hedeflemektedirler.

Herhangi bir uluslararası haber ajansının ekonomi bültenine abone olduğunuzda, Amerika Birleşik Devletleri ve Çin arasındaki ticaret gerilimine dair neredeyse her gün birkaç bildirim alırsınız. Buradaki gerilimin özünde elbette tarifeler değil, ticaret standartları daha genel olarak ise dünya ticaretinin regülasyonu bulunmaktadır. En güncel gerilim nedeni, ABD'nin en rekabetçi endüstrileri olan teknoloji, ilaç ve eğlence endüstrilerinin, patent, telif ve marka haklarının korunması ve dünya pazarındaki göreceli rekabet avantaj sürelerinin uzaması için fikri mülkiyet haklarının güçlendirilmesi yönündeki talebine karşılık bulamamasıdır. Trump, seçim kampanyası esnasında kullandığı retorik, TPP'yi askıya alarak devam ettirmiş gibi görünse de Birleşik Devletler'in dönemin ticaret temsilcisi Robert E. Lighthizer'ın da TPP, TTIP ve TISA'nın önerdiği ticaret regülasyonu çerçevesinden farklı talepler öne sürdüğü söylenemez (*The New York Times*, 2017). Dolayısıyla, ABD ticaret üçlüsü dediğimiz TPP, TTIP ve TISA'nın ve güncel ticaret gerilimlerinin arkasındaki anlaşma-anlaşmazlık dinamikleri benzerdir.

Bu anlaşmaların içeriğine bakıldığında, DTÖ'nün serbestleştirme girişiminin derinleştirilmesinden ve uluslararası sermaye sınıfının hareket kabiliyetini kolaylaştırması ve kamusal hakların korunduğu çerçeveleri yine uluslararası sermaye lehine hedef alması önerileri görülmektedir. Özel yetkili devlet-yatırımcı uyumsuzluk mahkemeleri ile yerel yargı mekanizmaları bypass edilmekte, düzenleme uyumlulaştırılması adı altında yerel standart ve normlar uluslararası pazarlık süreçlerine bırakılmaktadır. Devletlerin çeşitli bürokratik özel görevli bürolarından tutun, Avrupa

Birliği Komisyonu gibi seçim ile yetki almayan organların ve dahi popüler taleplerden azade karar verebilme ayrıcalığına sahip olabilecek mahkemelerin ticari ilişkileri depolitize etmesi böylece mümkün olacaktır. Toplumsal ilişkilerin en önemli mekanizmalarından biri olan uluslararası ticari faaliyet tıpkı para politikası ve Merkez Bankalarının özerkleştirilmesi sürecinde olduğu gibi popüler politik alandan uzaklaştırılmak ve teknokratlara devredilmek istenmektedir.

5. Ticaret Savaşlarının Özündeki Regülasyon Açmazı

Ticaret savaşları, özellikle 2018 yılından sonra ABD'nin Çin'e karşı aldığı korumacı önlemlerin popüler dildeki ifadesinin adı olmuştur. Trump, 1 Mart 2018'de ABD'nin çeliğe %25 ve alüminyum ithalatına %10 tarife uygulayacağını duyurdu ancak başlangıçta muaf olan Kanada, Meksika ve AB, 31 Mayıs 2018'den itibaren çelik ve alüminyum tarifelerine tabi oldu. Ek olarak, Trump yönetimi, 6 Temmuz'da Çin'den ithal edilen 50 milyar dolar değerindeki 818 mal kategorisine %25'lik bir tarife belirledi (Fetzer & Schwarz, 2021). Ticaret savaşının akademik literatürde işaret ettiği ise "iki veya daha fazla ülke arasındaki mal, hizmet ve sermaye alışverişinde ve bunların kaynaklarına erişimde ortaya çıkan", "başlıca silahları, ticaret faaliyetlerini doğrudan etkileyen tarifeler, vergiler ve ithalat veya ihracat kotaları gibi araçlar" olan bir anlaşmazlık biçimidir (Oermann & Wolff, 2022, s. 16). Bu tanımda ticaret savaşları ticaret hadleriyle ilgili olduğu ölçüde, sübvansiyonlar, döviz kurları, kasıtlı ücret kısıtlamaları ve teknolojik değişim gibi parametrelerden etkilenir (ibid.). Günümüzde, ister küresel değer zincirleri perspektifinden değerlendirilsin, ister sermayenin uluslararasılaşması perspektifinden analiz edilsin üretim, tüketim ve finansmanın küresel ölçekte difüzyonu ve yaygınlığı göz önünde bulundurulduğunda, tarifelerin gerçekten de tartışmanın göz ardı edilebilir bir yönü olduğunu iddia etmek anlamsız olmayacaktır. Trump'ın tarifeler üzerinde bir kaşık suda çıkardığı yaygaradan farklı olarak ABD'nin regülasyon talepleri anlamında Obama, Trump ve Biden dönemleri arasında bir kopuş değil süreklilik mevcuttur (Scherrer, 2022). TPP, TTIP ve TISA özelinde, yukarıda detaylıca aktarılan muhteva küresel ölçekte regülasyon açmazına bir yanıt niteliğindedir. Ticaret savaşları bu anlamda, regülasyon açmazının sonucudur. Bu çalışmanın sınırları dışında kalsa da özellikle, ticaret savaşlarının ülkelerin içerisindeki bölüşüm eşitsizliği ile olan ilgisine yönelik de artan bir ilgi söz konusudur. Gazeteciler, Matthew C. Klein ve Michael Pettis'in "Ticaret Savaşları Sınıf Savaşları: Yükselen Eşitsizlik Küresel Ekonomiye ve Uluslararası Barışı Nasıl Tehdit Ediyor" (*Trade Wars Are Class Wars: How Rising Inequality Distorts the Global Economy and Threatens International Peace*) çalışmaları, 2021 Lionel Gelber ödülünü almış, 2020 *Financial Times* & McKinsey yılın işletme kitabı ödülü adayları arasına girmiş ve *Strategy + Business*'in 2020 yılının en iyi işletme kitabı ödülünü almıştır (Klein & Pettis, 2020). Sınıflar arası eşitsizliğin uluslararası ticari rekabetle olan ilgisine yönelik bu popüler ilgi, akademiye ülkelerin içindeki sınıf eşitsizliğin dışsal yansıması olarak tartışılmakta, özellikle eksik istihdam düşük talep ve bunların yarattığı problemlere odaklanan iktisatçılarca yapılmaktadır (Kwan, 2020). Küresel kapitalist işleyişin, küresel, uluslararası ve ulusal ölçeklerde işleyiş ve mekanizmalarını göz önünde bulundurarak yapılacak analizlerin, ticaret savaşlarının farklı yönlerinin özellikle de tarifeler ve ekonomik yaptırımların ötesine geçen derinlemesine analizlerin önünü açacağı muhakkak olmakla birlikte, bu çalışmanın altını çizdiği noktada sermaye birikim sürecinin tıkanması ve değerlenme sürecinin yani uluslararası ticaretin regülasyon açmazının giderilmesine dönük ortaya çıkan mega bölgesel ticaret anlaşmaları, devlet-yatırımcı uyumsuzluk mekanizmalarının düzenlenmesinden, fikri mülkiyet haklarının güçlendirilmesine ve liberalizasyonun derinleştirilmesi gibi birçok başlıkta regülasyon açmazını açamamış ancak ticaret savaşlarının da gündemde tuttuğu üzere muhtevasıyla regülasyon arayışının çerçevesini çizmiştir.

6. Sonuç

Sonuç olarak, uluslararası ticaret de uluslararası ticaret anlaşmaları da aktörleri, uzamları ve içerikleri ile çok katmanlı politik ekonomik konulardır. Bu çalışmada, uluslararası gündemin gerisine düşen mega bölgesel ticaret anlaşmalarının içeriklerinin ticaret savaşları aracılığıyla biçim değiştirerek gündemde olduğu savunulmuştur. Diğer bir deyişle ticaret savaşlarının, aslında küresel kapitalist işleyişin uluslararası regülasyon açmazı olduğu, bu açmazın da uluslararası ticaretin kim ya da kimlerin çıkarına regüle edileceğine dönük bir tartışma olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda makalede, fikri mülkiyet haklarının güçlendirilmesi, yatırımcı-devlet uyumsuzluk mekanizmalarının özel yetkili mahkemelere devri, ticari ürünlerin kalite standardizasyonu gibi temel başlıklarda bir regülasyon talebi olan TTP, TTIP ve TISA sürecinin tıkanmasının, ABD merkezli talepler demetine karşı işleyen ancak bu makalenin içeriğinde yer almamakla birlikte bu regülasyona itirazları bulunan aktörlerle birlikte düşünüldüğünde ticaret savaşlarının merkezinde yer aldığı belirtilmektedir. DTÖ sürecinin tıkanması, mega-bölgesel ticaret anlaşmaları müzakerelerindeki gitgeller ve ticaret savaşları birlikte düşünüldüğünde küresel kapitalist işleyişte bir uluslararası regülasyon açmazı bulunduğu savunulmuştur. Bu sav, TPP, TTIP ve TISA anlaşmalarının içeriği, uluslararası ticari ilişkilerin incelenmesinde anaakım akım ticaret teorilerinin ötesine geçerek ve disiplinler arası ayrışmanın sınırlarının ötesine geçerek farklı boyutlarıyla incelenmiştir.

Kaynakça

- European Commission, (2016). TTIP: What consumers have to gain http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/january/tradoc_154173.pdf
- Fetzer, T.& Schwarz, C., (2021). Tariffs and politics: evidence from Trump's trade wars. *The Economic Journal*, 131, 1717-1741. <https://doi.org/10.1093/ej/ueaa122>
- Gallagher, K., (2008). Understanding Developing Country Resistance to the Doha Round. *Review of International Political Economy*, 15(1), 62-85.
- Gleeson, D., Lexchin, J., Lopert, R., & Kilic, B., (2018). The Transpacific Partnership Agreement, intellectual property, and medicines: Differential Outcomes for Developed and Developing Countries. *Global Social Policy*, 18(1), 7-27. <https://doi.org/10.1177/1468018117734153>
- Gill, S., (1998). New Constitutionalism, Democratization and Global Political Economy. *Pacifica Review*, 23-38.
- Harvey, D., (2007). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Kahya P., (2016). Framing Mega Regional Agreements within Global Capitalism: An Analysis of the TPP, TTIP and TISA Proposals (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ortadoğu Teknik Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Klein, M. & Pettis, M. (2020). *Trade Wars Are Class Wars: How Rising Inequality Distorts the Global Economy and Threatens International Peace*. Yale University Press.
- Kwan, C.H., (2020). The China-US trade war: deep-rooted causes, shifting focus and uncertain prospects. *Asian Economic Policy Review*, 15, 55-72. <https://doi.org/10.1111/aep.12284>
- McKinsey, (2015). Playing to win: The new global competition for corporate profits <http://www.mckinsey.com/business-functions/strategy-and-corporate-finance/our-insights/the-new-global-competition-for-corporate-profits>
- Oermann, N.O & Wolff, H., (2022). *Trade Wars Past and Present*. Oxford University Press.
- Ougaard, M., (2016). The reconfiguration of the transnational power bloc in the crisis. *European Journal of International Relations*, 22(2), 459-482. <https://doi.org/10.1177/1354066115589616>
- Petri, P. A. & Plummer, M. G., (2016). *The Economic Effects of the Trans-Pacific Partnership: New Estimates*. Washington, DC: Peterson Institute for International Economics.
- Public Citizen, (2015). <https://www.citizen.org/article/tpp-and-access-to-medicines/> .
- Rikowski, R., (2006). A Marxist Analysis of the World Trade Organization's Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights. *Policy Futures in Education*, 396-409.

Ratuva, S., (2009). Commodifying cultural knowledge: corporatized western science and Pacific indigenous knowledge. *International Social Science Journal*, 153-163.

Scherrer, C., (2022). Biden's foreign economic policy: crossbreed of Obama and Trump? *International Review of Public Policy*. <https://doi.org/10.4000/irpp.2398>

Schubert, M. & Saz-Carranza, A., (2016). *Investor-State Dispute Settlement & the Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP)*. Barcelona: ESADEgeo.

Shah, A. Tiedemann, N. & Kotas, K., (2015). *Critical Perspectives on TTIP Expropriation, Financial Deregulation and Domination of the World*. Kassel: KOBRA – Kasseler Online Bibliotheca Repository & Archive on behalf of New Research in Global Political Economy.

Shaikh, A., (2015). Capitalism: Competition, Conflict and Crises, Lecture 1: Introduction to Course at Henry George School of Social Science <http://www.hgsss.org/anwar-m-shaikh-capitalism-competition-conflict-and-crises/> .

Saad-Filho, A., (2011). Crisis in Neoliberalism or Crisis of Neoliberalism? *Socialist Register, The Crisis This Time*, (47), 242- 259.

Saad-Filho, A., (2021). Endgame: from crisis in neoliberalism to crises of neoliberalism. *Human Geography*, 14(1), 133–137.

The Atlantic, (2016). It's About Investments, Not Just Trade <http://www.atlantic-community.org/-/it-s-about-investments-not-just-trade>

The Foreign Policy, (2017). Japan Wants to Revive the Trans Pacific Partnership Even Without the U.S. <http://foreignpolicy.com/2017/04/24/japan-wants-to-revive-trans-pacific-partnership-even-without-united-states-asia-trade-agreements/> .

The New York Times, (2017). As Washington Tries to Protect Tech, China Could Fight Back <https://www.nytimes.com/2017/08/02/business/china-trade-trump-technology.html?mcubz=3>.

Thompson, D., (2016). The Potemkin Policies of Donald Trump <https://www.theatlantic.com/business/archive/2017/06/donald-trump-economic-policies/529554/>.

Tsingou, E., (2015). Club governance and the making of global financial rules, *Review of International Political Economy*, 22(2), 225-256, doi: 10.1080/09692290.2014.890952

United States Trade Representative 2018 Annual Report: *The President's Trade Policy Agenda* <https://ustr.gov/sites/default/files/files/Press/Reports/2018/AR/2018%20Annual%20Report%20I.pdf> .

United States International Trade Commission (USITC), (2016). Trans-Pacific Partnership Agreement: Likely Impact on the U.S. Economy and on Specific Industry Sectors <https://www.usitc.gov/publications/332/pub4607.pdf> .

Yalman, G., (2021). *Crisis in or of neoliberalism? A brief encounter with the debate on the authoritarian turn* in Babacan, E., Kutun, M., Pinar, E., & Yılmaz, Z. (Eds.) Regime Change in Turkey: Neoliberal Authoritarianism, Islamism and Hegemony (1st ed.). Routledge.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Pinar Kahya (%100)

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Pinar Kahya (100%)

Popper Versus Marx: Metodolojik Bir Değerlendirme

Serdar DUGAN¹

¹ Doktora Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, SBE, dugansrd@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8812-6895

Öz: Yanlışlamacılık kuramıyla metodolojik ve yöntem-bilimsel tartışmalara damga vuran Karl Popper 20. Yüzyılın en önemli felsefeci ve sosyal bilimcisidir. Eleştirel akıcılık ve yanlışlamacılık kuramlarıyla modern bilimsel felsefi tartışmalarının ilk başvuru kaynağı olan Popper, düşüncelerini ve teorilerini Aristoteles, Platon, Hegel ve Marx gibi sosyal ve toplumsal anlamda büyük sistem kurucuları üzerinden irdelemiş ve somutlaştırmıştır. Marx'ın geleceğe yönelik öndeyişlerini ve mutlak savlarını eleştiren Popper'a göre ekonomik determinizm temelli bir tarih anlayışı hatalıdır. Çünkü Popper, iktisadi, siyasi ve toplumsal yapıda ortaya çıkan sorunların sadece sınıf çatışmaları ve iktisadi dönüşümler üzerinden değerlendirilmesini hatalı görmüş, hatta bilimsellikten uzak olarak nitelendirmiştir. Buna ek olarak Marx'ın yanlışlamayı ve kuramsal eleştiriyi kabul etmeyen materyalist tarih anlayışı da hatalıdır. Bu durumu tarihsicilik kavramı ile açıklayan Popper'a göre mutlak öndeyişlere dayanan materyalist tarih görüşü, toplum için kesin ve öngörülebilir yargılar taşıması nedeniyle metodolojik olarak yanlıştır. Bu çalışma, tarihsel ve toplumsal bir sistem kurucusu olan ve batı düşüncesini ciddi anlamda etkileyen Marx'ın, ortaya koymuş olduğu iktisadi, siyasi, sosyal ve toplumsal iddiaların Popper özelinde eleştirisi üzerinden oluşturulmuştur. Ayrıca çalışmada, bu eleştirilerin niteliği üzerinde durulmuş ve Marx'ın toplumsal öngörülerinin Popperian bakış açısı ile eleştirisi irdelenmiştir

Anahtar Kelimeler: Tarihsicilik, Yanlışlamacılık, Yöntembilimsel

Jel Kodları: B00, B10, B14, B41

Popper Versus Marx: A Methodological Evaluation

Abstract: Karl Popper, who left his mark on methodological and methodological debates with his falsification theory, is the most prominent philosopher and social scientist of the 20th century. Popper, who is the first source of reference for modern scientific philosophical discussions with his theories of critical fluency and falsification, analyzed and embodied his thoughts and theories through the great social and social system founders such as Aristotle, Plato, Hegel and Marx. According to Popper, who criticizes Marx's predictions and absolute claims about the future, an understanding of history based on economic determinism is wrong. Because Popper considered the evaluation of the problems arising in the economic, political and social structure only through class conflicts and economic transformations, and even described it as unscientific. In addition, Marx's materialist understanding of history, which does not accept falsification and theoretical criticism, is also wrong. According to Popper, who explains this situation with the concept of historicism, the materialist view of history based on absolute predicates is methodologically wrong because it carries definite and predictable judgments for society. In this study, Popper's critique of the historical and social processes put forward by Marx, who is a historical and social system builder and who seriously influenced western thought, and the nature of these criticisms are emphasized and the criticism of Marx's social predictions from Popperian point of view is examined.

Citation: Dugan S.

Popper Versus Marx: Metodolojik Bir Değerlendirme

Geliş Tarihi: 01.03.2023

Kabul tarihi: 06.05.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Historicism, Falsificationism, Methodological

Jel Codes: B00, B10, B14, B41

1. Giriş

Tarihsel süreç dikkate alındığında, geleneksel sosyal bilimciler iktisadi, siyasi ve sosyal sorunlara birtakım kalıcı çözümler üretmek için mutlak bilgi arayışında olmuşlardır. Bu bağlamda, toplumsal gerçeklik bilgisinin, toplumsal değişimi mutlak bir kesinlikle açıklayabilecek birtakım evrensel ve indirgenemez yasalara dayandığı görüşünde olmuşlardır. Geleneksel sosyal bilim anlayışını yöntemsel olarak benimseyen düşünürler, toplumsal sorunlara kalıcı çözümler üretmek için oluşturan mutlak yasaların, insanlık tarihinin sistematik bir yorumuyla keşfedebileceğini öngörmüşler ve mutlak yasaların oluşum sürecinde sosyal değişimi temel endişe kaynağı olarak kullanmışlardır. Geleneksel sosyal bilim yöntemlerinin en etkili eleştirmenlerinden biri olan Karl Popper, Karl Marx'ı bu tür sosyal bilimciler grubuna dahil etmiş ve Marx'ında yöntemsel olarak kullandığı bilimsel mutlakiyetçiliği bir birtakım özelliklerle sınırlandırmıştır. Bunlar; (Popper K. , 2003, s. 3-30).

- Toplumsal değişim süreçleri mutlak yasalara göre gerçekleşir.
- Mutlak yasaların bilinmezliği toplumsal ve sosyal reformları imkânsız ve mantıksız hale getirir.
- Sosyal değişim süreçlerinde toplum, parça ve bireye göre daha öncül konumdadır.

Popper, yukarıdaki sınırlandırmalar bağlamında Marx'ın temel endişesinin ve bilimsel metodolojisinin, kendi zamanının toplumsal kaosu olduğunu ve bu kaosu çözümü için ortaya atılan mutlak bilginin, ancak tarihsel ve toplumsal süreçlerin incelenmesiyle oluşan öndeşmelerle önleneceğini belirtmiştir. Popper'a göre Marx'ın mutlak bilgi arayışındaki bu yöntem hatalıdır ve yöntemsel olarak eleştiriye kapalıdır. Buna ek olarak Marx toplumsal değişimi, üretim tarzında ve süreçlerinde ortaya çıkan gelişim süreçleri olarak görmüş ve her üretim tarzının kendine özgü toplumsal çatışmaları da beraberinde getirdiğini belirtmiştir. Popper, bu tarz tarihsel öndeşmeleri "tarihsicilik" kavramı özelinde ele almış ve Marx'ın iddia ettiği öngörülerini bu kavram çerçevesinde eleştirmiştir.

Marx, üretim tarzlarında ve süreçlerinde ortaya çıkan çatışmaların, mutlak bilgi arayışı sonucunda çözülmesinin ve bu çözümle diyalektik kavramını geliştirmesinin mutlak sosyal düzene yol açacağını belirtmiş, toplumlumun reforme edilmesine yönelik iktisadi, siyasi ve sosyal programların bu hedefle uyumlu olması gerekliliğini iddia etmiştir (Ateeq, 2019, s. 43-44). Marx'ın çalışmalarının genel çerçevesi ve çalışmalarında kullandığı bilimsel metodoloji, bireylerin toplumsal varoluşları nedeniyle birtakım kimliklere sahip olduğu, yani toplum veya kolektivitinin bireylere göre daha öncül bir konumda olduğudur. Marx'ın kullandığı yöntemsel bakış açısına göre birey, kendi kendine yeterli görülmeyen bir tür, yani kolektiviteye bağımlı durumdadır. Bu açıdan bakıldığında, Popper'ın tümevarımsal yöntem üzerine yapmış olduğu tüm eleştirilerin aksine Marx'ın, toplumsal değişim süreçlerinde parçaya veya bireye karşı bütünü ya da kolektivitelyi tercih ettiği çıkarımı yapılabilmektedir.

Marx'ın metodolojik konumunu eleştirel bir şekilde irdeleyen Popper, Marx'ın mutlakiyetçiliği benimsediğini ve rasyonel olarak savunulamaz bir tarihselcilik anlayışının var olduğunun iddia etmiştir. Popper'a göre tarihselcilik anlayışı, toplumsal bütünlüklerin, mutlak kabul edilen birtakım yasalar aracılığıyla, parçalar üzerinde kontrol sahibi olmasını gerektiren "bütüncüllüğü" irdelemeden kabul etmektedir. Fakat Popper, bu tür mutlak yasaların rasyonel bir gerekçesi olmadığını savunmuştur. Popper'a göre mutlak kabul edilsin veya edilmesin tüm bilgilerin yanılabilir ve yanlışlanabilir olması gerekmektedir.

Bu çalışmada Marx'ın iktisadi, siyasi ve sosyal olayları üzerine geliştirmiş ve birtakım öndeşmelerde bulunmuş olduğu öğretileri üzerinde durulacak ve bu öğretilerin Popperian bakış açısı ile metodolojik olarak eleştirisi irdelenecektir. Çalışmanın ilk bölümünde, Popper'ın tarihsicilik ya da historizm görüşleri, Marx'ın materyalist tarih anlayışı üzerinden incelenecektir. İkinci bölümde, Marx'ın tarihi sınıf savaşmaları ve

çatışmaları olarak görmesi ve metodolojisini bunun üzerine kurması, Popperian bakış açısıyla yöntemsel olarak değerlendirilecektir. Üçüncü ve dördüncü bölümde ise Marx'ın bilimsel holizmi ve ekonomik determinizmi çeşitli açılardan değerlendirilecektir. Sonuç kısmında Popper'ın Marx'ın tarihsel ve toplumsal süreçler bazında ortaya koymuş olduğu tüm argümanların eleştirisi incelenecektir.

2. Popper'ın Tarihsicilik ya da Historizm Görüşleri Bağlamında Marx Eleştirisi

Tarihsicilik kavramı, tarihsel süreçte, sosyal bilimlerde içinde sürekli tartışılan bir kavram olagelmıştır. Kavram Nietzsche, Lukacs, Gramsci, Benjamin, Popper, Althusser, Rosenthal ve Sanyal gibi önde gelen düşünürler için bazen olumlu bazen olumsuz bazen de "şeyleştirici" ve ideolojik bir kavram olarak tanımlanmıştır. Buna ek olarak bazı çevreler, tarihsici söylemler ve yaklaşımlara, Marksizmin yanlış olan her şeyin başlangıcı olarak nitelendirmiştir (Macey, 2001).

Rosenthal bu kavramsal karmaşayı ve tarihsiciliğin çoklu biçimlerini, birbirinde ayırır, çağsal ve genetik tarihsicilik çatışması olarak nitelendirir ve bir şeyin tarihsel oluşumunun özel koşullarına gönderme yaparak, açıklama iddiasında bulunan bir söylem olarak tanımlar. Yani Rosenthal'ın tarihsicilik görüşü, tarihsel ve toplumsal olayların nasıl ortaya çıktığı ve nasıl olduğunun açıklığa kavuşturulmasının söylemsel biçimidir (Rosenthal, 1998, s. 28).

Popper tarihsiciliğin her türlü görüşüne karşı eleştirel bir tutum benimsemiş ve değerlendirmelerini bu eleştiriler üzerinden gerçekleştirmiştir. Popper'a göre tarihsici yöntem iki açıdan hatalıdır. Bunlar; önceden belirlenmiş tarihsel ve toplumsal aşamaların zorunlu kabulü ve aşmaların gerçekleşeceğine olan mutlak inançtır. Başka bir deyişle Popper, yaklaşmakta olan değişim ve dönüşümlerin önceden tahmini üzerine kesin kabulleri beyhude ve bilimsellikten uzak tözler olarak nitelendirmiştir (Popper, 1961, s. 51). Fakat Popper'ın kesin ve mutlak tarihsici eleştirisi Michael Löwy'e göre hatalıdır. Çünkü Marx'ın tarih görüşünde "praksisin veya siyasi müdahalenin" rolünü göz ardı edildiği bir eleştiri eksiktir ve yetersizdir. Löwy'e göre bu hata, Popper'ın çok önemli bir noktayı gözden kaçırdığı anlamına gelmektedir. Çünkü Marx, Popper'ın argümanının ima ettiği gibi, siyaset pratiği ile tarih arasında yanlış bir karşıtlık kurmaz ve de tarih ve siyaset pratiği birbirinden ayırmaz (Löwy, 2005, s. 40).

Popper, bazı sosyal bilim yapılarının ve yöntemlerinin görevinin, öngörülerde bulunmak ya da mevcut bilimsel öngörülerini birtakım metodolojik yöntemlerle daha sağlam temele oturtmak olduğunu ve özellikle iktisadi, siyasi, sosyal ve toplumsal yapıların sosyal bilimlere uzun vadeli tarihsel öndeyişler sağlamak yükümlülüğü bulunduğunu belirtmiştir. Popper'a göre, yöntemsel açıdan irdelenen bu tür yapılar, tarihsel olayların oluşumunda ve gelişiminde birtakım sosyal bilimcilerin "kahinlik" etmelerine olanak sağlayan, tarihsel yasaları ortaya çıkışına neden olmuştur. Metodolojik açıdan bu çeşit iddiaları ileri süren yapıları Karl Popper, Tarihsicilik ya da *Historizm* olarak adlandırmıştır (Popper, 1989a, s. 25-26).

Öte yandan öndeyişlerin, öndeyişlere konu olan olayları etkileyebileceği fikrinin tarihsel olarak oldukça eski olduğunu belirten Popper, *Oedipus mitosunu* örnek verir. Bu mitosa göre daha önce hiç görmediği babasını öldüren *Oedipus* durumu babasının onu terk etmesiyle başlayan bir durumdur ve ortaya çıkan bir *kehanetin* doğrudan sonucudur. Bu sebeple, tarihsel olsun olmasın öndeyişlerin, öndeyişe konu olan olaylar üzerindeki etkisi için "*Oedipus etkisi*" (The Oedipus Effect) tabirini kullanır (Becermen, 2010, s. 47). Bu açıdan Popper'a göre tarihsel öndeyişlerin – Popper bu öndeyişleri *The Oedipus Effect* mitosuna atıfla tarihsel kehanet olarak adlandırır- tarihsel olayları ya da olay örgülerini etkileyebileceğini ve şekillendirilebileceğini tarihsicilik olarak adlandırır ve yöntemsel açıdan bu yapıyı ciddi anlamda eleştirir (Popper, 1961, s. 12-13). Bu bağlamda Popper'a göre Marx da tarihsicilik zemininde hareket eden ve metodolojik anlamda bu yapıyı kullanan bir durumdadır ve hatalıdır.

Popper, tarihsicilik konusu üzerinden yöneltmiş olduğu eleştirilerini kişisel olarak ifade etmekle beraber hiçbir şeyin tam anlamıyla ispatlanamadığı yerde mutlak ispata

kalkışmanın kişisel bir görüşten öteye geçmeyeceğini belirtmiş ve bu durumu bilimsel bir gösteriş olarak nitelendirmiştir (Popper, 1989a, s. 27). Yani Popper'ın bilimsel metottan ve metodolojiden anladığı ve uyguladığı başlıca şey bilimin kendi sınırlılığını bilmesi ve bu yapı üzerinden ilerlemesidir (Becermen, 2010, s. 47). Popper'ın bilimsel yöntem üzerinde geliştirmiş olduğu bu iddiaları, Quinten ve Norton iki açıdan değerlendirmiştir. Bunlardan ilki, yöntem-bilimsel yapının temel amacı, totaliter yapıların kendi gerçekliğini doğrulamak adına tarihsicilik temeline dayanması ve liberal demokrasiyi gerçek dışı olarak nitelendirmesidir. İkincisi ise, Historizm eleştirisiyle mümkün ve akli olduğu belirlenen liberal demokratik programın istenirliğinin ahlaki oluşudur (Quinton & Norton, 2007, s. 303).

Popper, Marx'ı metodolojik olarak birçok açıdan eleştirmektedir. Fakat eleştirilerin temel çerçevesi, tarihsel öndeyişlerin mutlaklığı ve kesinliği kurgusu üzerinde olmuştur. Popper'ı, Marx ve Marxists metodoloji üzerinden yaptığı Tarihsicilik ya da Historizm eleştirilerini iki başlık altına toplamak gerekirse bunlardan ilki komünizmin mutlak geleceği, ikincisi ise Marx'ın tarihi ve tarihsel süreçleri sınıfsal açıdan değerlendirmesi ve sınıf savaşmaları olarak nitelendirmesidir.

2.1. Yeryüzü-Cenneti ve Komünizmin Mutlak Geleceği

Popper'ın değişimiyle Yeryüzü-Cenneti ütopyasının 1 geleceğini savunanalar ve inanlar metodolojik olarak bir hata içindedirler (Popper, 1989a, s. 27-28). Popper'a göre Marx tarihsel öndeyişlerde bulunan ütöpik bir kahindir. Bu bağlamda ortaya koymuş olduğu öndeyişler ve öngörülleri gerçekleşmemiştir. Popper, Marx'ın metodolojik olarak ortaya koyduğu düşüncelerin toplumları ve bireyleri yanılttığını düşünmektedir. Ona göre Marx, toplumsal sorunlara yaklaşırken tarihsici bir yöntem kullanmış ve bu sorunların çözümünün bilimsel yolunun, mutlak kesinlik üzerine kurguladığı tarihsel kehanetler olduğunu belirtmiştir. Popper'a göre tarihsici yöntemin, metodolojik olarak mahvedici etkisinden Marx sorumludur (Popper, 2003, s. 77).

Marx, bireylerin toplumsal alanda yaşayış biçimlerin yanlış bir tasarım üzerinden kurgulandığını belirtir. Ona göre bireysel yaşamı belirleyen şey bilinç değil yaşam tasarımlarıdır. (Marx & Engels, 2013, s. 44-45). Marx'a göre ilk durumda bilinçten yola çıkılması hatalıdır ve gerçek yaşamla ilişkisi yoktur. İkinci durumda ise, yaşayan bireyin kendisinden yola çıkılarak yapılan değerlendirmelerin daha doğru olacağını ifade etmektedir. Yani Marx'a göre, tarihi, tarihsel süreçleri ve etkiledikleri tüm yapıları belirleyen şeyin bilinçten ziyade varlık ve toplum olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle tarihsel yapının oluşumu ve belirlenişi, özdeksel bir niteliği bulunmayan bir tözden ziyade maddi ilişkiler ağı olarak kabul edilen toplumsal yapının sosyo-ekonomik durumudur (Özlem, 2012, s. 152-153).

Marx, kapitalist üretim tarzının toplumsal bir sonucu olan özel mülkiyet anlayışına karşı, sosyalist üretim tarzının bütünüyle yeterli görmektedir. Ona göre Kapitalist üretim tarzının, pratik anlamda yansımalarından biri olan özel mülkiyete karşı, yaşanılması gereken tarihsel gerçeklik sosyalizmdir ve tarihsel süreç bu yönde ilerleyecektir. Yani kuramsal olarak kendini aşan bir hareket, tarihsel öndeyişler dikkate alındığında, pratikte sert ve uzatılmış bir yapının ortaya çıkışını tetikleyecektir (Marx, 2013, s. 134). Fakat Marx'a göre tarihsel süreçlerin hedef ve amaçları gerçekleşmeden önce bu yapıların bilincine varılması gerçek bir ilerleme sayılmamaktadır. Yani, Marx'a toplumsal pratiğe en uygun yaşam tarzı olan sosyalizmin gerçekleşmesini, toplumsal bilinçle aynı anda ilerleyen dinamik bir yapıya bağlamış ve tarihsel öndeyişlerini bu yapı üzerinde oluşturmuştur. Marx'ın tarihsel öndeyişlerinden bir diğeri de uluslar arasındaki gelişmişlik farkının azalması, hatta yok oluş fikridir. Marx'a göre proletarya herhangi bir vatana ait değildir. Burjuvazinin gelişimi ve ilerleyişi, ulusal farkı azalttığı yönündeki

¹ Karl Popper'a göre Marx, tarihsel süreç içerisindeki oluşumların ve gelişimlerin zorunlu olarak komünist bir topluma evrileceğini ve bu süreçlerin bir sonucu olarak Yeryüzü-Cennetin kurulacağını öngörmektedir. Popper bu görüşü, ütöpik bir *Kehanet* olarak görür ve Tarihsicilik ya da Historizm eleştirilerinde bu yapıyı dile getirenleri Tarihsici olarak nitelendirir (Becermen, 2010, s. 47).

görüşlerin aksine Marx, proletarya egemenliğindeki yapının, toplumsal eşitsizliği büyük oranda azaltacağı, hatta yok edeceği görüşündedir. Yani bireyin sömürüsüne son verilmesi, toplumlar arasındaki gelişmişlik farkını da azaltacaktır (Marx & Engels, 2011, s. 138).

Marx'ı metodolojik olarak yoğun bir şekilde eleştiren Popper, Marksist anlayışı yöntemsel açıdan salt tarihsicilik olarak nitelendirmiştir. Popper'a göre geleceğin tarihsel öndeşlerle belirlenebileceği iddiası, katı bir belirlenimcilik iddiası taşımaktadır (Popper, 2003, s. 80). Bu durum öndeşlerle hareket eden bir bilim için, toplumsal sorunların çözümünde gerekli olan varsayımları oluşturmada yetersizdir ve yöntem-bilimsel olarak hatalıdır. Popper'ın salt tarihsicilik ve determinizm iddialarına ek olarak Beams Marksizm'i modası geçmiş toplumsal üretim ilişkileriyle doğrudan çatışmaya giren güçlerin gelişmesinde doğduğunu açıklar. Yani Beams'e göre Marksizmin öne sürdüğü eleştirilerin günümüz konjonktüründe karşılığı olmamakla beraber hatalı ve eksiktir (Beams, 1998).

Popper'a göre Marx'ı yanıltan durum, belirlenimciliğin² soyut kuramından daha çok, bu kuramın Marx'ın sosyal bilim anlayışı üzerindeki etkisidir (Popper, 2003, s. 81). Popper'ın Marx'ı ütöpik olarak nitelendirdiği bilimsel yönteminin temelinde, sadece belirlenimcilik anlayışı değil aynı zamanda, mantıksal pozitivizmin bir görüngüsü olan bilimsel öndeşlerin, tarihsel ve toplumsal süreçlerin ana gelişim hatlarını öngören kehanet karşılaştırması ve eleştirisi de bulunmaktadır³.

Popper, Marxists metodolojinin özünde, toplumların iktisadi dürtülerinin ve sınıfların çıkarlarının tarihsel süreçlerin ana hareket noktasını oluşturduğunu belirtir ve bu durum ona göre tarihin materyalist yorumundan başka bir şey değildir (Popper, 2003, s. 93-94). Marx ve Engels'in metodolojilerini nitelendirmek için kullandığı tarihsel maddecilik terimi Popper'a göre hatalıdır. Çünkü Popper'a göre tarihsel olarak mutlak öndeşlere dayanan "tarihsel maddecilik" yanlışlanabilir ve test-edilebilir değildir.

Tarihsel olarak mutlak öndeşler üzerine kurgulanan ve toplumsal ve sınıfsal süreçler dikkate alındığında kaçınılmaz bir gelecek olan sosyalizm, Marx'a göre toplumun öznel bir parçası olan bireyin kendi bilincine varışıdır. Komünizm⁴ ise sınıfların kurtuluşu sürecinde tarihin ve tarihsel süreçlerin zorunlu olan evresidir. Bu durum komünizmin mutlak geleceğinin zorunlu ve dinamik ilkesidir (Marx, 2013, s. 123). Bu durumu Leon Trotsky şu sözlerle ifade etmektedir.

"Gelişme sürecinde sınıf ayrımları ortadan kalktığı ve tüm üretim bütün ulusun geniş bir birliğinin elinde toplandığında, kamu gücü siyasi karakterini kaybedecektir. Siyasal iktidar, tam anlamıyla, bir sınıfın diğerini ezmek için örgütlenmiş gücünden başka bir şey değildir. Proletarya, burjuvaziyle mücadelesi sırasında; koşulların zorlamasıyla, bir devrim yoluyla kendisini bir sınıf olarak örgütlemek zorunda kalırsa, kendisini yönetici sınıf haline getirirse ve bu şekilde eski sınıfları zorla ortadan kaldırırsa... sınıf karşıtlıklarının ve genel olarak sınıfların varoluş koşullarını ortadan kaldıracak ve böylece bir sınıf olarak kendi üstünlüğünü ortadan kaldırmış olacaktır (Trotsky, 2017, s. 21)."

Ayrıca tarihsel bir öndeş sonucu ortaya çıkacak olan komünist toplum yapısı gerçekleştiğinde, sınıfsal ve bireysel tüm sorunlar ortadan kalkacak ve iş bölümüne bağımlı olan tüm sınıflar kendilerini geliştirebileceklerdir.

Marx, tarihsel öndeşler sonucunda geliştirmiş olduğu materyalist tarih anlayışının birtakım sonuçları da beraberinde getirdiğini belirtir. Bunlardan ilki üretici güçlerin ve

² Popper'ın Marx'ın yöntemsel açıdan çokça kullandığı belirlenimcilik (Determinizm) anlayışını eleştirisinin temel nedeni bilimsel ifadeleri bilimsel olmayan ifadelerden ayırma çabası olmuştur. Popper'ın yanlışlanabilirlik ya da test-edilebilirlik olarak nitelendirdiği yönetime göre, bilimsel ifadeler mutlak öndeşlerden ziyade yanlışlanabilir ve test-edilebilir özellikler taşımalı ve bilimsel iddiasını güçlendirmelidir. Yani Popper bilimsel olan ile bilimsel olmayan arasındaki ayrımında birtakım deterministik özellikler taşıyan metodolojik yöntemden ziyade, yanlışlamaçılık-yanlışlanabilirlik kriterini önermiştir (McLachlan, 1980, s. 66-67).

³ Fakat Cobban, Popper'ın Marx ve Marksist yöntemin eleştirilerini değerlendirirken Popper'ın *The Open Society and Its Enemies Vol1-2*'deki Platon ve Hegel'e karşı yapılan sert eleştirilerden ziyade Marx'a yöneltilen eleştirilerin daha yumuşak olduğunu belirtmiştir (Cobban, 1954, s. 122).

⁴ Marx'a göre komünizm, kapitalist üretim tarzının bir sonucu olan özel mülkiye olgusunun ortadan kaldırılması aracılığıyla sınıfsal açıdan olumlu bir gerçeklik ve gelecektir. Yani komünizm metodolojik açıdan olumsuzlanmanın olumsuzlamasıdır: *Negation of the Negation*. Daha geniş bilgi için Bkz. (Marx, 1844 El Yazmaları , 2013, s. 122)

sermaye sahiplerinin gelişimi sonucuna bağlı olarak bir muhalif sınıf ortaya çıkması. İkincisi, egemen sınıflarca oluşturulan iktisadi gücün, tarihsel süreç içerisinde her dönemde keline özgü idealist devlet tipinde pratik karşılığını bulması ve bu nedenle sınıfsal çatışmaların, hâkim sınıflara karşı gerçekleşmesi. Üçüncüsü, tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan tüm devrim tipolojilerinden farklı olarak Komünist devrimin, bütüncül bir sınıf savaşımından ziyade sınıfları ortadan kaldırmayı amaçlamasıdır. Yani karşıt sınıf egemenliğini, tüm sınıfları ortadan kaldırarak gerçekleştirmesidir. Dördüncü ve son olarak, Komünist devrim anlayışının, idealist devlet yapısı kontrolünde, sermayeyi elinde bulunduran hâkim sınıfları devirme amacından ziyade, feodal kökenli sistemin kalıntılarını kökten temizlemek olanağını sağlaması ve toplumsal yapıyı tamamen yeni bir yapı üzerine oturtulması bakımından gerekli ve zorunlu olarak görülmesidir (Marx & Engels, 1992, s. 60-63). Marx'ın tarihsel maddecilik anlayış üzerinde kurguladığı bu dörtlü yapı Popper'a göre tarihsel bir kehanetten öte değildir. Çünkü sistemin ilerleyişi ve evrilişi mutlak olarak Marx'ın tarihsel öndeysilerine göre gerçekleşecektir. Bu durum da yanlışlanamaz ve eleştirilmez bir yapıyı beraberinde getirecektir. Popper'a göre yanlışlanamayan ve yönetsel açıdan eleştirilemeyen her yapı bilimsellikten uzaktır.

Marx'ın sermayeyi bu şekilde görmesindeki sorunun temel nedeni ve Popper'ın karşı çıkmasındaki ana etken, Colletti (1974), Sayer (1987), Holloway (2005)'e göre, onun toplumsal eylemleri (aktif insan müdahalesini) dışarıda bırakması, üretim ilişkilerini politik ilişkilerden ayırması, sınıf mücadelesini sermaye birikiminden ayırması ve emeği sermayeden ayrılması ve böylece içsel ilişkiyi kabul etmemesidir. Ayrıca bu durum, emek ve sermaye arasında olduğu kadar politik ve ekonomik arasında da önemli bir etkileşime neden olur. Çünkü sermayeyi bir "şey" olarak değil, toplumsal çatışmalar tarafından şekillendirilen, kitlelerin pratik siyasi faaliyetleri tarafından dolaymlanan ve toplum tarafından bozulan veya dönüştürülen, tarihsel olarak belirli bir toplumsal biçimler kümesi olarak tanımamıza izin verir.

Marx toplumsal yapının ilerleyişindeki son evrenin komünist toplumla noktalanacağını belirtmekte ve insan onuruna uygun yaşamışın ancak bu pratikle gerçekleşeceği ön görüşünde bulunmaktadır. Marx'a göre;

“-oysa herkesin bir başka işe meydan vermeyen bir faaliyet alanının içine hapsolmadığı, herkesin hoşuna giden faaliyet dalında kendini geliştirebildiği komünist toplumda, toplum genel üretimi düzenler, bu da benim için, bugün bu işi, yarın başka bir işi yapmak, canımın istediğince, hiçbir zaman avcı, balıkçı ya da eleştirici olmak durumunda kalmadan sabahleyin avlanmak, öğleden sonra balık tutmak, akşam hayvan yetiştiriciliği yapmak, yemekten sonra eleştiri yapmak olanağını yaratır. Toplumsal faaliyetin bu şekilde sabitleşmesi, kendi ürünümüzün, bize hükmeden, bizim denetimimizden kaçan, beklentilerimize karşı koyan, hesaplarımızı boşa çıkaran maddi bir güç halinde bu toplaşması, zamanımıza kadarki tarihsel gelişmenin belli başlı uğraklarından biridir (Marx & Engels, 1992, s. 55).”

Marx yukarıda söz ettiği özgürlüğün, bazı dış amaçlar (iktisadi dürtüler) zorunluluğu sonucu ortaya çıkan angaryanın bittiği yerde başladığını, bu sebeple de maddi üretim sonucu oluşan alanların ayrı değerlendirilmesi gerektiğini söyler (Becermen, 2010, s. 52). Bu açıdan Popper, Marx'ın tarihsel ve toplumsal süreçleri değerlendirmesindeki merkez unsurun, birey onuruna yakışmayan durumların düzeltilmesi, iş koşullarındaki eşitsizliğin ve angaryanın kaldırılması ve tüm bu durumların insan onuruna uygun hale getirilmesi olduğunu belirtir (Popper, 2003, s. 124-125). Bu nedenle her ne kadar Marx, metodolojik olarak sosyolojik determinizmi kabul etse de Popper'a göre “açık toplum” görüşü fikrini benimsemektedir (Cobban, 1954, s. 122).

İktisadi koşullar ve toplumsal süreçler sonucu ortaya çıkan fikirler arasında, tek taraflı ve mutlak bir bağlantıdan ziyade girift ve karşılıklı bir bağlantı olduğunu belirten Popper, iktisadi örgütlenmenin ve diğer bilimlerin dinamik gelişimlerinde, birbirlerine karşı sorumlu olduklarını ve herhangi birinin kaldırılması durumunda sonuçların çok daha farklı noktalara evrileceğini belirtmektedir (Popper, 1989b, s. 101-102). Popper'a

göre Marx'ın materyalist tarih yorumu dikkate alınmamalıdır (Popper, 1989b, s. 103). Çünkü Marksist metodolojideki tüm değerlendirmelerin arkasında iktisadi süreçler ve arka planlar bulunmaktadır. Popper'a göre bu durum yöntem-bilimsel açıdan hatalıdır ve Marksist yöntemin bu anlayışı, bilimsel olmaktan çok, değerli bir öneri olarak kabul edilebilir.

Popper'a göre Kapital'in temel konusu ve üzerinde durduğu yegâne sorun, sermaye sahipleri ve işçi sınıfı arasındaki çelişkiler ve çatışmalardır. Marx'a göre bu çelişki ve çatışmalar sonucunda herhangi bir uzlaşım olmayacaktır. Hatta karşılıklı çatışma ve sınıfsal savaşım da giderek aratacaktır. Marx, bu durumun düzelmesinin ancak kapitalist sınıfının ortadan kalması ile olacağını belirtmektedir (Popper, 1989b, s. 139-140). Marx'ın bilimsel yönteminde ve öğretilerinde temel iki hata belirleyen ve metodolojik olarak eleştiren Popper'a göre Marksist temelli bilimsel bulanıklığın ilki, toplumsal sorunların çözümü için ortaya atılan ve mutlak kabul edilen öndeyişler, ikincisi ise tarihsel süreçte ortaya çıkan çatışmalara getirilen önerileridir (Becerme, 2010, s. 54). Bu iki metodolojik bulanıklığın temelinde yatan neden; sadece materyalist bir tarih anlayışıyla ortaya çıkan tarihsici bakış açısı değil, aynı zamanda Marksist devlet pratikleridir.

Popper, Marx'ın kapitalizmin giderek daha vahşi bir hal alacağı, dizginlenmeyeceği ve kendi krizlerini üreterek kendi kendini yok edeceği fikrini de eleştirmektedir. Popper'a göre Marx'ın öndeyişleri hatalıdır ve dizginlenmemiş kapitalizm bir distopyadır. Marx'tan sonra; demokratik yapıların gelişimi, anti-demokratik yapıların oluşumunun engelleyen demokratik kurumların ilerleyişi ve kapitalist üretim tarzı sonucunda giderek artan emeğin üretkenliği, toplumsal ve sınıfsal sefaleti önemli ölçüde kaldırmıştır (Popper, 1989b, s. 167). Bu durum Popper'a göre Marx'ın yöntemsel ve öğretisel olarak hatalı olduğunun ispatıdır. Çünkü Marksist metodolojinin kullanmış olduğu yöntem, toplumsal sorunların çözümünde mutlak öndeyişler ve öngörülerle hareket etmektedir. Kapitalizmin geldiği bugünkü nokta, Popper'a göre bu durumu yanlışlamaktadır. Fakat Popper'ın aksine Marx, Clarke (1994, 2016)'anın da açıkça beyan ettiği gibi, kapitalizmin dinamiklerini ('kapitalizmin sözde kriz eğilimleri' dahil) ve ayrıca 'kapitalizmin geleceğini algılamaz. Ya da başka bir deyişle Marx, sermayeyi tarihsel olarak özgül toplumsal ilişki biçimlerinin veya toplumsal iş bölümü biçimlerinin ötesinde özerk bir güç olarak görmez.

Bu duruma ek olarak kapitalist sistem içinde, emek gücünün metalaştığını iddia eden Marx'a şiddetle karşı çıkar. Popper, kapitalist düzendeki emek gücünün kölelikle ilişkilendirilmesinden ve insanların pazarda satılan bir meta anlayışla ifade edilmesinden nefret ettiğini belirtir (Popper, 1989b, s. 177).

2.2. Tarihin Sınıf Savaşmaları ve Çatışmaları Tarihi Olarak Görülmesinin Eleştirisi

Popper'a göre tarihsel süreç içerisinde sınıf çatışmaları incelendiğinde, ortaya çıkan durum; Marksist anlayışın oldukça dışındadır. Yöneten ve yönetilen sınıflar arasındaki çıkar ayrımı ve çatışmaları, o kadar farklı bir boyuttadır ki, Marksist metodolojinin kullandığı yöntemsel inceleme, aşırı basitleştirici bir formdadır. Popper, bu durumu şu örnekle ifade etmektedir (Popper, 1989b, s. 108).

“Orta çağ tarihinin büyük konularından biri, papalar ile imparatorlar arasındaki kavgalar, yönetici sınıf içindeki çatışmanın bir örneğidir. Bu kavgayı sömürülen sınıfla yönetilen arasındaki bir kavga olarak yorumlamak besbelli imkansızdır. (Tabii Marx'ın sınıf kavramını bu ve buna benzer durumları da içine alacak şekilde genişletmek ve tarih kavramını Marx'ın öğretisi önemsiz bir biçimde doğru olana, bir totoloji haline gelene dek daraltmak mümkündür; ama bu da Marksçılık anlamdan yoksun kıldır.)”

Marx'ın sınıfsal analizinin ciddiye alınması halinde, tarihsel süreçte ortaya çıkan bütün çatışmaların; sömürülen-sömürülen, yöneten-yönetilen olarak adlandırılması,

⁵ Marx ve Engels fikirlerini ve kuramlarını bilimsel olarak lanse etse de Vieira'a göre Marksist kuramlar ve teoriler açıkça ütopya ve distopya unsurlarını birlikte barındırmaktadır. Marx ve Engels, tarihsel gelişimi dikkate alarak geleceğin istikrar ve mutluluk getireceğini vaat etmektedir. Bunu da tarihsel bir sürecin zorunlu sonucu olan kapitalizmin kendi kendini yıkmasına yani -*tarihsel materyalizme*- dayandırmaktadır. Bu süreç gerçekleşirken de Marx, kolektif bağlamda bireylerin, bu yıkımın hızlanmasına mecburen yardım edecekleri öngörüsünde bulunmaktadır. Yani -*tarihsel materyalizmin*- akli oluşunun kabulü (Vieira, 2010, s. 13-15). Bu bağlamda, tarihsel materyalizm yöntemsel açıdan distopik birtakım unsurları barındırırken, diyalektik materyalizm distopik yapıları içselleştirmiş ve bünyesinde barındırmıştır.

Popper'a göre önemli ölçüde hatalı ve tehlikelidir. Metodolojik olarak böyle bir hata yapıldığında, gerçek problemlerin tek nedeni sınıf çatışmaları olarak görülecektir. Böyle bir durumda, Popper'a göre toplumsal açıdan her türlü kaos ortamının tetikleyicisini, tek tipleştirilecek ve toplumsal sorunların tek tip yapı üzerinden değerlendirilmesine neden olacaktır (Becermen, 2010, s. 56). Bu bağlamda; Marx'ın tarihi sınıf savaşımının ve çatışmalarının tarihi olarak görmesindeki en temel neden, materyalist tarih anlayışıdır. Yani Popper'a göre tarihsicilik yaklaşımıdır. Bu durum da yukarıda bahsedilen tek tipleşmenin kavramsal olarak dışı vurumudur.

Fakat Mentinis (2006)'ya göre Popper'ın belirttiği kavramsal tek-tipleşme, Marx 'da ve Marksist metodolojide bulunmamaktadır. Çünkü Marksist yaklaşım, aşağıdan gelen kitlesel eylemlerin toplumsal değişim ve tarihsel olaylar yaratabileceğini savunur ve bu olaylar birtakım olasılık koşullarına neden olacaktır. Buda, "geleceğe yönelik radikal bir açılım üretmek" için ezilenlerin toplumsal tahayyülünü (pratik -eleştirel faaliyet) yeniden kıskırtabilir ve dönemsel anlamda farklılık taşıyan değişim ve dönüşümlere neden olabilir.

Popper'ın eleştirilerindeki en temel argümanlardan bir olan sınıf çatışmaları konusu, oldukça önemlidir. Çünkü tarihsel ve toplumsal süreçlerdeki ortaya çıkan olgular sadece emek-sermaye, yöneten-yönetilenler arasında oluşmamaktadır. Buna ek olarak tarihsel olaylar dikkate alındığında, yönetenlerin de bir çatışma içerisinde bulunduğu, siyasi, sosyal ve toplumsal yapıların sadece iktisadi kurumlardan oluşmadığı da Popper eleştirilerinin dayandığı bir başka noktadır.

Sonuç olarak bakıldığında; Popper, sorunlu ve eksik olarak tanımladığı Marksist tarih yorumunda farklı olarak tarihi, bir dizi kronolojik aşama, pürüzsüz, doğrusal, evrensel bir yasaya göre birbirini takip eden aşamalar olarak görmediği anlamı çıkmaktadır. Fakat Hobsbawm, (1965); Fleischer, (1973); Sayer & Corrigan, (1983); Levine, (1984); Larrain, (1986) gibi birçok düşünürü göre Popper'ın bu yaklaşımı hatalıdır. Çünkü Marx'ın da pek çok defa belirttiği gibi gelecek hakkında yapılan değerlendirmeler, tarihsel ve toplumsal süreçler göz ardı edildiğinde hatalı ve gerçeklik dışıdır.

3. Bilimsel Bütüncüllüğe Eleştiri

Marx'ın tarihsel süreçleri incelerken kullandığı bütünsellik (holizm) yaklaşımını, Popper metodolojik açıdan reddetmektedir. Bu reddedişlerin ve eleştirilerin temelinde yatan iki nedenden ilki, bütünün temel bir doğasının ve değişmeyen bir özünün olduğunun kesin kabulüdür. Popper'a göre böyle bir özün kabulü ve kavranışı imkansızdır. İkincisi, bütüncül bir yöntem ile tam kontrolün sağlanmasına duyulan güvendir. Popper'a göre bütüncül bir yöntemle ortaya koyulan soyut bilgi nosyonu temelinde, "toplum kontrol edilemez ve toplumsal yapıları hakkında değerlendirmelerde bulunulamaz" anlayışını barındırmaktadır (Ateeq, 2019, s. 50).

Popper, holizm eleştirilerinin temelini; bir bütünün, parçalardan daha fazlasını içinde barındırdığı fikrine dayandırmaktadır. Yani Popper'a göre bütünsel bir yapının oluşumu, kendisini meydana getiren parçalarla olan ilişkilerin haricinde, farklı dış etmenlerinde barındırır. Yani bütünselliğin oluşumunda dış etmenlerin parçalar üzerinde kendi özgü etkileri vardır. Bu nedenle Popper; iktisadi, siyasi ve sosyal süreçlerde ortaya konulan holistik somut tasvirlerin, bilimsel bir bakış açısı ile kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Buna ek olarak Popper, şimdiye kadar bir bütünün tüm yönlerini kapsayan, bilimsel bir betimleme örneğinin alıntılamadığını belirtmektedir. Çünkü her ne kadar yapının ön kabulünde bütünsellik iddiası olsa da Popper'a göre ihmal edilen yönleri her zaman olacaktır (Popper, 1957, s. 79). Bu bağlamda Popper, holistik bakış açısının hem kavramsal hem de mantıksal olarak hatalı olduğunu belirtmektedir (Popper, 1961, s. 76). Popper'a göre;

"Holistler tarafından kullanıldığı şekliyle "bütün" kelimesi belirsizdir. Bir anlamda, bir şeyin tüm özelliklerinin veya yönlerinin ve özellikle onu oluşturan parçalar arasındaki tüm ilişkilerin toplamı olarak alınır. Bu bilimsel olarak incelenemez. Başka bir anlamda, söz konusu şeyin bir yığından ziyade organize bir yapı gibi görünmesini sağlayan bazı

özel niteliklerini veya yönlerini ifade eder. Bu tür bütünlerin bilimsel çalışması mümkündür."

Burada Popper'ın ulaşmak istediği şey; ister sezgisel olsun ister söylemsel, tüm bilgilerin soyut kavramlardan oluştuğudur (Ateeq, 2019, s. 50). Popper'a göre metodolojik açıdan bütünün somut yapısı asla kavranamaz ve bütünün parçalardan daha fazla olduğu savunulamaz. Yani Marx'ın tarihsel süreçleri bir bütün olarak kabul edip mutlak öndeşlerde bulunması, yöntem-bilimsel olarak hatalıdır.

Fakat Karl Popper'ın; Marx ve Marksistler için "*tarihin kesinlikle önceden belirlendiğini*" ve Marksizmin "*tarihsel kehanetler,*" veya "*gerçekleşmeyen tahminler*" hakkında ortaya koyduğu değerlendirmeler, Swingewood göre hatalıdır. Çünkü Karl Popper, Marx'ın tarihsici bir düşünür olarak konumlandırmaya çalışırken, Kapital'in Birinci Cildinden bazı pasajlar dayanarak yaptığı açıklamalar Swingewood'a göre sorun ve kusurludur. Popper bu eleştirileri yaparken, Marx'ın "Diğer tüm yasalar gibi, (bu genel yasanın) işleyişi, analizi burada bizi ilgilendirmeyen birçok koşul tarafından değiştirilir" şeklindeki temel ifadesini tamamen görmezden gelmiştir (Swingewood, 1975, s. 31).

Popper'ın holizmi reddetmesinde ve eleştirmesindeki diğer bir neden ise; holistlerin yani bütünsel bir bakış açısı ile tarihsel ve toplumsal süreçleri değerlendirenlerin; bir toplumun bütünün incelmeyi planlamakla kalmayıp, aynı zamanda onu bir bütün olarak kontrol etmeyi ve yeniden inşa etmeyi planlamalarıdır. Popper'a göre bu hatalıdır. Çünkü holizm, toplumsal ve tarihsel değerlendirmelerde, bütünsel kontrolün basit olduğunu varsayarken, bütünün bileşenleri arasındaki ilişkiler sonucunda oluşacak farklı ilişkiler ihmal etmektedir. Bu durum da, bütünün kontrolünün imkansızlığını ortaya çıkarmaktadır. Yani sosyolojik bir faktör sonucu ortaya çıkan iktisadi sonuçlar kontrol edilmeye çalışıldığında bu kontrol, farklı ilişkileri veya faktörleri ortaya çıkarır. Bu yeni ilişkiler; holistik bir bakış açısı ile kontrol edilseler bile, farklı faktörlerin ortaya çıkışına neden olacağı için sonsuz bir gerilemeye yol açmaktadır (Ateeq, 2019, s. 51). Bu anlamda Popper'ın, bütünsellik eleştirisinin en temel nedeni, sürekli geriye doğru atan metodolojik paradokslardır.

Sonuç olarak bakıldığında, holizme yönelik Popper'ın yöneltmiş olduğu her iki eleştiride, Marx'ın tarihsel ve toplumsal süreçleri değerlendirmede kullandığı bilimsel mutlakiyetçiliğe karşı olmuştur. Popper'a göre toplumsal gerçekliğin özü ve temel doğası olduğu ön kabulüne inanmak yanlıştır. Yani Marx'ın toplumsal süreçlerde gizli yasaların olduğu, bu yasaların toplumu kontrol etme ve yeniden inşa etme planı, Popper'a göre mantıksal olarak hatalıdır ve metodolojik olarak ciddi zaafı içermektedir.

4. Diyalektik Materyalizm ve Deterministlik Yöntemlerin Popperian Bakış Açısı ile Eleştirilmesi

Marx'a göre iktisadi hayatın gelişimi, üretici güçlerin gelişmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Bireylerin ve toplumların hayatta kalma araçlarını ve kendilerini yeniden üretme biçimlerini "*üretim tarzı*" olarak nitelendiren Marx'a göre üretim tarzındaki değişim, üretici güçlerdeki değişim ile başlar (McLellan, 2000, s. 177). Bu nedenle Marx, üretim tarzının, bireyler arasındaki ilişkileri de içeren maddi bir yaşamı inşa ettiğini düşünmektedir.

Üretim tarzının toplumların ve bireylerin maddi yaşamını inşa ettiğine inanan Marx'a göre, üretim tarzı bir tür insan etkinliğidir ve bu etkinlik birey ilişkilerinde ve iradesinde tamamen bağımsızdır ayrıca üretim tarzının kaçınılmaz bir sonucudur. Marx'a göre tarihsel süreç içerisinde -ister feodal dönem ister kapitalist dönem olsun- tüm toplumsal ilişkiler, mevcut dönemin üretim tarzının zorunlu bir sonucu olarak oluşmuş ve gelişmiştir. Popper'a göre Diyalektik Materyalizmi temel alan bu metodolojik yöntem, hatalıdır ve eksiktir. Çünkü tarihsel ve toplumsal süreçlerin oluşumunu ve gelişimini sadece ekonomik temelli deterministlik bir anlayışla yorumlamak, bu süreçlerin oluşumundaki diğer siyasi ve sosyal faktörlerin göz ardı edilmesine neden olmaktadır (Ateeq, 2019, s. 45).

Marx; bir toplumun yeniden şekillenmesi ve inşasında, sınıf karşıtlığı teorisini ortaya koymaktadır. Bu teoriye göre toplum, üretici güçlerin ve sermaye sahiplerinin belirli bir gelişim aşamasında ortaya çıkan sınıf karşıtlığıyla yeniden şekillenmektedir. Marx'a göre buna neden olan durum ise emeğin çatışmasıdır. Tarihsel süreç içerisinde sömüren ve sömürülen sınıflar arasında sürekli olarak gerçekleşen bu çatışmanın temelinde, sınıf bölünmesi vardır. Üretim araçlarının denetimine sahip olan kapitalist sınıf ve sermaye sahibi tarafından çalıştırılan yani sömürülen sınıftır. Marx'a göre bu iki sınıf arasındaki çatışmalar, tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan tüm toplumsal ilişkilerin temelinde yatan etkenlerin başında gelmektedir ve toplumun şekillenmesindeki en önemli argümanlardır (Elster, 1986, s. 81-82). Marx'ın tüm toplumsal ilişkileri sınıfsal bir temelde inceleyen deterministlik bakış açısı, Popper'a göre hatalıdır. Her ne kadar Popper, "*tarihin tümü sınıf kavğalarında ibarettir*" düşüncesini değerli bulsa da bilimsel anlamda çok da önemsememektedir. Çünkü Marx'ın sınıf karşıtlığı üzerine kurmuş olduğu mutlak öndeşimler, tarihin her döneminde geçerli olmamıştır. Bu durum Popper'a göre bilimsellikten yoksundur ve tarihsel kehanetlere bezemiş sahte peygamberin öndeşimleridir. (Alsancak, 2015, s. 89-90).

Marx'a göre toplumun yeniden şekillenmesi ve inşası sonucunda daha iyi bir üretim ilişkisi kurulacaktır. Kurulan yeni üretim ilişkisi, eski üretim ilişkileri sonucunda ortaya çıkan tüm sorunları çözebilecek ön kabulü üzerine kurludur. Marx, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir (Balibar, 2007, s. 82);

"Belirli bir gelişme aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri ... şimdiye kadar çerçeve içinde işledikleri mülkiyet ilişkileriyle çatışmaya girerler. Bu ilişkiler, üretici güçlerin gelişme biçimleri olmaktan çıkıp onların kösteklerine dönüşür. Sonra bir toplumsal devrim dönemi başlar. Ekonomik temeldeki değişiklikler er ya da geç tüm muazzam üstyapının dönüşümüne yol açar ... Yeterli olduğu tüm üretici güçler geliştirilmeden hiçbir toplumsal düzen asla yıkılmaz ve yeni üstün üretim ilişkileri asla eskisinin yerini almaz. Varlıklarını sürdürebilmeleri için gerekli olan maddi koşullardan önce olanlar, eski toplum çerçevesinde olgunlaşmışlardır. Dolayısıyla insanlık kaçınılmaz olarak yalnızca çözebileceği görevleri üstlenir, çünkü daha yakından inceleme her zaman sorunun kendisinin yalnızca çözümü için maddi koşullar zaten mevcut olduğunda veya en azından oluşma sürecinde ortaya çıktığını gösterecektir."

Yani üretim araçlarının gelişmesiyle "mülkiyetin doğası" değişir ve mülkiyet doğasının değişim ve dönüşümü emek çatışmasını değiştirir. Dolayısıyla Marx'a göre tarihin her aşamasının kendi çelişkileri ve bu çelişkiler -çoğu zaman çatışmaları- yönetmek için özel bir mücadele gerektiren mücadele araçları vardır. Örneğin sermaye öncesi mücadele biçimi toprak sahipleri ve serfler arasında iken, sermaye üretim tarzında bu durum, kapitalistler ile proleterler arasındadır (Bober, 1927, s. 5-6). Popper'a göre Marx'ın deterministlik bir yapı üzerinde kurguladığı ön kabulleri, ciddi anlamda hatalıdır. Çünkü, materyalist bir tarih anlayışı -tarihsici- ile yapılan değerlendirmeler yanlışlanmamaktadır. Bu da Popper'a göre, Marx'ın yönetsel olarak sunmuş olduğu argümanların bilimsellikten uzak olduğunun bir kanıtıdır (Ateeq, 2019, s. 49-50).

5. Sonuç

Popper'ın bilimsel metinleri değerlendirmede metodolojik olarak yanlışlama ölçütünü getirmesi ve metnin bilimselliğini doğrulamadan ziyade yanlışlanabilir olmasına dayandırması yöntem-bilimsel tartışmalar açısından bir devrim niteliğindedir. Ayrıca Popper'ın tümevarımsal önermeleri kabul etmemesi ve eleştirmesi, modern metodolojik tartışmaları çok farklı bir noktaya taşımasına neden olmuş ve tüm bu tartışmalar da Popper'ı birincil başvuru kaynağı haline getirmiştir.

Popper'ın tümevarımsal yöntemlere getirdiği eleştiriler göz önüne alındığında; Popper'a göre, Marx'ın bilimsel mutlakiyetçiliği rasyonel olarak savunulamaz ve tarihsel ve toplumsal süreçlere ilişkin yaklaşımları materyalist bir bilim anlayışıyla gerçekleştiği için rasyonellikten ve bilimsellikten uzaktır. Popper'a göre Marx'ın kullanmış olduğu tarihsici yaklaşımın iki temel varsayımı vardır. Birincisi, tarihte bizi yöneten mutlak gizli

yasalar vardır. İkincisi; sosyal gruplar, belirli yasalara göre işleyen organik birlikler gibidir. Popper, tarihsici yaklaşımın inandırıcı olmadığını savunmaktadır ve mutlak yasalara göre işleyen bir bütünün temel bir doğası olduğunu belirtmektedir. Popper ister sezgisel ister söylemsel olsun, tüm bilginin soyut kavramlardan oluştuğunu savunur ve bütünün somut yapısının asla kavranamayacağını belirtmektedir. Popper, tarihsici biçimi nedeniyle Marx'ın materyalist ve deterministlik bilim anlayışını reddeder. Ayrıca Marx'ın mutlak ön kabullere dayanan bilim anlayışı, nihayetinde onu sosyolojik determinizme ve ekonomik tarihsiciliğe götürür. Bu durumda Popper'a göre, Marx'ın sisteminde çıkarlarımızı sosyal sisteme dayatamayacağımız sonucunu ortaya çıkarır. Yani toplumsal gelişmenin fiziksel üretim araçlarına bağlı olduğuna inanmak Popper'a göre makul değildir.

Popper'a göre bilgimizi oluşturan fikirler, maddi araçlardan daha temeldir ve bilgi sahibi olursak iktisadi sistem ve teknolojiler inşa edilebilir. Vahşi bir toplumda; makineler ve fiziksel üretim araçları olsa bile, bilgi eksikliği nedeniyle kullanılamazlar. Dolayısıyla Popper, bilginin maddi araçlara bağlı olmadığı sonucuna varır ve Marx'ın tarihsici bakış açısı ile ortaya koyduğu toplumsal ön kabullerin insanlık karşıtı sonuçları olduğunu iddia etmektedir.

Sonuç olarak, materyalist bir bilim anlayışı Popper'a göre nihayetinde belirli bir siyasi gündemi teşvik etmekte ve Marx'ın mutlaklığı ve toplumsal ön kabulleri insanlık dışı olan "şiddetli devrim" fikrine zemin hazırlamaktadır. Popper'a göre tüm bu ön kabuller hatalıdır ve bilimsellikten uzaktır çünkü yanlışlanamamaktadır. Bu nedenle Marx, Popper'a göre bir kâhin ve bir sahte peygamberden öte birisi değildir. Her ne kadar Popper'ın, Marx ve Marksist kurama karşı ortaya koymuş olduğu bu radikal eleştiriler, literatürde ciddi etkiler yaratmış ve kabul görmüş olsa da aslında Marx, ampirist bilim analizi anlayışını reddeden bilimsel bir realisttir. Buna ek olarak Marx, bir "kurucu"- "Newton veya Darwin"- gibi bir "bilim adamı" veya bilgi sistemini kurmaya çalışan bir "yazar" ve burjuva iktisatçıları eleştirdiği tarihsel bir tarihçi de değildir. Popper'ın ve birtakım yöntem-bilimcilerin iddia ettiği gibi kehanet "sözde" tarihsel gelişimin doğal yasalarını bulmak hiçbir zaman Marx'ın amacı olmamıştır. Marx'ın yaptığı sadece, gözlerinin önünde olanları not almak ve onun sözcüsü olmaktır. Tüm Das Kapital, sosyal gerçekliğin mantıksal bir ifadesi olmuştur. Bir başka deyişle Marx'ın bilimsel yöntemi ve metodolojisi; toplumsal pratik karşısında bilimi anlamak, tarihsel olan her şeyi analiz etmektir.

Bu açıdan bakıldığında Popper'ın Marx ve Marksist kuram hakkında düştüğü en büyük yanlış ve hata, Marx'ı köktenci bir yapıyla oluşturduğu ideolojik argümanlarla eleştirmesi olmuştur. Popper'ın içinde bulunduğu liberal ortam ve kültürel yapı bu eleştirilerin en büyük nedenidir.

Kaynakça

- Alsancak, E. (2015). Karl R. Popper'in Tarihsicilik Eleştirisi Ve Tarihsici Toplum Örnekleri. *Yüksek Lisans Tezi*. Sivas : Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Felsefe Tarihi Bilim Dalı.
- Ateeq, M. (2019). The Absolutism Of Marx And Its Consequences: Focus On Karl Popper's Critique Of Marx. *Journal Of Social Sciences And Humanities*, 58(1), 43-55.
- Balibar, E. (2007). *The Philosophy Of Marx*. (C. Turner, Çev.) London: Verso Books.
- Beams, N. (1998). *The Significance And Implications Of Globalization: A Marxist Assessment (Sep Lecture Series)*. World Socialist Web Site: <https://www.wsws.org/en/articles/1998/01/glob-j04.html> Adresinden Alındı
- Becermen, M. (2010). Popper'ın Marx'ın Tarih, Toplum Ve Siyaset Görüşünü Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme. *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 45-59.
- Bober, M. M. (1927). *Karl Marx's Interpretation Of History*. Harvard University Press.
- Clarke, S. (1994). *Marx's Theory Of Crisis*. London: Springer.

- Clarke, S. (2016). *Marx, Marginalism And Modern Sociology: From Adam Smith To Max Weber*. London : Macmillan Academic And Professional Ltd.
- Cobban, A. (1954). The Open Society: A Reconsideration. *Political Science Quarterly*, 69(1), 119-126.
- Colletti, L. (1974). *From Rousseau To Lenin: Studies In Ideology And Society*. New York: Monthly Review Press.
- Elster, J. (1986). *An Introduction To Karl Marx*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Fleischer, H. (1973). *Marxism And History*. New York: Harper & Row.
- Hobsbawm, E. J. (1965). *Karl Marx Pre-Capitalist Economic Formations*. New York: International Publishers.
- Holloway, J. (2005). *Change The World Without Taking Power*. London: Pluto Press.
- Larrain, J. (1986). *A Reconstruction Of Historical Materialism*. London: Allen & Unwin.
- Levine, N. (1984). *Dialogue Within The Dialectic*. Boston: George Allen & Unwin.
- Löwy, M. (2005). *Fire Alarm: Reading Walter Benjamin's 'On The Concept Of History'*. New York : Verso.
- Macey, D. (2001). *The Penguin Dictionary Of Critical Theory*. London: Penguin Books.
- Marx, K. (2013). *1844 El Yazmaları* . İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (1992). *Alman İdeolojisi*. (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2011). *Komünist Manifesto Ve Komünizmin İlkeleri*. (M. Erdost, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi*. (T. Ok, & O. Geridönmez, Çev.) İstanbul: Doğa Basın Yayın.
- Mclachlan, H. V. (1980). Popper, Marxism And The Nature Of Social Laws. *The British Journal Of Sociology*, 31(1), 66-77.
- Mclellan, D. (Dü.). (2000). *Karl Marx Selected Writings*. New York: Oxford University Press.
- Mentinis, M. (2006). *Zapatistas The Chiapas Revolt And What It Means For Radical Politics*. London: Pluto Press.
- Özlem, D. (2012). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap.
- Popper, K. (1989). *Açık Toplum Ve Düşmanları Hegel, Marx Ve Sonrası Cilt 2*. (H. Rızatepe, Çev.) İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Popper, K. (1989). *Açık Toplum Ve Düşmanları Cilt 1 : Platon*. (M. Tunçay, Çev.) Ankara: Remzi Kitabevi.
- Popper, K. (2003). *The Open Society And Its Enemies Volume Two: Hegel And Marx*. New York: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Popper, K. R. (1957). *The Poverty Of Historicism*. London: The Beacon Press.
- Popper, K. R. (1961). *The Poverty Of Historicism*. New York: Harper & Row, Publishers.
- Quinton, A., & Norton, A. (2007). Conservatism. R. E. Goodin, P. Pettit, & T. Pogge (Dü) İçinde, *A Companion To Contemporary Political Philosophy 2nd Edition Volume I* (S. 285-311). Oxford: Blackwell Publishing.
- Rosenthal, J. (1998). *The Myth Of Dialectics: Reinterpreting The Marx-Hegel Relation*. London: Macmillan Press Ltd.
- Sayer, D. (1987). *The Violence Of Abstraction: The Analytic Foundations Of Historical Materialism*. New York: Basil Black Well.
- Sayer, D., & Corrigan, P. (1983). Late Marx And The Russian Road: Marx And The Peripheries Of Capitalism. *Monthly Review Press Classic Titles*, 77-94.
- Swingewood, A. (1975). *Marx And Modern Social Theory*. London: Macmillan Education Uk.
- Trotsky, L. (2017). Ninety Years Of The Communist Manifesto . K. Marx, & F. Engels İçinde, *The Communist Manifesto & Its Relevance Today*. New York: Resistance Books.
- Vieira, F. (2010). The Concept Of Utopia. G. Claeys (Dü.) İçinde, *The Cambridge Companion To Utopian Literature* (S. 3-27). Cambridge: Cambridge University Press.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Serdar Dugan (%100)

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Serdar Dugan (100%)

Türkiye’de Ekonomi İçerikli Protestolar ve “Geçinemiyoruz” Eylemleri

Yavuz YILDIRIM¹

¹Doç. Dr.; Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, yavuz.yildirim@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1031-1537

Öz: Bu çalışmada Türkiye’de 2021’in son çeyreğinde başlayan ve 2022’nin başlarında da devam eden, hayat pahalılığı, zamlar ve geçim tartışması üzerine yapılan eylemler, toplumsal hareketler olgusu etrafında analiz edilecektir. Çalışma, Eylül 2021-Şubat 2022 arasında açık (kamusal) alanda gerçekleşen eylem ve protestoların günlük olarak kaydedilmesine dayanmaktadır. Bu kapsamda eylem(i/yaptı/lar), protesto(su/etti/ler/edildi/eylemi) anahtar kelimeleri ile yapılan internet aramaları sonucunda ulaşılan 565 eylem incelenmiştir. Eylemler içerisinde “geçinemiyoruz” sloganının hızlıca yayılmaya başlaması nedeniyle bütün eylemler içinde bu başlıkta ayrı bir kategorizasyon yapılmıştır. Doğrudan hayatı etkileyen “geçim derdi/hayat pahalılığı” kavramını güçlendiren ve herkesin katılımına olanak sağlayan kapsayıcı bir çerçeve yaratılmıştır. Yakın dönemde ekonomik kriz eksenli protestoların Avrupa başta olmak üzere pek çok yerde benzer içerikte olduğu da hatırlatılmalıdır. Bu eylemlerin yepyeni bir toplumsal hareket doğurduğu söylenemez ancak hangi noktalarda farklılık yarattığı yazının ana konusudur. Hareketlerin birbirini tetiklediği ön kabulüyle birlikte geçinemiyoruz eylemlerinin önceki eylemlerin çeşitli niteliklerinden etkilendiği açıktır. Çalışmada, eylemlerin siyaset-ekonomi-sıradan insan arasındaki bağlantıları öne çıkardığı ve örgütlü mücadelenin gücünün kapsayıcı bir etkileşim kurarak gelişeceği vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Hareketler, Kolektif Eylemler, Ekonomi, Demokrasi.

Jel Kodları: H12, H53, Z13

Economy-Oriented Protests and “We Can’t Subsist On” Actions in Turkey

Abstract: In this study, the actions on the cost of living, price hikes and livelihood debate, which started in the last quarter of 2021 and continued in the beginning of 2022, will be analyzed around the concepts of social movements. The study is based on daily searching and coding of actions and protests that took place in the open (public) space between September 2021 and February 2022. In this context, 565 actions found as a result of internet searches with the keywords action(s) and protest(s) were analyzed. Due to the rapid spread of the slogan “we can’t subsist on” among the protests, an independent categorization was made under this banner among all the protests. An inclusive framework has been created, reinforcing the concept of “cost of living/cost of living”, which directly affects life, and allows everyone to participate. It should be reminded that the protests based on the economic crisis in the recent period have a similar content in many places, especially in Europe. It cannot be said that these actions create to a new social movement totally, but at what points they made a difference is the main subject of the article. With the presupposition that the actions trigger each other, it is clear that the actions of “We can’t subsist on” are affected by various qualities of the previous actions. In the study, it will be emphasized that the actions highlight the connections between politics-economy-ordinary people and that the power of organized struggle will develop by establishing an inclusive interaction.

Atıf: Yıldırım, Y.

Türkiye’de Ekonomi İçerikli
Protestolar ve “Geçinemiyoruz”
Eylemleri

Geliş Tarihi: 05.04.2023

Kabul Tarihi: 31.05.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Social Movements, Collective Actions, Economy, Democracy.

Jel Codes: H12, H53, Z13

1. Giriş

Döviz kuru artışı, fiyatların hızlı yükselişi ve asgari ücret tartışmaları, öncesinde de işsizlik ve enflasyon verilerine dair doğruluk tartışmaları, 2021'nin son aylarında Türkiye'de ana gündemi oluşturmuştur. Buna bağlı biçimde kolektif eylem ve protestoların ana konusu olarak ekonomi meselesi öne çıkmıştır. Özellikle Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) başlattığı eylemlerde kullanılan "geçinemiyoruz" sloganı hızlı şekilde yaygınlaşmış ve bu protestoların birleştirici çerçevesi haline gelmiştir. Bu içerikte yapılan eylemlerin hem farklı kesimleri birleştirme hem de uzun süreli devamlılığı açısından Türkiye'deki protesto geleneği içinde farklı bir konuma geldiği söylenebilir. Bu ekseninde, çalışmada Türkiye'de 2021'in son çeyreğinden başlayarak hayat pahalılığı, zamlar ve geçim tartışması merkezinde yapılan eylemler, toplumsal hareket kavramlarıyla analiz edilecektir.

Çalışma, Eylül 2021-Şubat 2022 arasında günlük olarak açık (kamusal) alanda gerçekleşen eylem ve protestoların kaydedilmesine dayanmaktadır.¹ Bu kapsamda eylem(i/yaptı(lar)), protesto(su/etti/ler/edildi/eylemi) anahtar kelimeleri ile yapılan internet aramaları sonucunda ulaşılan 565 eylem (Eylül 75, Ekim 81, Kasım 106, Aralık 93, Ocak 78 ve Şubat 132) incelenmiştir. Aramalarda çeşitli yerel ve ulusal kaynaklardan bilgiler listelenmiştir.

Araştırmada eylemlerin hangi gruplar tarafından nerede, hangi konuda, hangi araçlarla gerçekleştiği kategorize edilmiştir ve büyük oranda ekonomik haklar, hayat pahalılığı, ücretler, zamlar ve geçim sıkıntısına dair konularda olduğu görülmüştür. Çalışmada yöntemsel olarak haber sitelerine dair bir tarama yapılırsa da metin boyunca kavramsal ve tarihsel bir analiz öne çıkacaktır. Böylece nitel ve nicel analizlerin birbirine yakınlaşması sağlanmıştır.

İncelenen eylem ve protestolarda, geçmişte öne çıkan hareketlerden farklı biçimde, "geçinemiyoruz" sloganının hızlıca yayılmaya başlaması ve farklı grupların ortak slogan etrafında birbirine yakınlaşması dikkat çekicidir. Tarihsel süreçte ve günümüzde de yerleşik ekonomik sisteme eleştirileri olan, hükümetlerin piyasa eksensel politikalarının karşısında yer alan DİSK ile beraber Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK) gibi muhalif sendikal örgütlenmelerin öncü etkisi açıktır. Aşağıda kısaca bahsedileceği gibi, bu sendikaların üyelerini harekete geçirdiği kitlesel eylemlerin ülke tarihinde önemli yeri bulunmaktadır ancak bu kez eylemlerin sadece örgütlü kesimleri kapsamadığı ve merkezi kentlerin ötesine yayıldığı görülmektedir. Diğer deyişle muhalif parti ve sivil toplum kuruluşlarının, onların destekçi ya da sempatanlarının daha yatay bir hiyerarşi ile bu gündeme katılması sonucunda geniş bir eylemlilik hattı kurulmuştur.

Bu doğrultuda, 6 ayda tespit edilen açık alandaki eylem ve protestolar içinde "geçinemiyoruz" sloganı etrafındaki kolektif eylemlerin ülkenin toplumsal hareket geleneğinde yeni bir hattı sembolize ettiği savunulacaktır. Bu eylemlerin yepyeni bir toplumsal hareket doğurduğu söylenemez ancak hangi noktalarda farklılık yarattığı yazının ana konusudur. Hareketlerin birbirinden öğrendiği, ilham aldığı ve birbirini tetiklediği ön kabulüyle birlikte geçinemiyoruz eylemlerinin, önceki eylemlerin çeşitli niteliklerinden etkilendiği açıktır. Bununla birlikte konu ve kapsayıcılık açısından fark yaratmaktadırlar.

Aşağıda tabloda (Tablo 1) özetleneceği gibi ekonomik haklar kategorisinde gerçekleşen eylemler ağırlıklı orana sahiptir ve "geçinemiyoruz" konsepti dışında kalanların da önemli kısmını sendikalaşma nedeniyle işten çıkarılan işçilerin hak mücadeleleri oluşturmaktadır. Makale sınırlıkları içerisinde, çalışmada öncelikle toplumsal hareketlere siyaset-ekonomik ilişkisiyle genel bir çerçeve çizilecek ve bu ekseninde yakın dönemde küresel çapta gelişen çeşitli örneklerle değinilecektir. Ardından Türkiye'de önceki dönemlerde ekonomi ve özellikle geçim sıkıntısı olgusunun sürekli ve

¹Bu listeler, veriler makale haline getirilmeden önce, aylık olarak çalışmanın yazarı tarafından açık kaynakta yayınlanmıştır ancak hakem sürecinde bu bilgi eklenmemiştir. Bknz. siyasetbilim.blogspot.com

düzenli taban eylemleriyle ifade edilen bir sorun olmadığının altı çizilerek, “geçinemiyoruz” sloganını kullanan eylemlerinin detaylarına bakılacaktır.

2. Toplumsal Hareketler ve Ekonomi İlişkisi

Ortak amaç için bir araya gelen insanların geliştirdiği düzenli kolektif eylemler ve taleplerini güçlendirerek ifade ettiği dayanışma ağları toplumsal hareket olarak nitelendirilmektedir. Bu süreç ortak kimlik, duruş ve talepleri geliştirecek deneyimler barındırmaktadır (Crossley 2002, Tilly 2004a, Chester ve Welsh 2011, della Porta ve Diani 2020). Bu çalışma kapsamında hareketler, öncelikle kurumsal-olmayan ve yerleşik siyasal işleyişi sorgulayan taban eylemleri olarak anlaşılmaktadır. Çeşitli bilim dalları kendi bağlamlarında toplumsal hareketleri ele alabilmektedir. Burada ekonomi içeriği öne çıkarılarak toplumsal hareketler literatürüne dayanılacaktır. Özellikle siyasi parti ve sendikalarla olan kurumsal ilişki, hareketleri fazlasıyla etkilemiştir. Ancak yazıda, demokrasinin genişlemesi bağlamında tabandan yükselen talep ve direnişlerin etkili olduğu argümanı etrafında analiz yapılmaktadır.

Tarihsel süreçte toplumsal hareketlere konu olan ve eylemleri tetikleyen pek çok sorun ya da talep olmuştur. Buna bağlı olarak hareketler muhtelif paradigmlar ve bilim dalları tarafından analiz edilmiştir (Klandermans ve Roggeband 2010, della Porta ve Diani 2015, Berberoglu 2019). Hareketler sadece tekil örnekler üzerinden değil, ayrı bir inceleme alanı olarak demokratik siyasette gittikçe önem kazanmaktadır çünkü toplumsal sorunların ifadesinde hiyerarşik eski usul kurumsal yapıların kapasitesi sınırlı kalmaktadır. Kalabalıklar, hareketler aracılığıyla daha fazla konu üzerinden karar alma süreçlerine müdahil olma ve tartışmaları yönlendirme eğilimindedirler. Ekonomi yönlü tartışmalar bu noktada oldukça belirleyicidir. Ekmek ve un fiyatlarından çalışma koşulları ve saatlerinin düzenlenmesine, ücret artışı taleplerinden vergi oranlarına kadar yaşam, para, emek ve üretim ilişkileri odaklı talepler insanları eyleme sürüklemiştir (Tilly 2004a, 2004b).

Çalışmanın kapsamını aşmakla birlikte, tarihsel arka planı oluşturmak adına belirtmelidir ki Avrupa’da 1789’dan bu yana eşitlikçi cumhuriyet hedefiyle çeşitli isimlerle gelişen mücadeleler, geniş emekçi kitlelerin ve küçük üreticilerin taleplerini yansıtmıştır (Bookchin, 2011, s. 22-25). 1830 ve 1848 gibi tarihsel öneme sahip kitlesel grevlerin ardından genel olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında önce sendikalar daha sonra da sosyal demokrat ve sosyalist partiler, kitlelerin emek, ücretler ve çalışma koşulları yönündeki taleplerinde öne çıkmıştır. Bu süreç, siyasal liberalizm, sosyal demokrasi ve sosyalizm arasındaki düşünsel ve pratik gerginlikleri netleştirmiş; siyasal sistemlerin değişiminde ve modern anlamda demokratik cumhuriyetin kuruluşunda etkili olmuştur (Berman 2006, Jackson 2013, Meyer ve Hinchman 2007). Aşağıda yeniden değinileceği gibi Osmanlı’nın son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş süreçlerine bu tartışmalar çeşitli şekillerde yansımıştır (Çetinkaya 2021). Ancak özellikle anayasa eliyle yönetim fikri öne çıktığı için, ekonomik eşitlik fikri daha geri planda kalmıştır. Mücadeleler, daha çok meclis olgusunun önemine odaklanmıştır.

Bilindiği üzere, Karl Marx’ın geliştirdiği argümanlarla beraber diyalektik materyalizm paradigması, devrim ve komünizm hedefleri, üretim araçlarına sahip burjuvazinin işçiler üzerinde kurduğu emek sömürsünü aşmak için bir mücadele öngörmektedir. Buna göre işçi sınıfının ürettiği zenginliğe, artı-değere el koyan burjuvazinin kurduğu üretim ilişkilerini yıkmak, kısacası altyapıdaki değişim, üstyapıdaki toplumsal ve hukuki sistemi de değiştirecektir. Emegine yabancılaşan işçi sınıfının bu işleyişi tersine döndürmesi, örgütleyeceği toplumsal mücadelelerle olacaktır. Bu devrim fikri, partide birleşmiş işçi sınıfı öncülüğünde gerçekleştirecektir. 19. Yüzyıl sonunda bu argümanlar, özellikle endüstriyelleşmiş ve kapitalizmin çelişkilerinin keskinleştiği Avrupa sathında ekonomi ve toplumsal hareket arasındaki temel düşünsel kaynaktır. Çok sayıda teorik ve pratik yorum ve eleştirilerle birlikte Marksizm, çoğunlukla Leninist yorumla birlikte ulusal kurtuluş mücadelelerinde bağımsızlık fikrini, iktidar için örgütlenme biçimlerini, emperyalizme karşı ekonomik bağımsızlığı ifade

edecek şekilde dünyanın farklı yerlerinde eylemlere ilham vermeye devam etmiştir (Arrighi, Hopkins ve Wallerstein 1995, Martin 2008). Öte yandan ekonomik talepler, Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çoğunlukla sosyal refah devleti kavramı ekseninde sistem-içi reformist dönüşümlere konu olmuş; 1968 ve sonrasında ise kültür, kimlik ve sivil toplum eksenli mücadeleler karşısında ikincil konumda kalmıştır.

1968-sonrası süreçte, çoğunlukla yeni toplumsal hareketler olarak nitelendirilen ve doğrudan ideoloji ve devrimci büyük dönüşümlerden ziyade parçalı ve yerel taleplerin, kültürel konuların öne çıktığı çeşitli direniş alanları öne çıkmıştır (Scott 1995, Melucci 1996). Özellikle kadın ve çevre hareketlerinin açtığı yeni hatlarla kapitalizme karşı mücadele, sadece sosyalizm ve Marksizm'in çizdiği çerçeveye sınırlı kalmamıştır. Bu durum sınıfsal mücadeleyi ve Marksist geleneği devam ettiren siyasal hareketler ile yeni toplumsal hareketlerin yerleştirildiği kültürel hareketler ayrımını doğurmuştur (Scott 1995, ss. 131-133, Crossley 2002, s. 149). Türkiye sathında kültürel hareketler büyük oranda ikincil planda kalırken 1960'lar ve '70'ler boyunca çeşitli sendikaların ve meslek birliklerinin, o dönemki ismiyle demokratik kitle örgütlerinin kurumsal mücadelesi, hareketlerin genel seyrini belirlemiştir. Erken dönem hedeflerinin yerine getirilememesi açısından kalkınma ve tam bağımsızlık perspektifi ekonomik tartışmalara damga vurmuş, aşağıda değinilecek kitlesel grevlerle birlikte bu dönem işçi sınıfının olgunlaşma dönemi olmuştur.

Soğuk Savaş'ın bitimiyle beraber liberal demokrasi ve kapitalizm, küreselleşme sürecinde bütün dünyaya yayılırken toplumsal hareketlerin tekil veya daha somut talepleri sistem-içinde normalleşerek ilerlemiştir. Kapitalizme geçiş sürecindeki ekonomik krizleri ve bunun tetiklediği protestolarla demokratikleşme arasındaki ilişkileri inceleyen çeşitli çalışmalar yapılmıştır (Haggard ve Kaufman, 1995; Brancati, 2016: 39-47). Ancak toplumsal hareket analizlerinde sendikal örgütlenme ve çeşitli sektörel analizler dışında ekonomik dönüşüm ve kapitalizm eleştirileri büyük oranda ana konu olmaktan çıkmıştır. Çünkü hareketlerin ekonomik sistemi değiştirmek için doğrudan iktidarı ele geçirme ya da kazanma perspektifi azalmıştır. Benzer şekilde Türkiye açısından sivil toplum ve demokratikleşme bağlamı 12 Eylül darbesinin etkisini azaltmak için önemli parametreler olmuş, öğrenci hareketi de 1990'lar boyunca önemli bir dinamizm sağlamıştır. Öte yandan yeni toplumsal hareketlere örnek olabilecek çeşitli kültürel hareketler ve taban hareketleri, Türkiye'de özellikle derin devlet karşıtı eylemlerde, kadın ve çevre hareketlerinde görülmüştür. Ancak genel küresel gidişata bağlı biçimde ekonomik tartışmalar ana konu olmaktan çıkmıştır.

Toplumsal hareket analizleri de 20. yüzyılın ikinci yarısında Amerikan tarzı siyaset ve demokrasinin bütün dünyaya yayılmasıyla birlikte, düşünceden önce davranışları analiz eden, talepleri fayda-maliyet analizine bağlayan, toplumsal hareketleri sistem-içi düzenlemelerin aracı olarak gören yaklaşımların etkisi altına girmiştir. Bunlar, kısaca belirtmek gerekirse, kolektif davranış bağlamında, hareketleri rasyonel bireylerin hedeflerine ulaşma aracı olarak görür ve bu yönde kaynakları nasıl mobilize ettiğine odaklanır (Crossley 2002: 56, 77). Buna bağlı olarak eylem içindeki değişik unsurları ve aktörleri bir arada tutan, parçalı yapıyı bütünleştiren ve anlam kazandıran çerçeveleme (framing) ve ana çerçeveler (master frames) gibi kavramlar öne çıkmaya başlamıştır (Snow ve Benford 1992; Benford ve Snow 2000). Bu yaklaşımlar, uluslararası ilişkilerin ve aktörlerin daha belirleyici olmasıyla, siyasal süreç ve fırsat yapıları gibi hareketin dışını da önemseyen ve analize dahil eden yöntemlere doğru dönüşüm geçirmiştir (McAdam, Tarrow ve Tilly 2001). Burada artık devrimci dönüşümden ziyade kurumsal ve kurumsal-olmayan gerginliklerin ne tür çatışmalara dönüştüğü veya daha uzlaşmacı şekilde pazarlıklar yoluyla nasıl çözüldüğü üzerinden, farklı aktör ve taleplerin birbiriyle dinamik ilişkisine odaklanılmaktadır (Tarrow 1994, Tilly ve Tarrow 2007). Bu çalışma bağlamı için söz konusu dinamik çerçevenin rolü önemlidir.

Hareketlere dair bu temel yaklaşımlar, 2000'lerin başından bu yana çeşitli şekillerde dönüşüm geçirmiştir. Küreselleşme döneminde, sınıf kavramıyla olmasa da ekonomik tartışmaların boyut değiştirdiği söylenebilir. Küresel ekonomik ilişkilerin, çok-uluslu

şirketler, bankalar, borsalar gibi demokratik denetim dışında kalan unsurlar eliyle ilerlemesi, buna ek olarak uluslararası ticareti ve para akışlarını yönlendiren kurumların hesap-verir nitelikte olmamasıyla beraber, küreselleşmenin anti-demokratik niteliği vurgulanmıştır. Sosyalizm sonrası bu süreçte daha özgür ve adil bir dünya, devlet değil demokrasi merkezli düşünülmüş ve bu eylemlerde yatay hiyerarşi, kapsayıcılık, kendiliğindenlik, taban katılımı önemsenmiştir. Küresel adalet hareketi olarak da nitelendirilen bu eylem dalgası, “başka bir dünya mümkün” fikrini güçlendirmiştir (della Porta 2006, McDonald 2006, Pleyers 2010). Türkiye’de de bu eksene yaklaşma kısmen gerçekleşmiş; kurumsal siyasetin hiyerarşik ilişkileri, küresel çapta eğilim haline gelen taban hareketlerine mesafeli kalmış ve hatta kimi oranda küçümsemiştir. Bu çerçevede hareketlerin gündelik hayatla teması, Gezi Parkı eylemlerine kadar büyük oranda mümkün olmamıştır.

Hardt ve Negri, 2000’lerin başından bu yana devam eden çalışmalarında küresel dönemdeki hareketleri Foucault ve Deleuze gibi postyapısalcı düşünürlerin verdiği ilhamla, özellikle “biyopolitika” (Hardt ve Negri 2004, ss. 110-112) kavramıyla yeniden anlamlandırmaktadırlar. Bu kavram, toplumsal mücadelenin ağ şeklinde örgütlenen küresel iktidar işleyişinin karşısında yine gündelik hayattan başlayan lidersiz ve çoğul bağlantılarını öne çıkarmaktadır. Son çalışmalarında da hareketlerin kurumsallık ve liderlik noktalarında kuracakları eksenleri tartışmışlardır (Hardt ve Negri 2019). Bu açıdan “söylem” kavramı hareketlerin kendi çizgilerini kurdukları bir fırsat haline gelmiştir ve demokrasi gibi bağlamlar söylemsel açıdan yeniden yorumlanmaktadır (Laclau ve Mouffe 1985, Laclau 1997). Modern dönemin sorunlu uzlaşmalarının çizdiği sınırlar yerine postmodern dönemin dinamik işleyişi, hareketler için siyasal yeniden kurma fırsatı verir ve bu şekilde kurumsal siyasetin karşısında agonistik çekişme alanları yaratabilirler (Mouffe 2013). Böylece tabandan yürüyen mücadelelerin kuracağı yeni büyük çerçeveleri anlamlandırmak, sadece kültürel gerginliklerin dışına çıkarılmış olur ve siyasal teoriyle ilişkilendirebilir (Douzinas, 2015). Kısacası yakın dönemde hareketler, yeni sentezler ve etkileşimlerle, yukarıda genel hatlarıyla verilen klasik yaklaşımların dışında düşünülmektedir. Çalışmanın konusu olan “Geçinemiyoruz eylemleri” de bu şekilde düşünülebilir.

2000’lerin başından itibaren güçlenen bu hattın devamında 2008 krizinin etkisiyle birlikte Yunanistan’da kemer-sıkma karşıtı protestolarda, İspanya’da Öfkeli, Fransa’da Geceleri Ayakta ve Sarı Yelekliler, ABD’de İşgal Et eylemlerinde ekonomi-siyaset tartışmalarını görmek mümkündür (Castells 2013, Nez, Ancelovici ve Dufour 2016, Agustin 2018, Fominaya 2020). Bu hareketlerin çeşitli farklılıklarına rağmen ortak noktası, farklı grupların ekonominin hayatlarını daha kötü hale getirmesini ve demokratik siyasal sistemin de bunu çözmekte zorlanmasını protesto etmeleridir (Özdemir 2019). Tek bir görüşe sahip olmayan, örgütlü ve örgütsüz kesimlerin heterojen ve dağınık taleplerini doğrudan, lidersiz ve manifestosuz ifade etmesi, 2010-sonrası hareketlerin genel eğilimidir. Ancak burada neoliberal ekonomik programlara karşı eylemlerle birlikte kapitalizm eleştirileri yeniden hareketlerin ana gündemi olmaya başlamaktadır (Della Porta 2015). Kısacası yeni dönemde ekonomik bağlam, sadece üretim ilişkileri ve ticaret gibi teknik düzeyde düşünülen büyük çerçevelerde değil, gündelik hayatta sıradan insanın yaşadığı borçluluk ilişkileri, işsizlik, adaletsizlik gibi sosyal boyutlarla hareketlere kaynak oluşturmaktadır.

Hareketler, siyasetin niteliği, kurumlar veya iktidar ilişkisinden ziyade, değişik mücadeleleri birbiriyle eşleştirme ve yeni bağlantılar kurma üzerine odaklanmaktadır. Bu çalışmanın argümanı da bu son gelişmelerin ışığında şekillendirilmiş biçimde, ekonomi-siyaset ilişkisini kurumsal iktidarın ötesinde, toplumsal eylemlerin gündelik hayatla etkileşimi içerisinde düşünülmeli gerektirir. Geçinemiyoruz eylemlerinde de aşağıda değinileceği gibi bu unsurları görmek mümkündür.

3. Türkiye'deki Hareketlerde Ekonomik Bağlam

Türkiye'deki kolektif eylem ve toplumsal mücadeleler, çoğunlukla yukarıda temel noktaları verilen toplumsal hareketlerin kavramsal çerçevesinden ziyade cumhuriyetin ve ulus-devletin oluşum süreçlerine paralel olarak incelenmiştir. Çalışmanın iddiası, kolektif eylemlerin Türk siyasal hayatında doğrudan belirleyici rolü olmadığı yönündedir. Bu alandaki çalışmalar sosyal bilimlerin diğer alanlarıyla karşılaştırılacak olursa Türkçe literatürde çok yaygın değildir. Türkiye'ye dair konularda, daha çok Marksizm'in tarihsel ve yapısal çerçevesinden hareketle yapılan makro analizler (Savran 2016) ile çalışma ilişkileri bağlamında sendika, sektör ya da grev düzeyinde incelemeler (Işıklı 2003, Özveri 2007, Makal, Çelik ve Koçak 2016) öne çıkmaktadır. Ayrıca 1990'ların sonlarından itibaren kültürel çalışmaların yaygınlaşmasıyla kadın hareketi öncülüğündeki tartışmalar, teorik ve pratik canlılığıyla beraber güçlenerek ilerlemektedir (Bora ve Günel 2002, Kolektif 2020).

Ancak hareketler üzerinden demokratik sistemin analizi, yabancı literatürün etkisiyle birlikte gittikçe artmaktadır. Tilly ve Tarrow gibi alanın önemli isimlerinin katkılarıyla hareketlerin tarihsel sosyolojisine odaklanan (Çetinkaya 2008), söylem ve hegemonya ekseninde siyasal teoriden beslenen (Özen 2015), gündelik hayat ve sokak siyaseti (Çoban 2015, Uysal 2017) üzerinden ilerleyen çalışmaların Türkçe literatürde daha çok yer almaya başladığı görülmektedir. Türkiye toplumsal hareketler tarihinde çoğulculuğu ile benzersiz bir konuma sahip olan, küresel çaptaki eylem dalgasının tabandan ve lidersiz haline oldukça uyan Gezi Parkı direnişinin bu çalışmaların güçlenmesindeki etkisi açıktır. Ancak buradaki eylemlerin de piyasa eksenli neoliberal politikaların demokratik sistemlerde otoriterleşmeye neden olan boyutlarını eleştirse de doğrudan ekonomi eksenli olmadığı söylenebilir.

Türkiye'de kolektif eylemler ve onların beslendiği kaynaklar, Batılılaşma ve modernleşme tartışmaları içinde gelişmiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren işçi örgütlenmeleri, sosyalist parti benzeri oluşumlar hayata geçse ve Bolşevik Devrimi'nin etkisiyle sosyalizm fikri Anadolu'da yayılmış olsa da (Çetinkaya 2021) bilindiği üzere ulusal kurtuluş mücadelesinin ideolojik hattı bu çerçevede ilerlememiştir. Kısaca belirtmek gerekirse, II. Meşrutiyet sürecinde örgütlü mücadeleler, istibdata karşı eşitlik, özgürlük ve adalet mücadelesi vererek pozitivist ve seküler bir ilerleme hedefini ayakta tutmuştu. Genel olarak devlet kavramı ve iktidar mücadelesi Türkiye siyasetinin ana hattı olmuştur. Kapitalistleşmenin çoğunlukla devlet eliyle sürmesi bağlamında işçi sınıfı örgütlerinin güçlü ve belirleyici olmamasıyla devlet ve kurumsal siyaset, hareketleri üst belirlemiştir.

Tarihsel açıdan, Soğuk Savaş dinamikleri içinde 1950'de demokrasiye barışçıl geçiş, değişim beklentisindeki toplumsal taleplerin kurumsallaşmış halidir. ABD eksenli bir ekonomi-politik çizgi ve Menderes karşıtlığıyla örgütlenen üniversite öğrencilerinin hareketleri, o dönemin yeni eylem dalgasını oluşturmuştur. 1960 sonrası süreçte ise bütün dünyada olduğu gibi gençlik ve özgürlük hareketlerinin yükselttiği protestolar Türkiye'ye kendine özgü bağlamda yansımıştır. En genel haliyle, Kemalizm'in yeniden yorumlanması ve dünya çapındaki anti-empyralist mücadeleyi tam bağımsızlık eğilimiyle eşleştiren sosyalist gençlik hareketleri ile komünizm-tehdidiyle kurulan Batıcılık/modernizm karşıtı ya da İslamcı ve milliyetçi anti-sosyalist hareketler, ana gruplardır. Burada kolektif eylemler doğrudan parti bağlantıları ile ilerlerken toplumda yine devletin kontrolü ya da ele geçirilmesi odaklı makro meselelerden beslenmiştir.

1970'lerde hızla ilerleyen sanayileşme ve kentleşme ile kapitalizmin gelir adaletsizliği yansımaları daha fazla hissedilmekle beraber müzik ve sinema gibi alanlarda ifade edilen bu gündelik hayat pratikleri, hareketlerin makro çerçeveleri içinde öne çıkmamıştır. Tabii ki bu dönemin ikonik eylemleri, 15-16 Haziran 1970 kitlesel grevi ve yürüyüşü, 1 Mayıs 1977 gibi tarihi önemdeki mitingler, Fatsa'daki çamura ve karaborsaya son yürüyüşleri kayda değer önemdedir (Kaynar 2021). İşçi sınıfının gücünü ve ekonomik tartışmaları doğrudan ifade eden bu süreç siyasal istikrarsızlığın ekonomik krizlerle birleşerek toplumsal dönüşüm yaratması açısından Türkiye'deki en kritik safhayı

oluşturduğu söylenebilir. Ancak burada da ortak bir sloganın birleştiriciliği ya da eylem kapasitesinin örgütlü kesimleri aşan biçimde gündelik hayatı kapsamaması, 12 Eylül'deki darbe ile birlikte yeniden hareketlerin tabandan yükselen gücünü kesintiye uğratmıştır.

Çalışmanın bağlamı içinde belirtmek gerekirse, Türkiye'deki toplumsal hareketlere dair yapılan kategorizasyon çalışmalarında ekonomi, ana başlıklardan biri olamamaktadır. Özellikle devrimci Marksist çizgi içinde ve makro tartışma çerçevesinde kapitalizm Türkiye'deki muhalif örgütler için klasik bir sorgulama alanıdır ancak bireysel boyutlarıyla geçinme meselesi, Türkiye'deki toplumsal hareketlerin ana gündemlerinden biri değildir. Bu eksendeki konular, büyük oranda sendikal hareketin içinde, toplu sözleşme görüşmeleri, özelleştirme-karşıtlığı ya da 1 Mayıs gibi sembolik gün ve anmalarda öne çıkarılmaktadır. Yoksulluk ve özellikle kent yoksulluğu üzerine çalışmalar (Erdoğan 2007, Işık ve Pınarcıoğlu 2009) yakın zamanda artsa da bu toplumsal olgunun kolektif eylem biçimi ya da toplumsal hareket yaratamaması ayrıca çalışılmaya değer önemli bir sorundur.

1990'ların yeni dönemlerinde protestoları, derin devlet tartışmaları etrafında, sivil toplum ve demokrasi kavramları etkilemiştir. Ağırlıklı olarak ordu vesayeti, din, laiklik, kimlik, etnik ve kültürel haklara yönelik biçimde örgütlenen eylem ve protestolarda ekonomi, yoksulluk ve geçim sıkıntısı, yine detay bir konu olarak ikincil unsuru oluşturmaktadır. Geçinme ya da hayat pahalılığı, enflasyon gibi sorunlar toplumun ana gündemleri arasındadır ancak bunlar önemli bir toplumsal hareketin tetikleyicisi olmamıştır. Yine de 1991 Zonguldak madenci yürüyüşü, 12 Eylül'ün güvenlikçi baskısının halen etkisini hissettirdiği bu dönemde önemli kitlesel eylemlerden biridir (Güler, 2019; Bakioğlu, 2022). Ancak çalışmanın sınırlarını aşmakla beraber, sendika-içi liderlik tartışmaları ve hizipleşmeler, sektörel değişimler, örgütlerin kitlesel gücünü kaybetmesinde etkili unsurlar olarak bu tarz eylemlerin sıklaşmasını engellemiştir. Avrupa Birliği'ne (AB) uyum sürecinde memurların sendikal kazanımlar elde etmesi önemli bir aşama oluşturmuş ve sendikal hareketliliği artırmıştır (Çelik, 2014: 24). Genel olarak sivil toplum ortamının hükümetlere mesafeli çizgisinin demokratikleştirici olacağı beklentisi hakimdir. Öte yandan hükümete-yakın/destekçi örgütlenmelerin (government-oriented non-governmental organizations GONGO) artmasıyla beraber toplumsal hareketlerin muhalif kurumsal kapasitesi gittikçe azalmıştır. Sivil toplum kuruluşlarının proje bazlı sürdürdüğü kampanyalar, yasal düzeyde çeşitli kazanımlar elde etmekle birlikte kapitalizmle eklenmiş bir hareket düşüncesi, bu alanı uzmanların kontrolündeki yeni bir sektöre dönüştürmüştür.

O dönem için Sürekli Aydınlik İçin 1 Dakika Karanlık Kampanyası gibi taban eylemleri (Sezer Şanlı 2022), kitlesel katılımı ses getiren ayrık bir örnek oluşturur. Taban hareketleri, kadın ve çevre mücadelesi örneklerinde yer yer gücünü korumaktadır; ancak ekonomik krizin tetiklediği eylemler 2021 sonundaki gibi ortak sloganla kapsayıcı boyuta ulaşmamıştır. Küreselleşme-karşıtlığı döneminde ve sonrasında iletişim araçlarının artan etkisiyle beraber, kendiliğinden yükselen taban hareketleri ise, Gezi Parkı örneğinde olduğu gibi, çok daha sonra etkili olabilmıştır. Bu arka planla birlikte Türkiye'de yakın dönemde gelişen kolektif eylem ve protestoların kurumsal yapının krizleri dışında kendi alanını geliştirmekte zorlandığı söylenebilir. Ayrıca ekonomik tartışmaların bahsi geçen eylemlerin önemli belirleyicisi olmadığı sonucuna varılabilir. Aşağıda değinilecek olan geçinemiyoruz sloganının kendi söylemsel bağlarını kurmak, kurumsal olan-olmayan etkileşimini yaratmak ve sıradan insanın katılımını olanaklı kılmak üzerinden önemli farklar yarattığı vurgulanacaktır.

Ancak bu farklılık, Türkiye'deki eylem ve protestolar geleneğinin tamamen dışında değildir. Sendikaların organize edici gücü bu noktada belirgin etkisini korumaktadır. Keza yukarıda belirtilen kadın hareketinin güçlü geleneği de yer yer burada incelenen eylemlerin içinde kendini göstermiştir. Bununla birlikte geçinemiyoruz eylemleri, diğer eylemlerin altında değerlendirilmenin ötesinde, ayrı bir inceleme başlığı oluşturacak kadar müstakil hale gelmiştir.

4. Geçinemiyoruz Eylemleri

1990'ların sonlarındaki siyasal bölünmüşlük ve koalisyonlar krizi, 1999 depremi ve 2001 ekonomik kriziyle birlikte, 20 yıllık bir hegemonya kuracak hükümet değişiminin temellerini atan siyasal fırsat yapısını oluşturmuştur (Yıldırım 2010). 2001 kriziyle özdeşleşen Başbakan Bülent Ecevit'e Başbakanlık önünde yazarkasa atma eylemi dışında, krizin etkisini gösterdiği günlerde başta Ankara Siteler ve İstanbul Mahmutpaşa olmak üzere pek çok yerde yürüyüşler gerçekleşmiştir (ntv.com.tr, 2001). "Hükümet istifa" ve (krizden çıkış için ABD'den getirilen ekonomist Kemal Derviş'e ithafen) "Derviş Amerika'ya" sloganlarının öne çıktığı bu eylemlerde ağırlıklı olarak esnafın ve küçük işletmecilerin katılımcı olduğu görülebilmektedir (Ezici 2012, Gemici 2013). Dolayısıyla birer taban eylemi olarak adlandırılabilirse de 2021 eylemleri ile karşılaştırıldığında daha dar bir kesim mobilize olmuştur. Sektörel taleplerin, finansal zorlukların öne çıktığı bu süreç, geçim kavramından ziyade makro ekonomik sıkıntılara vurgu yapmaktadır. Ayrıca esnaf odaları ve diğer meslek birliklerinin müdahalesi çoğunlukla yatıştırıcı tonda olmuştur. Böylece hareketlerin daha geniş kesimleri kapsayıcı noktaya evrilmesi zorlaşmıştır. Burada kurumsal olan ve olmayan kesimler arasında bağlantı ve koordinasyon tam olarak kurulamamıştır. Ancak 2001 krizindeki eylemler, demokratik bir ülkede seçilmiş bir hükümetin sokak eylemleriyle protesto edilmesinin normal olması çerçevesinde, kolektif eylem geleneği çok güçlü olmayan Türkiye için önemli bir eşiği oluşturmuş ve sonraki dönemlerde uzun süre bu yönde bir eğilim güçlenememiştir.

2000'li yıllarda ekonomik tartışmalar özellikle neoliberal küresel düzene eklenme bağlamında artan özelleştirmelerle gündemde yer almıştır ancak bu sektörlerde örgütlü sendikal mücadelenin dışına yayılmamıştır. 1 Mayıs mitingleri önemini korumaya devam etmiş ancak bu kez de bu eylemler için Taksim Meydanı'na izin verilip verilmemesi üzerinden bir tartışma ilerlemiştir. Bu açıdan 2010 sonundaki TEKEK özelleştirmesine karşı Ankara'da uzun süreli nöbet ve çadır-kent deneyimi, yerel fabrikalardan gelen işçilerin ulusal etkileşimi ve onların toplumsal muhalefetin farklı unsurlarıyla teması açısından sıra dışı bir deneyim olarak öne çıkmaktadır (Yıkılmaz ve Kumlu 2011). TEKEK direnişi, özellikle sendikal liderliğe rağmen tabandan gelen bu gücün kararlılıkla eyleme devam etmesiyle fark yaratmıştır.

Bu noktada çalışmada vurgulanan husus, örgütlü mücadelenin gücünün katılım imkanlarını artıracak kapsayıcı bir etkileşim kurarak gelişeceğidir. Ortak dayanışma ağlarını birbirine ekleme yoluyla yeni bir siyaseti kurmanın zemini oluşmaktadır. Bu zemin, Tilly ve Tarrow'un (2007) çekişmeli siyaset adını verdiği mekanizma, süreçler, bölümler, pazarlıklar gibi alt başlıklarla bir ağ şeklinde genişlemektedir. Böylece spesifik taleplerin kolektif eylemlere ve oradan da bir toplumsal harekete dönüşmesi ihtimali artmaktadır. Bu süreç aynı zamanda demokratikleşme pratiklerini güçlendirecektir. Kurumsal siyasetle kurumsal olmayan siyaset arasındaki bağların kurulması, tabandan yükselcek talep ve ifadelerin karar-alma sürecindeki etkisini artıracaktır.

Bu yönde bir ortaklaşma, 2021 yılı sonundaki ekonomi eksensiz eylem ve protestolarda görülebilir. Geçinemiyoruz yönündeki eylemlerin aslında "barınmıyoruz" sloganı etrafında öğrenci hareketiyle bağlantısı olduğunu hatırlatmak gerekir. Yurt ücretleri ve ev kiralari tartışması ile başlayan eylemler bu sloganın kullanılması için ilk örnekleri oluşturmuştur (sendika.org 2021a, evrensel.net 2021a, cumhuriyet.com.tr 2021a). Önce yurt binası önünde yatak serip uyuma, parkta sabahlama gibi yaratıcı eylem biçimleri öğrenci hareketinin eylem repertuarına girmiş; basın açıklaması ve yürüyüş gibi eski enstrümanlar da bu süreçte sıkça kullanılmıştır. Bütçe görüşmelerine denk gelen bu dönem, döviz kuru gerekçeli zamlarla beraber eylemleri artırmıştır. Öncesinde TÜİK'in işsizlik ve enflasyon oranlarını doğru açıklayıp açıklamadığına dair tartışmayla birlikte üniversitelerin açıldığı Eylül ayında kaydedilen 75 eylem içinde öğrencilerin geçim sıkıntısını vurguladıkları eylemler öne çıkmıştır.

Ekim ayında çeşitli sektörlerdeki ücret artışı ya da var olan ek ücretlerin kaldırılmaması ve çalışma koşullarına yönelik iyileştirme talepler, öne çıkan konular olmuştur. 24 Ekim'de İstanbul Kartal'da İşçi Mitingi adıyla geniş katılımlı bir miting

düzenlenmiştir (medyascope.tv 2021). Ancak Ekim 2021’de kaydedilen 81 eylem içinde asıl olarak DİSK’in başlattığı vergi adaleti eylemleri, sonraki eylem dalgasının fitilini ateşlemiştir. Yıl sonunda maaşların vergi dilimi üzerinden azalması noktasında “Gelirde adalet vergide adalet” sloganına eklenen “geçinmek istiyoruz” ifadesi, pankartlarda yer almaya başlamıştır.

Kasım 2021’de önceki iki aya göre eylem sayısı artarken ekonomi yönlü eylemler de artmıştır. DİSK’in örgütlendiği çeşitli sektörlerde farklı şubeler tarafından yapılan gelir vergisi konulu eylemler (evrensel.net 2021b), Kasım ayında “artık yeter, geçinmek istiyoruz” sloganıyla devam etmiştir (bianet.org 2021). 11 Kasım’da DİSK tarafından başlatılan protestolar, geçinemiyoruz ifadesinin öne çıkmaya başladığı süreci oluşturmaktadır (cumhuriyet.com.tr 2021b). DİSK’e bağlı sendikalarda örgütlü işçiler çeşitli kentlerde bu sloganın yazılı olduğu pankart etrafında basın açıklaması ve eylemler gerçekleştirmiştir. Ardından KESK ve TMMOB’un da desteğiyle 14 Kasım’da Ankara’da (sendika.org 2021b), 18 Kasım’da yine DİSK İzmir’de miting düzenlemiştir (izmirgündemi.net 2021). 20 Kasım’da Ankara Batıkent’te Emek ve Demokrasi Güçleri adıyla bir araya gelen sivil toplum örgütlerinin eylemi (evrensel.net 2021c), 23 Kasım ve 24 Kasım’da akşam saatlerinde önceden genel bir çağrı olmadan İstanbul ve Ankara’da yapılan yürüyüşler (karar.com.tr 2021, sozcu.com.tr 2021) olmuştur. Bu örnekler, sendikaların diğer kesimleri harekete geçirebildiğinin göstergesidir. Sonraki günlerde, 21 Kasım’da DİSK’e bağlı Enerji-Sen daha küçük bir grupla Ankara’da meydana çıkmıştır (sendika.org 2021c). 26 Kasım’da yeniden DİSK öncülüğünde farklı kentlerde basın açıklamaları ve eylemler kayda geçmiştir (sendika.org 2021d, gazeteduvar.com.tr 2021a, cumhuriyet.com.tr 2021c).

Sloganın twitter’da #geçinemiyoruz etiketiyle kullanılması, sonraki eylemlerde birleştirici çerçeve olmasını kolaylaştırmıştır. Kasım ayından kalan bu gündem Aralık’ın ilk günlerinde yoğun protesto ve eylemlere neden olmuş ve geçinemiyoruz eylemleri Emek ve Demokrasi Güçleri adıyla bir araya gelen sendika, parti ve sivil toplum örgütleri tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. KESK’e bağlı şubelerin devreye girmesiyle sadece büyük kentlerdeki meydanlarda değil, diğer kent ve ilçelerde daha az katılımı da olsa yerel protestolar hayata geçmiştir. 1 Aralık’ta İstanbul Gaziosmanpaşa, Aydın Kuşadası (evrensel.net 2021d, 2021e); 4 Aralık’ta Kayseri (evrensel.net 2021g), 7 Aralık’ta Eskişehir (evrensel.net 2021g), 9 Aralık’ta İstanbul Kadıköy’de (sendika.org 2021e) yaklaşık 20 kişiden 50 kişiye kadar katılımların olduğu irili ufaklı eylemlerde geçinemiyoruz sloganı kullanılmıştır. 12 Aralık’ta DİSK’in Kartal Meydanı’nda düzenlediği mitingle yeniden daha kalabalık şekilde ifade edilen bu talep (sendika.org 2021g), KESK’in 18 Aralık’ta İzmir ve Diyarbakır ile 19 Aralık’ta İstanbul ve Ankara’daki bölgesel mitingleriyle devam etti (gazeteduvar.com.tr 2021b). Eylemlerde ifade edilen ortak vurgular arasında, “insanca yaşamak” isteği, “adil bir vergi sistemi ve güvenceli bir iş”, “bunların ayrıcalık değil, her yurttaşının temel hakları” olduğu, “bir avuç azınlığın refahı artarken halkın sefaletle sürüklendiği” tespitleri vardır ve bu durum tepkilerin siyasal tartışmaların en temel noktalarından doğduğunu göstermektedir.

Hayat pahalılığı ve zamlar ekseninde gerçekleştirilen eylem ve protestolar, DİSK ve KESK dışındaki diğer sivil toplum oluşumları, sendika ve partiler eliyle sürmüştür. Bütçe görüşmelerinin etkisiyle sadece Aralık ayı içinde pek çok eylem gerçekleşmiştir. 3 Aralık’ta TKP öncülüğünde İstanbul Küçükçekmece’deki yürüyüş (haber.sol.org.tr 2021), 4 Aralık’ta Kocaeli ve Sakarya’da Emek ve Demokrasi güçleri adıyla yapılan eylem (evrensel.net 2021h) bunların ilk örnekleridir. Devamında 8 Aralık’ta Öz Sağlık İş’in Bursa’daki (yildirimgazetesi.com.tr 2021), 9 Aralık’ta Türk Eğitim Sen 1 no’lu şubenin Kocaeli’de (ozgunkocaeli.com.tr 2021), 10 Aralık’ta Zamlara Hayır Platformu’nun Kocaeli Derince’de (evrensel.net 2021i) eylemi kayıtlara geçmiştir. 11 Aralık’ta Geçinemiyoruz İnisyatifi’nin Kayseri’de (kayserianadoluhaber.com.tr 2021), 11 Aralık’ta SOL Parti’nin Manisa’da (birgun.net 2021), 18 Aralık’ta Emek ve Demokrasi Platformu’nun Artvin’de ve Halkevleri’nin Adana’daki eylemleri bunlara diğer örneklerdir (sendika.org 2021h, 2021i). Kısacası hareketlilik yıl sonuna doğru farklı kentlere yayılmıştır. Çeşitli adlarla ve

kurumsal bağlarla bir araya gelen topluluklar adaletsizlik, geçinememe, zamlar ve hayat pahalılığı vurgusunu açıkça ifade etmiştir.

2022 başlarındaki zamlar ve özellikle enerji fiyatlarındaki yüksek artışla beraber, söz konusu eylemlerin artarak devam ettiği görülmektedir. Ocak'ta 78 ve Şubat'ta 132 eylem kayda geçirilirken bunların içinde ekonomi başlıklı protestoların sayısı 42 ve 87 olmuştur. Böylece tabloda gösterildiği gibi, ekonomik haklar başlığında gerçekleşen eylemlerin kaydedilen toplam eylemlere oranı %53 ve %65 olmuştur. Ocak ayında soğuk havalar nedeniyle kısmen düşüş gösteren eylemler, yılbaşındaki zamların faturalara yansımalarıyla beraber Şubat ayıyla beraber zirve noktasını görmüştür.

Ekonomi içerikli ve çalışma koşulları ekseninde geçinememe vurgusunu içeren eylemlerde, Ocak ayı içinde motokuryelerin zam talebi öne çıkmıştır. Türkiye'de ilk kez hizmet sektörünün lojistik tarafında yeni özneler eliyle gerçekleşen eylemlerin tarihi bir farklılığı olduğu söylenebilir. Farklı firmaların kuryelerinin çalışanlarının arka arkaya geliştirdiği eylemler, güvencesiz çalışmanın geldiği yeni noktaları göstermiştir. Sendikalaşma nedeniyle işten çıkarılma yine büyük bir sorun olarak eylemlerin konusu olmaya devam ederken ay başında Metal işçilerinin toplu sözleşme sürecindeki kitlesel mitingleri en çok katılıma sahne olan eylem olmuştur.

Şubat ayındaki eylemlerde, ekonomik haklar konusu zirve yaparken bu bağlamdaki tepkilerde yüksek zamlar ve yetersiz ücretler öne çıkmaktadır. Sendikaların eylemleri dışında CHP başta olmak üzere Sol Parti, TKP, HKP gibi partilerin bu konuda eylemleri olurken fatura yakma bir repertuar olarak dikkat çekici hale gelmiştir. Merkez sağdan DEVA ve İYİ Parti de bu konuda alana çıkan partiler arasındayken Emek ve Demokrasi Güçleri, Zamlara Hayır Platformu/İnisiyatifi gibi adlar da eylem organizasyonlarında görünür vaziyettedir.

Tablo 1. İncelenen Eylem ve Protestoların Analizi

Ay / Yıl	Kodlanan Eylem Sayısı	Eylem Gerçekleşen Farklı Şehir / Çeşitli Kentler ²	Ekonomik Haklar Başlığı / Öne Çıkan Alt başlıklar ³	Ekonomik Haklar Oranı
Eylül '21	75, +5 devam eden,	22 / 4 kez eşzamanlı çeşitli kentlerde	43 eylem / İşten çıkarılma, eğitim ve barınma, sendikal haklar, ücretler	%57
Ekim '21	81, +5 devam eden	23 / 3	40 / Önceki aya ek olarak Zamlar alt başlığı	%49
Kasım '21	106, +6 devam eden	31 / 11	40, 6 eylem zamlar, 8 eylem ücretlerle ilgili kodlanmıştır.	%37
Aralık '21	93, +6 devam eden	21 / 12	51, 29 çalışma hayatı, 15 zamlar, 13 hayat pahalılığı	%54
Ocak '22	78, +5 devam eden	19 / 6	42, 20 çalışma hayatı ve koşulları, 12 zamlar, 7 ücretler	%53
Şubat '22	132, +5 devam eden	34 / 4	87, 15 çalışma hayatı ve koşulları, 36 zamlar, 11 ücretler	%65

² Kaç farklı şehirde eylem gerçekleştiğinin yanı sıra kimi eylemler aynı anda farklı şehirlerde gerçekleştiği için onları tekrar saymamak adına çeşitli kentler kategorisi eklenmiştir. Örneğin, Eylül ayında 22 farklı şehirde gerçekleşen eylemin yanı sıra 4 ilde de eş zamanlı eylem olmuştur.

³ Ekonomik haklar kategorisinde kodlanan eylem sayısını ve bu eylemlerde öne çıkan altbaşlıkları ifade eder.

Girişte belirtildiği ve örneklerle gösterildiği gibi, bu yöndeki eylemlerin sürekliliği, Türkiye’de toplumsal hareketler tarihi için farklılığı sembolize eder. Dolayısıyla kamuoyunu gündemini belirleme açısından geniş kesimleri içine alarak, önceki dönemin sendikal eylemlerinden farklılaşmaktadır. Bu niteliğiyle belli günlerde/dönemlerde gerçekleşen kitlesel eylemlerden ayrılarak, daha az sayıda katılımı ancak daha sık yapılan, doğrudan hayatı etkileyen “geçim derdi” kavramını güçlendirerek herkesin katılımına olanak sağlayan kapsayıcı bir çerçeve yaratmıştır. Gündelik hayata etki eden slogan ve eylemlerin daha etkili olduğu ve siyaset-ekonomi-sıradan insan arasındaki bağlantıları öne çıkardığı görülebilir. Yakın dönemde ekonomik kriz eksenli protestoların Avrupa başta olmak üzere pek çok yerde benzer içerikte olduğu da hatırlatılmalıdır.

Öte yandan eylemlerin henüz yeni bir örgütlenme biçimi ya da uzun süreli yeni koalisyonlar kurduğu söylenemez. Çalışmanın yapıldığı süreçte bu yönde bir eğilim olmasa da devam eden ekonomik sorunların bu yönde oluşumları tetikleyeceği söylenebilir. Yukarıda değinildiği gibi, çalışmada geçinemiyoruz eylemlerinin kendi söylemsel bağlarını kurmak (yeni bir birleştirici söz ve slogan), kurumsal olan-olmayan etkileşimini yaratmak (tipik bir sektörel/işçi eylemi olmanın ötesine geçen sendikal etki) ve bununla bağlantılı biçimde sıradan insanın katılımı (kapsayıcı sloganın etkisiyle örgütsüz kesimlerin katılımı) üzerinden fark yarattığı vurgulanmaktadır.

Toparlamak gerekirse, 2010 sonrası hareketlerin genel eğiliminde olduğu gibi, ekonomik sorunlarla daha iyi yaşam isteğinin demokrasi talepleriyle birleşmesi, geçinemiyoruz eylemlerinde görülmektedir. Talepler doğrudan siyasal iktidarın kararlarına yönelik gelişse de daha geniş çerçevede yaşam ile siyaset arasında bağlar kurulmaktadır. Geçim derdi, sadece kapitalizmin yapısal sorunlarıyla değil, demokratik usulden uzaklaşan siyasal karar alma biçimleriyle eşleştirilebilir bir sorundur. Burada özellikle sosyal devlet ilkesinden uzaklaşma ve neoliberal politikaların getirdiği piyasaların belirlediği siyaset çizgisinin demokrasi-açığı, eylemleri etkileyen temel noktalar olarak öne çıkarılabilir. Seçim ve sandık dışında, katılımcı özneler olarak öncelikle temel yaşam standartlarının yerine getirilmesi talebi, demokratik pratiğin en alt düzey gereği olarak talep edilmektedir. Yaşam ve gelir kaygısı, özgür özne olabilmenin en temel unsurlarıdır. Siyasetin örgütleneceği daha iyi yaşam isteği, bu temel noktaların üstüne inşa olacaktır.

Daha önce belirtildiği gibi, hareketleri tek bir yaklaşım çerçevesinde ele alma eğilimi büyük oranda geride kalmıştır. Farklı grup ve öznelerin çeşitli düzeylerde birbiriyle eklemlenen hareketleri, daha heterojen görünümüyle eylemleri yaratmaktadır. Geçinemiyoruz eylemleri, Avrupa’daki örnekler kadar heterojen nitelik göstermese de yukarıda değinilen Tilly ve Tarrow’un çizdiği çerçevede çekişmeli siyaset süreci yaratarak farklı grupların ortak taleplerini birbirine yakınlaştırmıştır. Bu şekilde kamu otoritelerine karşı yeni bir talep hattı yaratılmıştır ve bu hat ekonomi odaklı taleplerin daha geniş çerçevede düşünülmesini sağlamıştır. Diğer deyişle hayata dair somut bir talep geniş kapsamlı bir içeriğe bürünmüştür. Geçinemiyoruz sloganı, yarattığı çerçeve ile Laclau’nun (2007) ifade ettiği popülist aklın halkı sürekli bir sabit karşısında yeniden kuracağı eklemlenme noktaları olarak görülebilir. Bu slogan farklı grupların şikayetleri arasında söylemsel bir yaklaşma sağlarken aynı zamanda demokrasi-ekonomi bağlantısında halkçı bir vurguyu öne çıkarır. Ekonominin ithalat-ihracat-kişi başına düşen gelir-döviz-kur-faiz gibi teknik göstergelerle sayısallaştırılması ve uzmanların kontrolündeki demokratik denetim dışı bir alana çekilmesine karşı, geçim vurgusu tartışmayı yeniden kurmak noktasında değişim talebidir.

Keza ekonomik krizin ve hayat pahalılığının yaşamsal bir hal alması, bu konudaki kararların –yukarıda değinilen- biyopolitik (Hardt ve Negri 2004: 110) içerikte olduğunun da göstergesidir. Bu tartışmanın gösterdiği gibi siyaset, sadece iktidarla değil yaşamla ilgili bir meseledir. Yaşamın yeniden üretilmesi, gündelik hayattan başlayarak süren tartışmalarla ilgilidir. Geçinemiyoruz sloganı altında birleşen farklı grupların doğrudan yürütme organı anlamındaki iktidar kadar siyasal bir çerçeveyi sorguladıkları açıktır. Eylemlerin içindeki önemli öznelerden biri sendikalar olsa da talepler sadece bir sektöre

dair, ücret artışı ya da özlük hakkı iyileşmesi düzeyinde; aynı şekilde bir partinin seçmen tabanı ile da sınırlı değildir. Eylemlerde görüldüğü gibi zamlar, vergiler, yetersiz ücret artışları ile beraber gündelik hayattan başlayan bir protesto dalgası, benzer sorundaki kişilerin açık uçlu ve yaratıcı bağlantılarını kurmaktadır. Siyaset bu şekilde uzmanların kontrolündeki karmaşık ve teknik ilişkiler açısından ziyade herkesin hayatına temas eden ortak noktalarda kendini ifade eden ve karar-alma mekanizmalarına etki etmek isteyen kitleler eliyle demokratikleşebilir. Bu yönde bir gelişmenin Türkiye demokrasisi açısından kayda değer bir değişim yaratacağı söylenebilir.

5. Sonuç

Türkiye’de açık alanda gerçekleşen eylem ve protestolarda ekonomik tartışmalar, 2021’in son dönemlerinde giderek artmıştır. Özellikle işten çıkarılma, sendikal örgütlenmenin engellenmesi, ücretler ve toplu sözleşme tartışmaları, azalmayan tersine artan oranda bireyleri çeşitli büyüklerdeki gruplar halinde eyleme sürüklemektedir. Bu eğilime vergide adalet ve ücretlerin yetersizliği, artan hayat pahalılığı ve zamlar ile ilgili dönemseller gündem eklenince, ekonomi yönlü protestolar önceki dönemlere göre daha fazla biçimde eylemlerin konusu olmuştur. DİSK öncülüğünde başlayan, farklı kesimleri bir araya getirmeyi başarabilen ve geniş çaplı katılımı olanaklı kılan “geçinmiyoruz” sloganı bu noktada 2021 sonlarındaki eylemlerin birleştirici çerçevesini oluşturur.

Çalışmada vurgulandığı gibi, ekonomik sorunları sürekli olsa da Türkiye toplumsal hareketler tarihinde doğrudan bu konuda eylem örneği oldukça azdır. Özellikle uzun vadeli ve karar alma mekanizmalarını etkileyen eylemlere daha az rastlanmaktadır. Geçim derdi, temel bir yaşamsal hak talebi olarak yakın dönemin kolektif eylem ve protestoları içinde yeni bir konuyu oluşturmaktadır. Önceki on yıllarda daha çok devrimci talepler ve siyasal iktidar değişimine odaklanan mücadelenin “geçinmiyoruz” eylemlerinde olduğu gibi somut gerçeklere odaklanarak yeni bir siyasal mücadele hattı kurabileceği, burada çıkarılabilecek temel sonuçtur. Çünkü tepkiler sadece iktidar değişimine odaklanmamıştır. Daha genel olarak siyasal bakış açısı değişimini gerekli kılmaktadır.

Sendikal mücadeleyi toplu sözleşme ve zam dönemlerindeki ücret pazarlığına indirgememe hassasiyeti, artan ekonomik krizin sıradan insanın hayatını daha çok etkilemesiyle birlikte kısmen ikinci planda kalmaktadır. Türkiye’de çeşitli gruplar tarafından halen önemsiz gibi görünse de bireysel ilişkiler ve gündelik hayattan kurulan etkileşimler kolektif eylemlerin güçlenerek birer toplumsal harekete dönüşmesinde etkili bir unsurdur. Tersine, gündelik hayat ve somut sorunların ifade edilmesi, hayatın bir bütün olarak sorunsallaştırılması toplumdaki demokratik arayış yönünde etkileşimin artmasını sağlayacak ve bu bağlamda örgütlü ve örgütsüz kesimlerin işbirliğini kolaylaştıracaktır. Avrupa çapında 2008 krizi sonrası görülen ve ikonik hale gelen pek çok eylemde de farklı kesimlerin yaklaşması ve işbirliği fikri öne çıkmaktadır.

Kaynakça

Agustin, O.G. (2018). *Podemos and the New Political Cycle*. London: Palgrave Macmillan.

Arrighi, G., Hopkins, T. ve Wallerstein, I. (1995). *Sistem Karşıtı Hareketler*. Çev. C. Kanat, B. Somey, S. Sökmen. İstanbul: Metis Yayınları.

Bakioğlu, A. (2022). *Büyük Madenci Yürüyüşü*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Benford, R.D. ve Snow, D.A. (2000). Framing Processes and Social Movements: An Overview And Assessment, *Annual Review of Sociology*, 26, 611-639.

Berberoglu, B. (2019). *The Palgrave Handbook of Social Movements, Revolution, and Social Transformation*. London: Palgrave Macmillan.

Berman, S. (2006). *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe’s Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Bianet.org (2021). *Ekonomik Kriz Protestoları: 'Geçinemiyoruz'*. <https://m.bianet.org/bianet/insan-haklari/253867-ekonomik-kriz-protestolari-gecinemiyoruz>, (25.10.2021).
- Birgun.net (2021). *Manisa SOL Parti'den Zamlara ve Hayat Pahalılığına Karşı Eylem*. <https://www.birgun.net/haber/manisa-sol-parti-den-zamlara-ve-hayat-pahaliligina-karsi-eylem-368943> (11.12.2021).
- Bookchin, M. (2011). *Fransız Devriminden İkinci Enternasyonale, Devrimci Halk Ayaklanmaları Tarihi Cilt 2*. Çev. D. Keskin. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Bora, A. ve Günal, A. (2002). *90'larda Türkiye'de Feminizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Brancati, D. (2016). *Democracy Protests*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Castells, M. (2013). *İsyân ve Umut Ağları - İnternet Çağında Toplumsal Hareketler*. Çev. B. Kılıç İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Chesters, G. ve Welsh, I. (2011). *Social Movements: The Key Concepts*. London: Routledge.
- Crossley, N. (2002). *Making Sense of Movements*. Buckingham: Open University.
- Cumhuriyet.com.tr (2021a). *İstanbul'da Bir KYK Yurdunun Tek Bir Yatağına 44 Öğrenci Düşüyor*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/istanbulda-bir-kyk-yurdunun-tek-bir-yatagina-44-ogrenci-dusuyor-1870980> (22.09.2021).
- Cumhuriyet.com.tr (2021b). *İşçiler Meydanda: Geçinmek İstiyoruz*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/isciler-meydanlarda-gecinmek-istiyoruz-1883943>. (11.11.2021).
- Cumhuriyet.com.tr (2021c). *Bir 'Geçinemiyoruz' Eylemi de Sinop'ta!* <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/bir-gecinemiyoruz-eylemi-de-sinopta-1888047> (26.11.2021).
- Çelik, A. (2014). Mücadeleden Vesayete Türkiye'de Kamu Görevlileri Sendikacılığı. *Eleştirel Pedagoji*, 34, 22-27.
- Çetinkaya, D.Y. (2008). *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetinkaya, D.Y. (2021). *Osmanlı'da Marksizm ve Sosyalizm: Yeni Kuşak Çalışmalar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çoban, F. (2015). *Sokak Siyaseti: Siyasalın Gündelik Kuruluşu Bağlamında Bir İnceleme*. İstanbul: Metis Yayınları.
- della Porta, D. (2015). *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism Back Into Protest Analysis*. London: Wiley.
- della Porta, D. (2006). *Globalization From Below: Transnational Activists and Protest Networks*. New York: University of Minnesota Press.
- della Porta, D. ve Diani, M (2020). *Toplumsal Hareketler*. Çev. P. Çakır, C. Gülbudak. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- della Porta, D. ve Diani, M. (2015). *The Oxford Handbook of Social Movements*. Oxford University Press.
- Douzinas, C. (2015). *Krizde Felsefe ve Direniş*. Çev. T. B. Işık. İstanbul: Metis Yayınları.
- Erdoğan, N. (2007). *Yoksulluk Halleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Evrensel.net (2021a). *Öğrenciler, Yurt ve Kira Ücretlerini Protesto İçin Pek Çok İlde Nöbet Eylemi Yapıyor*. <https://www.evrensel.net/haber/443252/ogrenciler-yurt-ve-kira-ucetlerini-protesto-icin-pek-cok-ilde-nobet-eylemi-yapiyor> (21.09.2021).
- Evrensel.net (2021b). *DİSK'e Bağlı Sendikaların İzmir Şubeleri Vergide Adalet İstedi*. <https://www.evrensel.net/haber/445882/diske-bagli-sendikalarin-izmir-subeleri-vergide-adalet-istedi> (22.10.2021).
- Evrensel.net (2021c). *Batıkent Emek ve Demokrasi Güçleri*. <https://www.evrensel.net/haber/448315/batikent-emek-ve-demokrasi-gucleri-mucadelemizi-buyutursek-soframiz-da-buyur> (20.11.2021).
- Evrensel.net (2021d). *Eğitim Emekçileri Seslendi*. <https://www.evrensel.net/haber/449230/egitim-emekcileri-seslendi-gecinemiyoruz-insanca-yasayacak-ucet-istiyoruz> (01.12.2021).
- Evrensel.net (2021e). *Kuşadası Emek ve Demokrasi Bileşenleri: Geçinemiyoruz*. <https://www.evrensel.net/haber/449228/kusadasi-emek-ve-demokrasi-bilesenleri-gecinemiyoruz> (01.12.2021).
- Evrensel.net (2021f). *KESK Kayseri 'Geçinemiyoruz' Standı Açtı*. <https://www.evrensel.net/haber/449466/kesk-kayseri-gecinemiyoruz-standi-acti-bolge-mitinglerine-cagri-yapti> (04.12.2021).
- Evrensel.net (2021g). *Eskişehir'de Enerji Sanayi ve Maden Emekçileri Sendikası Üyeleri 'Geçinemiyoruz' Dedi*. <https://www.evrensel.net/haber/449651/eskisehirde-enerji-sanayi-ve-maden-emekcileri-sendikasi-uyeleri-gecinemiyoruz-dedi> (07.12.2021).
- Evrensel.net (2021h). *Sakarya Emek ve Demokrasi Bileşenleri*. <https://www.evrensel.net/haber/449485/sakarya-emek-ve-demokrasi-bilesenleri-emekten-yana-halktan-yana-bir-butce-talep-ediyoruz> (04.12.2021).

- Evrensel.net (2021). *Derince Zamlara Hayır Platformu*. <https://www.evrensel.net/haber/449932/derince-zamlara-hayir-platformu-bu-karanlik-birlikte-mucadele-edersek-aydinlanir> (10.12.2021).
- Ezici, E. (2012). *Toplumsal Hareketler ve Ekonomik Krizler: Türkiye’de 2001 Esnaf Protestoları Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi) İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fominaya, C. F. (2020). *Social Movements in a Globalized World*. London: Red Globe.
- Gazeteduvar.com.tr (2021a). *‘Geçinemiyoruz’ Eylemleri Devam Ediyor*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/gecinemiyoruz-eylemleri-devam-ediyor-yolsuzluk-ve-yoksulluk-duzenine-teslim-olmayacagiz-haber-1543336> (26.11.2021).
- Gazeteduvar.com.tr (2021b). *KESK Mitingleri başladı: Geçinemiyoruz*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/kesk-mitingleri-basladi-gecinemiyoruz-haber-1545977>. 18.12.2021.
- Gemici, K. (2013). Moral Economy Redux: Social Protests in Turkey After the 2001 Economic Crisis. *Mobilization: An International Quarterly*, 18(2), 143-160.
- Güler, M.A. (2019). Zonguldak Havzasında İşçi Hareketleri ve 1990-1991 Büyük Madenci Grevi. *Çalışma ve Toplum*, 60, 509-530.
- Haber.sol.org.tr (2021). *Küçükçekmece’de Yurttaşlar Pahalılığa Karşı Ayakta*. <https://haber.sol.org.tr/haber/kucukcekmece-de-yurttaslar-pahaliliga-karsi-ayakta-hukumet-istifa-319868> (03.12.2021).
- Haggard, S. ve Kaufman, R.R. (1995). *The Political Economy of Democratic Transitions*. New York: Princeton University Press.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2004). *Çokluk*. Çev. Barış Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2019). *Meclis*. Çev. A. E. Pilgir. İstanbul: Ayrıntı.
- Işık, O. ve Pınarcıoğlu, M. M. (2009). *Nöbetleşe Yoksulluk: Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği*. İstanbul: İletişim.
- Işıklı, A. (2003). *Gerçek Örgütlenme: Sendikacılık*. Ankara: İmge.
- İzmirgundemi.net (2021). *DİSK’ten ‘Geçinemiyoruz’ Eylemi*. <https://www.izmirgundemi.net/disk-ten-gecinemiyoruz-eylemi-vergide-adalet-istiyoruz/41492/>. 18.11.2021.
- Jackson, B. (2013). *Social Democracy*. İçinde: M. Freeden, L. T. Sargent, ve M. Stears (eds.), *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford: OUP, 348-363.
- Karar.com.tr (2021). *İstanbul ve Ankara’da Eylem*. <https://www.karar.com/guncel-haberler/istanbul-kadikoyde-eylem-1640518> (23.11.2021).
- Kaynar, M. K. (2021). *Türkiye’nin 1970’li Yılları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- kayserianadoluhaber.com.tr (2021). *KESK ‘Geçinemiyoruz’ Dedi*. <https://www.kayserianadoluhaber.com.tr/haber/keskgecinemiyoruzdedi-73182> (11.12.2021).
- Klandermans, B. ve Roggeband, C. (2017). *Handbook of Social Movements Across Disciplines*, Cham: Springer.
- Kolektif 2020. *Feminizm, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 10*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Laclau, E. ve Mouffe, C. (1985). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Laclau, E. (2007). *Popülist Akıl Üzerine*. Çev. N. B. Çelik. Ankara: Epos Yayınları.
- Makal, A., Çelik, A. ve Koçak, M. H. (2016). *Sınıf Sendika Siyaset: Türkiye Emek Tarihinden Kesitler*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Martin, W.G. (2008). *Toplumsal Hareketler 1750-2005: Dipten Gelen Dalgalar*. İstanbul: Versus Yayınları.
- McAdam, D., Tarrow, S. ve Tilly, C. 2001. *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McDonald, K. (2006). *Global Movements: Action and Culture*. Oxford: Blackwell.
- Medyascope.tv (2021). *İstanbul-Kartal’da İşçi ve Emekçi Mitingi*. <https://medyascope.tv/2021/10/24/istanbul-kartalda-isci-ve-emekci-mitingi-sinifimizin-gucunu-gosterme-zamani/>, (24.10.2021).
- Melucci, A. (1996). *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meyer, T. ve Hinchman, L.P. (2007). *The Theory of Social Democracy*. New York: Polity Press.
- Mouffe, C. (2013). *Agonistics: Thinking the World Politically*. London: Verso Books.
- Nez, H., Ancelovici, M.P. ve Dufour, P. (2016). *Street Politics in the Age of Austerity*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ntv.com.tr (2001). *Esnaf Sokağa Döküldü*. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/75062.asp> (4 Nisan 2001. Erişim: 09.01.2022).

- Ozgunkocaeli.com.tr (2021). *TES Kocaeli Valilik Önünde Eylem Yaptı*. <https://www.ozgunkocaeli.com.tr/haber/8826946/tes-kocaeli-valilik-onunde-eylem-yapti>, (09 Aralık 2021).
- Özdemir, Ö. (2019). *Protestoların Son 10 Yılı: Ekonomik Kriz Sonrası Kitleli Eylemler Dünyayı Nasıl Etkiledi?* <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46686118>, (25 Ocak 2019. Erişim: 08.01.2022).
- Özen, H. (2013). Toplumsal Hareketlerin 'Siyasal' Rolü: Rasyonalist Yaklaşımların Eleştirel Bir Değerlendirmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68(3), 37-61.
- Özveri, M. (2007). Sendikal Hareket, Sorunlar, Arayışlar. İçinde: Sazak, F. (der.), *Türkiye'de Sendikal Kriz ve Sendikal Arayışlar*, Ankara: Epos, 75-116.
- Pleyers, G. (2010). *Alter-Globalization: Becoming Actors in a Global Age*. London: Polity Press.
- Savran, S. (2016). *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri: Cilt: 1 1908-1980*. İstanbul: Yordam Yayınları.
- Scott, A. (1995). *Ideology and the New Social Movements*. London: Routledge.
- Sendika.org (2021a). *Barınamayanlar Bu Gecedan İtibaren Sokakta Sabahlayacak*. <https://sendika.org/2021/09/barınamayanlar-bu-geceden-ıtibaren-sokakta-sabahlayacak-631711/>. (19.09.2021).
- Sendika.org (2021b). *DİSK, KESK, TMMOB ve TTB'den Ankara'da Miting*. <https://sendika.org/2021/11/disk-kesk-tmmob-ve-ttbden-ankarada-miting-gecinemiyoruz-halktan-yana-butce-icin-omuz-omuza-636653/>. (14.11.2021).
- Sendika.org (2021c). *Enerji İşçileri İnsanca Yaşam Talebiyle Sokakta*. <https://sendika.org/2021/11/enerji-iscileri-insanca-yasam-talebiyle-sokakta-en-ucuz-sey-hayatlarımız-bunu-hak-etmiyoruz-637551/>, (21.11.2021).
- Sendika.org (2021d). *DİSK'in 'Geçinmek istiyoruz' Eylemleri Sürüyor*. <https://sendika.org/2021/11/diskin-gecinmek-istiyoruz-eylemleri-suruyor-kara-kisi-isci-baharina-cevirecegiz-638453/> (26.11.2021).
- Sendika.org (2021e). *Geçinemeyenler Tarım Kredi Kooperatifi Önünden Seslendi*. <https://sendika.org/2021/12/gecinemeyenler-tarım-kredi-kooperatifi-onunden-seslendi-torba-bos-tencere-bos-cep-bos-639904/>. (09.12.2021).
- Sendika.org (2021g). *DİSK'in Kartal Mitinginde Binler Haykırdı*. <https://sendika.org/2021/12/kartalda-disk-mitingi-gecinmekistiyoruz-640102/>. (12.12.2021).
- Sendika.org (2021h). *Artvin Halkı Sokağa Çıktı*, <https://sendika.org/2021/12/artvin-halki-sokaga-cikti-artik-yeter-gecinmek-istiyoruz-640737/>. (18.12.2021).
- Sendika.org (2021ı). *Adana Halkevi: 'Geçinemiyoruz'*. <https://sendika.org/2021/12/adana-halkevi-gecinemiyoruz-barınabilmek-ulasabilmek-beslenebilmek-istiyoruz-640732/> (18.12.2021).
- Sezer Şanlı, A. (2022). Bir Yurttaş Protestosu Olarak Sürekli Aydınlik İçin Bir Dakika Karanlık Eylemleri. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (48), 23-45.
- Snow, D. A. ve Benford, R. D. (1992). *Master Frames and Cycles of Protest*. İçinde: A.D. Morris ve C. M. Mueller (ed.). *Frontiers in Social Movement Theory*. New York: Yale University Press.
- Sozcu.com.tr (2021). *İstanbul, Ankara ve İzmir'de Vatandaşlar İktidarı Protesto Etti*. <https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/istanbul-ankara-ve-izmirde-vatandaslar-iktidari-protesto-etti-6788229/>, (24.11.2021).
- Tarrow S. (1994). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, C. (2004a). *Toplumsal Hareketler 1768-2004*. Çev. O. Düz. İstanbul: Babil Yayınları.
- Tilly, C. (2004b). *Contention and Democracy in Europe 1650-2000*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, C. ve Tarrow, S. (2007). *Contentious Politics*. Boulder: Paradigm.
- Uysal, A. (2017). *Sokakta Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıkılmaz, G. ve Kumlu, S. (2011). *Tekel Eylemine Kenar Notları*, Ankara: Phoneix.
- Yildirimgazetesi.com (2021). *Bursa'da Eşitsizliğe Tepki Gösterdiler*. <http://www.yildirimgazetesi.com/gundem/inegolluler-bursa-da-eylem-yapti-h64478.html>, (08.12.2021).
- Yıldırım, D. (2010). *2001 Krizi Sonrasında Bir Hegemonya Projesi Olarak AKP'nin Doğuşu*, (Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. <http://tez.yok.gov.tr>

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Yavuz Yıldırım (%100)

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Yavuz Yıldırım (100%)

Turizm Sektörünün Çevresel Kuznets Eğrisi Açısından Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği

Meryem SAMIRKAŞ KOMŞU^{1,*}, Aslı TANER², Mustafa Can SAMIRKAŞ³

¹ Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, Turizm Fakültesi, msamirkas@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3264-5896

² Bilim Uzmanı, Mersin, asltaner@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4103-7857

³ Doç.Dr., Mersin Üniversitesi, Erdemli Meslek Yüksekokulu, mcsamirkas@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0856-4762

Öz: Çalışmanın amacı Türkiye turizm sektörünün çevresel Kuznets Eğrisi açısından değerlendirmektir. Bu bağlamda turizm sektörü ve çevre ilişkisi 4 değişken üzerinden incelenmiştir. Değişkenler karbondioksit salınımı, GSYH, turist sayısı ve enerji tüketimidir. Analiz kısmında ise yıllık veriler kullanılmış olup 1980-2019 yılları arası baz alınarak zaman serileri yöntemi kullanılmıştır. Zaman serisi analizi kapsamında tüm değişkenlerin durağanlık özellikleri, Arttırılmış Dickey-Fuller Birim Kök Testi ile incelenmiştir. Durağan olmayan değişkenler için Johansen eş bütünleşme testi ve değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin tespiti için Granger Nedensellik modeli kullanılmıştır. Son olarak, VAR modelinin temel varsayımları sağladığı tespit edilmiştir. Eş bütünleşme analizi sonuçlarına göre 1 gecikmeli VAR modeline göre seriler arasında en az 1 tane eş bütünleşme vektörü olduğu tespit edilmiştir. Seriler arasındaki nedensellik ilişkisi ise Granger nedensellik analiziyle test edilmiştir. Granger nedensellik analizi sonucunda ise turist sayısı ve karbondioksit salınımı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür. Turist sayısındaki artış karbondioksit salınımını arttırmaktadır. Bununla birlikte karbondioksit salınımının artmasının sonucu olarak turist sayısındaki artış gözlemlenmektedir. Bunun nedeni olarak da tüketim olanaklarının artması turist sayısını artırıp bunun da karbondioksit salınımını arttırdığı düşünülmektedir. Enerji kullanımı ve karbondioksit salınımı arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu gözlemlenmiş olup enerji kullanımının artmasının karbondioksit salınımını arttırdığı görülmektedir. Buradan yola çıkarak turist sayısı ve GSYH arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi gözlemlenmiş olup turist sayısının artması GSYH'ı arttırdığını ifade edebiliriz. Türkiye'de turizm sektörü Çevresel Kuznets Eğrisi açısından incelendiğinde elde edilen sonuçlar, turizm sektörü GSYH'ı olumlu katkısı olsa da çevreye zarar vermektedir. Çevresel Kuznets Eğrisi ile turizm sektörünü Türkiye bağlamında inceleyen çok sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Çalışmanın sonuçlarının alan yazına önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Turizm Sektörü, Çevresel Kuznets Eğrisi, Türkiye

Jel Kodları: O13, Q01, Q50

Evaluation of Tourism Sector from The Environmental Kuznets Curve Perspective: The Case of Turkey

Atf: Samırkaş Komşu, M.,
Taner A., Samırkaş M. C.

Turizm Sektörünün Çevresel
Kuznets Eğrisi Açısından
Değerlendirilmesi: Türkiye
Örneği

Geliş Tarihi: 20.04.2023
Kabul Tarihi: 05.06.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: Within the scope of the study, the validity of the Environmental Kuznets Curve Hypothesis for Turkey was examined. In this context, the relationship between the tourism sector and the environment has been examined over 4 variables. The variables are carbon dioxide emissions, GDP, number of tourists and energy consumption. In the analysis part, annual data was used, and the time series method was used based on the years 1980-2019. Within the scope of time series analysis, stationarity properties of all variables were examined with Augmented Dickey-Fuller Unit Root Test. Johansen cointegration test for non-stationary variables and Granger Causality model was used to determine causality relationships between variables. Finally, it has been found that the VAR model provides the basic assumptions. According to the results of the cointegration analysis, it has been determined that there is at least 1 cointegration vector between the series according to the 1-delayed VAR model. The causality relationship between the series was tested with Granger causality analysis. As a result of the Granger causality analysis, it was seen that there is a bidirectional causality relationship between the number of tourists and carbon dioxide emissions. The increase in the number of tourists increases the carbon dioxide emissions. However, because of the increase in carbon dioxide emissions, an increase in the number of

tourists is observed. The reason for this is that the increase in consumption opportunities increases the number of tourists, which in turn increases carbon dioxide emissions. It has been observed that there is a one-way causality relationship between energy use and carbon dioxide emissions, and it is observed that an increase in energy use increases carbon dioxide emissions. From this point of view, a one-way causality relationship has been observed between the number of tourists and GDP, and we can say that the increase in the number of tourists increases the GDP. When the tourism sector in Turkey is examined in terms of the Environmental Kuznets Curve, the results obtained, although the tourism sector contributes positively to the GDP, harms the environment. There are very limited studies examining the Environmental Kuznets Curve and the tourism sector in the context of Türkiye. It is thought that the results of the study will make an important contribution to the literature.

Keywords: Tourism Sector, The Environmental Kuznets Curve, Turkey

Jel Codes: O13, Q01, Q50

1. Giriş

İnsanlar yaşadıkları süre içerisinde çeşitli nedenlerle buldukları yerden başka yerlere doğru seyahat etmişlerdir. Bu hareket kimi zaman bir ihtiyaçtan kimi zaman ise merak duygusundan, gidip başka yerleri görme, o yer hakkında bilgi sahibi olma ve belki de bir yerleri keşfetme arzusundan kaynaklanmıştır. Bu tür geziler-seyahatler zamanla turizm adıyla anılmaya başlanmıştır. Turizm, iş veya eğlence amacıyla bir bireyin kendi ülkesinde veya uluslararası bir varış noktasına seyahat etme eylemi olarak tanımlanmaktadır. Turizm, özellikle genç veya gelişmekte olan bir ekonomiye sahip olanlar başta olmak üzere birçok ülke için önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir. Turizm hem doğal hem de yapay çevrenin kalitesi için çok önemlidir. Ancak olumsuz çevresel etkilere sahip olabilecek birçok faaliyeti de içermektedir. Turizmin gelişmesinin olumsuz etkileri, bağlı olduğu çevresel kaynakları kademeli olarak zarar verebilir. Özellikle artan kirlilik, doğal yaşam alanı kaybı, su kaynaklarının tükenmesi ve kirlenmesi gibi birçok olumsuz etkiye yol açabilir. Bu bağlamda turizmin sürdürülebilir olması kaynakların gelecek nesillere aktarımında ve turizm sektörünün de sürekliliğinde önemli bir rol oynayacak ve katkı sağlayacaktır.

Sürdürülebilir kalkınmanın ve turizmin sağlanabilmesi için turizmle ilgili tüm unsurların da sürdürülebilir olmasına ihtiyaç vardır. Sürdürülebilir turizm, turizmin gelişmesi noktasında kilit unsur olan çevresel kaynakları en iyi şekilde kullanmayı, temel ekolojik süreçleri sürdürmeyi ve doğal miras ve biyolojik çeşitliliği korumaya yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Sürdürülebilirlik ve turizm birbirini tamamlayan biri olmadan diğerinin gelişmesinin çok da mümkün olmadığı iki kavramdır. Doğal, tarihi ve kültürel çevrenin yok olmaması turizm sektörünün gelişmesi ve bu noktada ülkelere rekabet gücü sağlaması açısından çok önemlidir. Buradan hareketle sürdürülebilir turizmin kalkınma sürecine ve kalkınmanın da turizmin sürdürülebilirliğine etkisi olduğu sonucuna varmak yanlış olmayacaktır. Türkiye'nin kalkınma sürecinde neredeyse herkesin hemfikir olduğu turizm sektörünün sürdürülebilmesi için kalkınmanın sürdürülebilir turizmin ihtiyacı olan çevrenin korunmasına dikkat edilmesi ya da bozulan çevrenin tekrar iyi hale getirilmesinin mümkün olup olmadığının analiz edilmesi gerekmektedir.

Çevresel ekonomisinde, sürdürülebilirlik ve ekonomi ilişkisi, ekonomik büyüme ile ilişkilendirilir ve ekonomi büyüdükçe gelir düzeyinin arttığı ve gelir düzeyi arttıkça çevre kirliliğinin azalacağı kabul edilir. Söz konusu bu düşünüm ise Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi ile ortaya konulmaktadır. Bu çalışmanın amacı Türkiye turizm sektörünün Çevresel Kuznets Eğrisi açısından incelemektir. Alan yazın taraması yapıldığında, yabancı kaynaklarda Çevresel Kuznets Eğrisi ile turizm sektörünü ilişkilendiren çalışmalar olmasına rağmen Türkiye bağlamında yapılan çalışmaların çok sınırlı olduğu görülmüştür. Bu çalışmada ilk olarak Çevresel Kuznets Eğrisi ile ilgili bilgi verili daha

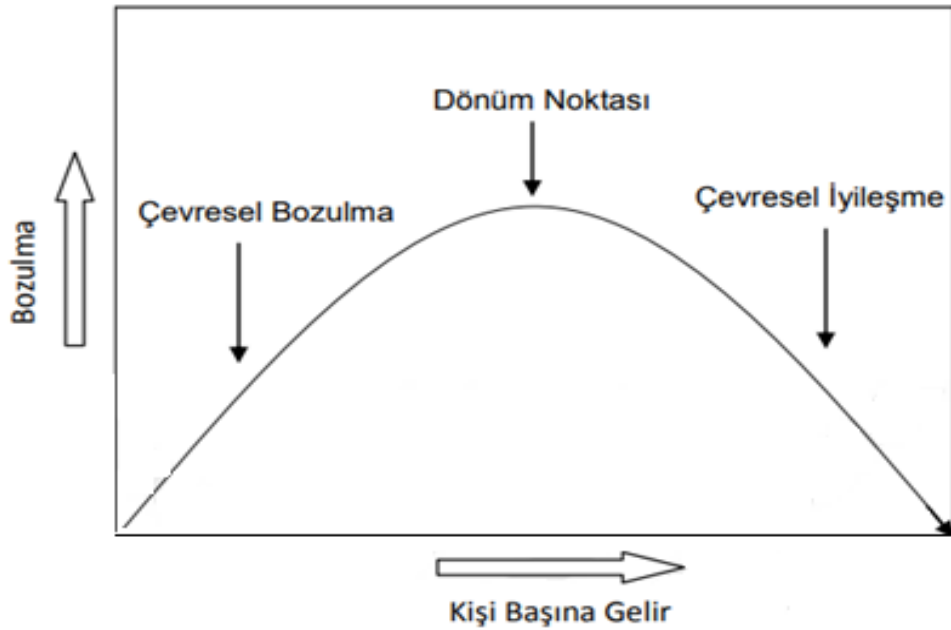
sonra Çevresel Kuznets Eğrisinin turizm sektöründe geçerliliği ile ilgili alanyazın taraması yapılmıştır. Son olarak da Türkiye örneğinde turizm sektörü, Kuznets Eğrisi çerçevesinde değerlendirilip, elde edilen veriler yorumlanmıştır.

2. Çevresel Kuznets Eğrisi

Rus asıllı Amerikalı iktisatçı Simon Kuznets, kişi başına milli gelir ile gelir dağılımındaki eşitsizlik derecesi arasındaki ters-U şeklinde bir ilişki olabileceği hipotezini ileri sürmüştür. Veri sınırlamaları nedeniyle, nüfusun en zengin %20'lik kısmının elde ettiği gelirlerin, nüfusun en alt katmanındaki %60'lık kısmına oranına ilişkin bir eşitsizlik ölçüsü kullanılmış; buna da Kuznets oranı adı verilmiştir. Kuznets 1955 yılında ABD, Almanya ve İngiltere'deki gelir dağılımı değişim verilerinden yararlanarak gelir eşitsizliğinin ekonomik büyüme sürecinde hareket etme biçimini araştırmıştır. En başta I. Dünya Savaşı sonrasında ABD ve İngiltere'de gelir eşitsizliği konusunda sert bir düşüş yaşandığını ve bununla birlikte iki ülkede de dikkate değer gelir büyümesi olduğunu tespit etmiştir. Bunun ardından ABD ve İngiltere'yle ilgili gözlemlerini, ekonomik gelişme süreci içinde sanayiden tarıma tarihi geçişle birlikte değerlendirmiş ve gelir dağılımında ortaya çıkan değişimin yönünü incelemiştir. Elde edilen veriler değerlendirildiğinde; gelir eşitsizliği, ekonomik büyüme göstergelerden birisi olarak değerlendirilen kişi başına düşen GSYİH oranı karşısında ters-U şekline benzeyen grafik çizmektedir. Kuznets, gelişme sürecinin başlarında eşitsizlikte artış yaşandığını, belirli bir eşik değere ulaşıldıktan sonra giderek azaldığını iddia etmektedir. Kuznets, tarım sektöründe faaliyette bulunan bireylerin gelirlerinin sanayi sektöründe çalışanların gelirlerinden daha düşük olduğunu; ancak daha eşit dağılım gösterdiğini ifade etmektedir. Bu durum ise sanayi sektörüne geçişin bireylerin gelirini artırmasının yanı sıra gelir eşitsizliğinin de arttığını göstermektedir (Topuz ve Dağdemir, 2016, ss. 118-119).

Çevresel Kuznets Eğrisi kavramı, 1990'ların ilk yıllarında Grossman ile Krueger'in (1991) tarafından "NAFTA" ve Shafik ile Bandyopadhyay (1992) tarafından "1992 Dünya Kalkınma Raporu" için çizilen arka plan çalışmalarının potansiyel etkileri üzerinde inceleme yapan yenilikçi bir çalışma sonrasında ortaya çıkmıştır. Bunun yanında, ekonomik büyümenin çevresel kalitenin devam ettirilmesi veya düzeltilmesi için gerekli olduğu düşüncesi, Ortak Geleceğimiz Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayımlanmış olan sürdürülebilir kalkınma belgesinin önemli parçalarından biridir (Stern, 2004, ss.1420-1421).

Sanayileşme ve büyüme süreciyle doğal kaynakların daha çok kullanılması, kirli daha ve verimsiz teknolojilerden yararlanılması ve bundan dolayı daha fazla kirlenmeye neden olan emisyonun oluşması, çevresel zararların artmasına yol açmaktadır. Bunun yanında ekonomik alanda büyüme sürdükçe insanların temiz hava ve su, dahası temiz bir hayat alanı tercih etmek suretiyle yaşam kalitelerini artırma düşünceleri de artmakta ve kaynaklarını bu anlamda nasıl harcaacaklarına dair tercihte bulunmaları da çevreyi değerini iyice arttırmaktadır. Sanayileşme sonrasındaki süreçte daha temiz teknolojilerden yararlanılması, hizmet ve bilgi temelli etkinliklerin yaygınlaşması, çevresel kaliteye yönelik talebin artmasını sağlayarak ekonomik alanda bir büyümenin gerçekleşmesine imkân vermektedir (Yandle vd. 2002, ss. 3-4).

Şekil 1. Çevresel Kuznets Eğrisi

Çevresel Kuznets Eğrisi kavramı, 1990'ların ilk yıllarında Grossman ile Krueger'in (1991) tarafından "NAFTA" ve Shafik ile Bandyopadhyay (1992) tarafından "1992 Dünya Kalkınma Raporu" için çizilen arka plan çalışmalarının potansiyel etkileri üzerinde inceleme yapan yenilikçi bir çalışma sonrasında ortaya çıkmıştır. Bunun yanında, ekonomik büyümenin çevresel kalitenin devam ettirilmesi veya düzeltilmesi için gerekli olduğu düşüncesi, Ortak Geleceğimiz Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayımlanmış olan sürdürülebilir kalkınma belgesinin önemli parçalarından biridir (Stern, 2004, ss. 1420-1421).

Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi uyarınca, ekonomik kalkınma sürecinin başlarında kişi başına düşen gelirlere paralel olarak çevresel bozulmada artış olur fakat bu bozulma, bir yandan da "kritik bir dönüm noktasından sonra kişi başına düşen yüksek gelir düzeylerinde azalmaya neden olur (Esteve, Tamarit, 2012, s.2149). Böylece eğilimde değişim olur, yüksek gelir düzeylerine ulaşıldığı zaman ekonomik büyümeyle beraber çevrede iyileşme dönemi yaşanır ve ortaya ters U biçiminde bir eğri çıkar. Bu çerçevede ifade edilen hipotetik ilişki şekilde ifade edilmektedir.

3. Çevresel Kuznets Eğrisinin Turizm Sektöründe Geçerliliği ile İlgili Alanyazın Taraması

Alanyazın incelendiğinde Çevresel Kuznets Eğrisi modeli ile turizm sektörünü inceleyen çalışmalardan en önemlilerinden bazılarını bakıldığında Lee ve Brahmasrene (2013) çalışmasından AB ülkeleri için 1988-2009 dönemi verileri ile yapılan çalışmalarında CO2 emisyonu, ekonomik büyüme ve turizm ilişkisi sınanmıştır. Sınama sonucunda elde edilen ampirik bulgular; ekonomik büyümenin CO2 emisyonu üzerinde pozitif bir etki yarattığını buna karşın çevre kirliliği üzerinde ise negatif bir etki yarattığını ortaya koymuştur. Yani turizmin CO2 emisyonunu azaltarak çevre kirliliğini azaltıp çevrenin kalitesini arttırdığı sonucuna varmıştır. Katırcıoğlu (2014) çalışmasında 1960-2010 yılları arasındaki verileri kullanarak yaptığı Türkiye turizm sektörü ve çevre kirliliği arasındaki

¹ Kaynak: (Yandle, Viyaraghavan and Bhattaral, 2002, s. 2).

ilişkiyi incelemiştir. Hem kısa dönemde hem de uzun dönemde turizm CO2 salınımı üzerinde pozitif bir etkisi olduğu, çevresel bozulmaya neden olduğu sonucuna ulaşmıştır. De Vita vd. (2015) gelen turist sayısı, ekonomik büyüme ve CO2 arasındaki ilişkiyi 1960-2009 dönemini kapsayan bir araştırma yapmış ve Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerli olduğu sonucuna varılmıştır. Gelen turist sayısındaki artışın çevre kirliliği üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu ve çevre kirliliğine sebep olduğunu gözlemlemiştir.

Tandoğan ve Genç (2016), 1980-2011 dönemindeki turizm ve CO2 emisyonu arasındaki ilişkiyi Engle-Granger eş bütünleşme yaklaşımı ile sınamış ve Türkiye' de turizm faaliyetlerinin CO2 salınımını arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Şahin (2018) yaptığı çalışma da Çevresel Kuznets Eğrisini turizm sektörü açısından test etmiştir. Araştırma APEC ülkelerinde 1995- 2014 yıllarını kapsayıp veriler panel veri analizi ile test edilmiştir. Araştırmanın değişkenleri kişi başı GSYİH, gelen turist sayısı, enerji kullanımı ve kişi başı CO2 salınımıdır. Çalışmanın sonucunda ise enerji tüketimi ve CO2 salınımı, turizm ve CO2 salınımı arasında tek yönlü ilişki görülmüştür. Ekonomik büyüme ve CO2 salınımı arasında ise çift yönlü ilişki saptanmıştır. Yapılan diğer çalışmalara bakıldığında ise turizmin çevre kirliliği üzerindeki etkilerine bakıldığı ancak bu konuda bir fikir birliğine ulaşılamadığı görülmüştür. Bayazıt (2018) yaptığı çalışma ile 2003-2015 dönemi verilerini kullanarak turizm faaliyetleri ile elde edilen kazancın arttığı aynı zamanda sera gazı salınımının da arttığı sonucuna varmıştır. Gövdeli (2019) çalışmasında ise 1970-2014 dönemi verilerinden faydalanarak Türkiye' de ekonomik büyüme, dışa açıklık ve gelen turist sayısının CO2 salınımı üzerindeki etkisini test etmiştir. VECM Granger nedensellik testi sonuçlarına bakıldığında Türkiye' de ekonomik büyüme, CO2 salınımı ve gelen turist sayısı arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Turizmin çevre kirliliği üzerindeki etkilerini inceleyen Özsoy (2021), turizm göstergelerinin karbon emisyonu üzerindeki doğrusal etkilerinin yanı sıra olası parabolik etkilerinin de göz önünde bulundurularak Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezinin geçerliliğini 1995-2014 yıllarını kapsayan dönemde 22 OECD ülkesi için analiz etmiştir. Turist sayısının karbon emisyonunu artırırken, turist sayısının karesinin çevresel kirliliği azalttığı ve EKC hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Anser vd. (2020) çalışmalarında 1995- 2015 dönemi verileri ile G7 ülkelerinde Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezinin geçerliliğini bootstrap eşbütünleşme testi ve arttırılmış ortalama grup (AMG) yöntemleriyle test edilmiştir. Analizler sonucunda Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezinin sadece Fransa için geçerli olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca yapılan analizler sonucunda yenilenebilir enerji tüketiminin Fransa, İtalya, İngiltere ve ABD' de CO2 emisyonları üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu, yani bu ülkelerin yenilenebilir enerji kaynaklarını benimsemeleriyle karbon emisyonlarının azaldığını ortaya koymuştur. Bunun yanında çalışma, uluslararası turizm gelirlerindeki artışın İtalya'nın CO2 emisyonları üzerinde pozitif bir etkisi olduğu sonucuna varmıştır. İtalya'nın turizm faaliyetlerinin çevresel etkilerinin arttığını gözlemlenmiştir. Zaman ve diğerleri (2016) yaptıkları çalışmada 2005-2013 yıllarını kapsayan doğu Asya ve Pasifik, Avrupa Birliği, yüksek gelirli OECD-OECD dışı ülkeler gibi üç farklı bölgedeki ekonomik büyüme, karbondioksit (CO2) emisyonları, turizm gelişimi, enerji tüketimi, yerli yatırım ve sağlık harcamaları arasındaki ilişki ele almışlardır. Turizm gelişimi endeksi oluşturulmak için temel bileşen analizi (PCA) kullanılıp, turist gelişimi, turizm geliri ve uluslararası turizm harcamaları gibi birden fazla gösterge bir araya getirilmiştir. Çalışmanın sonucunda, bilgedeki karbondioksit (CO2) emisyonu ile kişi başına düşen gelir arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğu ve Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezinin desteklendiği sonucuna ulaşılmıştır. Vita ve diğerleri (2015) yaptıkları çalışmada Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) modelini deneysel olarak incelemişlerdir. Türkiye'ye uluslararası gelen turist sayısı ve gelir karesi alınmış gelir ve enerji tüketimi ile karbondioksit (CO2) emisyonlarının eş zamanlı hareket ettiği gözlemlenmiş olup. Gelen turist sayısı, büyüme, enerji tüketimi, uzun dönemde karbondioksit (CO2) emisyonları üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Çarpıcı seviyelerde büyüme koşullarında CO2 emisyonunun azaldığı

gözlemlenmiştir. Bulgular turizm gelişiminin yol açtığı çevresel bozulmaya rağmen çevresel korumaya yönelik politikaların turizm destekli büyüme maliyetine karşılık gelmesi gerektiği sonucunu göstermektedir.

3. Veri Seti, Yöntem ve Analiz

3.1. Veri Seti

Çalışmada, Türkiye’de turizm sektörü Çevresel Kuznets Eğrisi açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, değişkenler Çevresel Kuznets Eğrisi ile ilgili alan yazınında da sıklıkla kullanılan karbondioksit salınımı, enerji tüketimi, GSYİH ve turist sayısı olarak belirlenmiştir. Çalışmada yıllık veriler kullanılmış olup, 1980 ile 2019 yılları alınmıştır. 2019’dan sonraki verilerin alınmamasının nedeni pandemiden kaynaklı özellikle turist sayısı ile ilgili verilerin eksik olmasıdır. Çalışmada kullanılan veri seti World Bank ve TÜRSAB resmi internet sitelerinden temin edilmiştir. Çalışmada kullanılan veri setine ilişkin detaylar aşağıdaki gibidir.

Tablo 1. Değişkenlerin tanımı

Değişken	Kısaltma	Periyot	Açıklama
Karbondioksit salınımı	CO2	1980-2019	Çevre değişkeni olarak CO2 salınımı 1980 baz yılı alınarak kullanılmıştır. Doğal logaritmaları alınarak analize konu edilmiştir.
Enerji tüketimi	Energy	1980-2019	Enerji tüketimi çevresel değişken olarak 1980 yılı baz alınarak kullanılmıştır. Doğal logaritmaları alınarak analize konu edilmiştir.
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla(Dolar Bazında Cari Fiyatlarla)	GDP	1980-2019	Ekonomik değişken olarak 1980 baz yılına göre hesaplanmış dolar cinsinden hesaplanmış GSYH kullanılmıştır. Doğal logaritmaları alınarak analize konu edilmiştir.
Gelen Turist Sayısı	Tourist	1980-2019	Gelen turist sayısı 1980 baz yılına göre hesaplanmış olup çevre verisi olarak kullanılmıştır. Doğal logaritması alınarak analize konu edilmiştir.

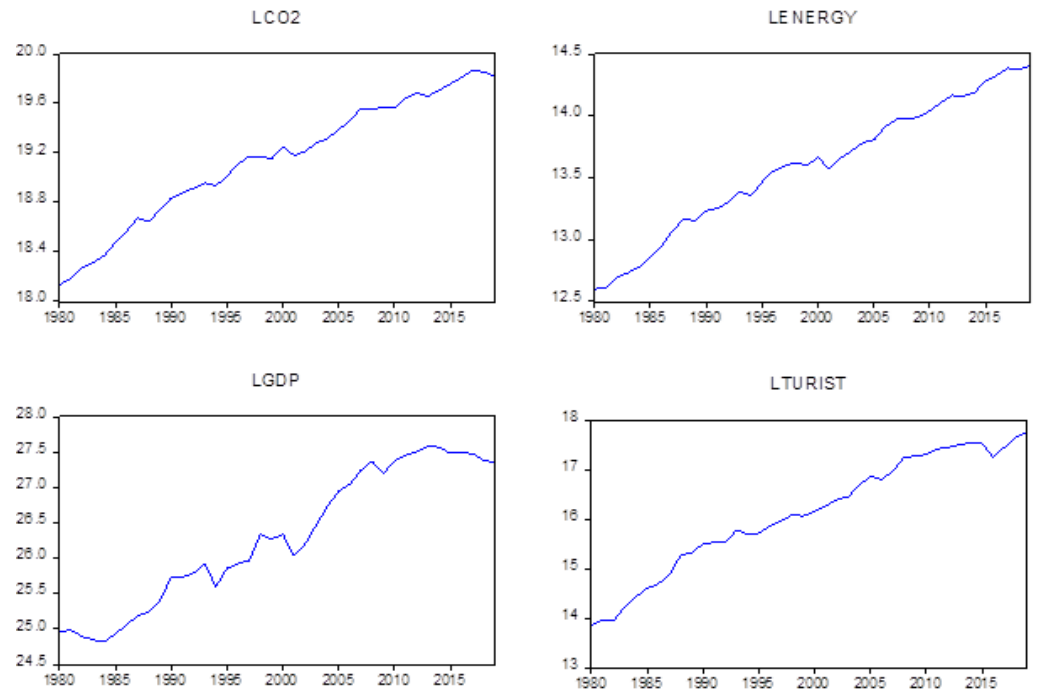
3.2. Yöntem

Çalışmada turizm sektörü ile Çevresel Kuznets Eğrisinin ilişkisi VAR (Vektör Otoregresif) modeliyle sınanmıştır. VAR modelleri, yapısal modele herhangi bir kısıtlama getirmeksizin dinamik ilişkileri verebildiğinden zaman serileri kullanılan çalışmalarda tercih edilmektedir. Modelde herhangi bir iktisat teorisinden yola çıkarak, değişkenlerin içsel-dışsal ayrımını yapmak gerekmediğinden, bu özelliğiyle eşzamanlı denklem sistemlerinden bu noktada ayrılmaktadır. Ayrıca VAR modellerinde bağımlı değişkenlerin gecikmeli değerlerinin yer alması, geleceğe yönelik güçlü tahminlerin yapılmasına da olanak sağlamaktadır (Mucuk ve Alptekin 2008, s.162).

Öncelikle yanlış sonuçlara ya da sahte regresyona yol açmayan en uygun ekonometrik tekniği belirlemek amacıyla kullanılan zaman serilerinin durağan ve durağan olmama özelliklerine bakılması gerekmektedir (Şahbaz, 2015). VAR modelleri durağan seriler için kullanılan modellerdendir. Bununla birlikte öncelikle ele alınan

serilerin durağan olup olmadığı tespit edilmiştir. Bir zaman serisini ortalaması, varyansı ve kovaryansı zaman boyunca sabit kalıyorsa durağan bir seri olarak nitelendirilebilmektedir. Durağan olmayan zaman serileriyle yapılan analizlerde sahte regresyon problemi ortaya çıkabilmektedir. Alan yazında serilerin durağanlığının test edilmesinde ADF (Dickey Fuller) ve PP (Philips ve Peron) birim kök testlerinin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Aynı zamanda Engle ve Granger (1987) tarafından geliştirilen bu nedensellik analizlerinde aralarında nedensellik ilişkisi araştırılacak olan serilerin eş bütünleşik olması şartı, bu testi eş bütünleşme testlerine bağımlı hale getirmiştir. Bu çalışmada da seriler arasındaki uzun dönemli bütünleşme ilişkisi Johansen eşbütünleşme testiyle sınanmış olup, nedensellik ilişkisini belirlemek için ise Granger (1969) tarafından geliştirilen nedensellik testi ve gecikmesi arttırılmış VAR yönteminden yararlanılmıştır. Serilerin durağanlığının test edilmesinde ise ADF (Dickey Fuller) ve PP (Philips ve Peron) birim kök testleri kullanılmıştır. Bununla birlikte dönem uzunluğu dikkate alındığında yapısal kırılma ihtimali göz önüne alınarak LS (Lee Strazicich) birim kök testi de uygulanmıştır.

Seriler doğal logaritmaları alınarak analize konu edilmiştir.

Şekil 2. Serilerin Zaman Yolu Grafiği

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	LCO2	LENERGY	LGDP	LTGELIR	LTURIST
Ortalama	19.14136	13.58554	26.29300	22.60273	16.12255
Medyan	19.17568	13.60922	26.23744	22.79612	16.12513
Maksimum	19.86837	14.40488	27.58790	24.26481	17.76188
Minimum	18.13583	12.59949	24.81744	19.60441	13.86465
Standart Sapma	0.508176	0.537009	0.964672	1.424015	1.171325
Çarpıklık	-0.370751	-0.242206	-0.065411	-0.669185	-0.373306
Basıklık	2.078065	2.025123	1.575393	2.379370	2.036646
Jarque-Bera	2.332981 (0.311458)*	1.975066 (0.372495)*	3.411033 (0.181679)*	3.627356 (0.163053)*	2.475801 (0.289992)*
Gözlem	40	40	40	40	40

* Parantez içindeki değer olasılık (probability) değerini göstermektedir.

Tablo 1’de CO₂, energy, tgelir, turist ve GDP’nin doğal logaritmalarından oluşan serilerin tanımlayıcı istatistikleri verilmiş olup, ilgili dönemde bütün serilerin logaritmik ortalamalarının pozitif olduğu, bütün serilerin sola çarpık ve basık olduğu gözlemlenmektedir. Bununla birlikte Jarque-Bera test istatistiği incelendiğinde ise bütün seriler için serilerin normal dağıldığı yönünde kurulan sıfır hipotezinin reddedilemediği yani serilerin normal dağıldığı tespit edilmiştir.

Serilerinin durağanlığı alan yazında yaygın olarak kullanılan ADF (Augmented Dickey-Fuller) ve PP (Phillips Perron) birim kök testleriyle sınanmıştır. Test sonuçları Tablo 2’de sunulmuş olup, serilerin düzeyde durağan olmadığı birinci farkları alındığında durağanlaştığı yani bütünleşme derecelerinin I(1) olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

		Sabit Model	Olasılık	Sabit ve Trend Model	Olasılık	Sonuç
LCO ₂	Düzyey	-2.383513	0.1528	-1.861975	0.6548	I(1)
	Birinci Fark	0.6548	0.0000*	-6.700193	0.0000*	
LENERGY	Düzyey	-1.323786	0.6089	-2.249028	0.4505	I(1)
	Birinci Fark	-7.152219	0.0000*	-7.436998	0.0000*	
LGDP	Düzyey	-0.858005	0.7908	-1.762029	0.7037	I(1)
	Birinci Fark	-6.193788	0.0000*	-6.160727	0.0000*	
LTURIST	Düzyey	-1.819420	0.3659	-1.833016	0.6693	I(1)
	Birinci Fark	-6.125187	0.0000*	-6.461807	0.0000*	

Not: Shwarz Bilgi Ölçütü (SIC)’ne göre maksimum gecikme uzunluğu 11 olarak alınmıştır ve %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir.

ADF birim kök testi sonuçlarına göre analize konu bütün serilerin düzeyde durağan olmadığı, birinci farklı alınınca durağan olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda analize konu bütün serilerin aynı derecede (I(1) düzeyinde) bütünleşik olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4. PP Birim Kök Testi Sonuçları

		Sabit Model	Olasılık	Sabit ve Trend Model	Olasılık	Sonuç
LCO ₂	Düzyey	-4.234758	0.0019*	-1.413613	0.8412	I(1)
	Birinci Fark	-6.004027	0.0000*	-7.775107	0.0000*	
LENERGY	Düzyey	-1.792183	0.3788	-2.157756	0.4988	I(1)
	Birinci Fark	-7.138147	0.0000*	-7.770065	0.0000*	
LGDP	Düzyey	-0.856192	0.7914	-2.113562	0.5224	I(1)
	Birinci Fark	-6.193809	0.0000*	-6.160771	0.0000*	
LTURIST	Düzyey	-2.086577	0.2509	-1.833016	0.6693	I(1)
	Birinci Fark	-6.129939	0.0000*	-6.568977	0.0000*	

Not: %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlılığı göstermektedir.

PP birim kök testi sonuçlarına göre analize konu bütün serilerin düzeyde durağan olmadığı, birinci farklı alınınca durağan olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda analize konu bütün serilerin aynı derecede (I(1) düzeyinde) bütünleşik olduğu tespit edilmiştir. Dönem uzunluğu da dikkate alınarak çalışmada iki yapısal kırılmaya izin veren Lee-

Strazicich birim kök testi de kullanılmış, endeks serilerinin durağan olmasının nedeninin yapısal kırılmalardan mı kaynaklandığı incelenmiştir. Tablo 3'te endekslerin Model C'ye göre Lee-Strazicich (2003) LM birim kök testi sonuçları verilmiştir. Hesaplanan t istatistiklerinin değeri belirlenen kritik değerlerden mutlak değerce küçük olması durumunda serilerin durağan olmadığını varsayan sıfır hipotezi kabul edilmektedir aksi durumda ise serilerin durağan olduğunu varsayan alternatif hipotez kabul edilmektedir.

Tablo 5. Lee-Strazicich (2003) LM Testi Sonuçları

Model C			
	t istatistiği ($\hat{\tau}$)	Kritik değerler (sırasıyla %1, %5, %10)	Kırılma tarihleri
LCO2	-4.829567	-7.004000, -6.185000, -5.828000	1990, 2004
LENERGY	-4.750000	-6.932000, -6.175000, -5.825000	1985, 2000
LGDP	-4.537572	-6.963000, -6.201000, -5.890000	2005, 2009
LTURIST	-3.995314	-6.821000, -5.917000, -5.541000	1986, 2014

* %5 anlamlılık düzeyinde incelenen serinin birim kök içerdiğini belirten sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir.

Tablo 3'teki bulgular incelendiğinde, serilerin %1 anlamlılık seviyesinde Lee ve Strazicich (2003) tarafından belirlenen kritik tablo değerlerinin mutlak değerini aşmadıkları görülmektedir. Bu durum, serilerin durağan olmadığını ortaya koymaktadır. İki yapısal kırılmalı LS birim kök testi de geleneksel birim kök test sonuçlarını destekler nitelikte bulgular ortaya koymuş, %1 anlamlılık düzeyinde endekslerin yapısal kırılmalarla birlikte durağan olmadığı sonucuna varılmıştır. Yani tüm serilerde birim kök olduğunu söyleyen sıfır hipotezi reddedilmiş olup, LS çift kırılmalı testte model C sonucuna göre tespit edilen kırılmaların anlamlı yapısal kırılmalar olmadığı ifade edilebilmektedir.

VAR modellerinde uygun gecikme uzunluğunu belirlemek için LR (Log Likelihood), Son Öngörü Hatası (Final Prediction Error (FPE)), Akaike Bilgi Ölçütü (Akaike Information Criteria (AIC)), Schwarz Bilgi Ölçütü (Schwarz Information Criteria (SIC)) ve Hannan-Quinn Bilgi Ölçütü (Hannan-Quinn Information Criteria (HQ)) ölçütleri kullanılmaktadır (Şahbaz, 2007:48). Uygun gecikme uzunluğunu tespit etmek için kullanılan VAR modeli çıktıları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 6. Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

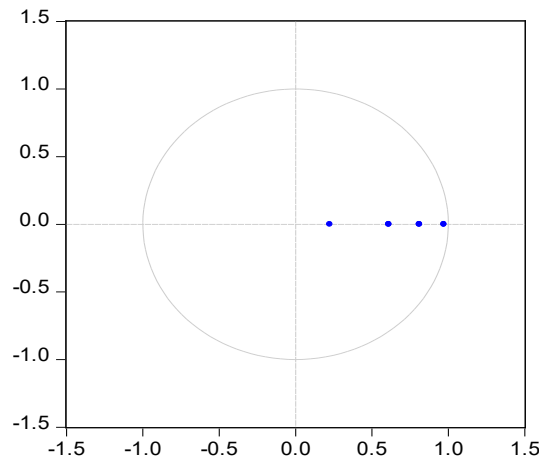
Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	83.61218	NA	1.41e-07	-4.422899	-4.246952	-4.361489
1	204.4696	208.1433*	4.19e-10*	-10.24831*	-9.368577*	-9.941260*
2	217.1562	19.02986	5.22e-10	-10.06423	-8.480712	-9.511540
3	226.4164	11.83254	8.34e-10	-9.689800	-7.402495	-8.891470
4	237.1593	11.33968	1.35e-09	-9.397737	-6.406646	-8.353766

Tablo 4'te görüldüğü üzere tüm bilgi kriterleri uygun gecikme uzunluğunun 1 olduğunu göstermektedir. Bu nedenle oluşturulacak VAR modelinde uygun gecikme uzunluğu 1 olarak dikkate alınmıştır.

Tablo 7. VAR Modeli Denklem Sonuçları

	Denklem 1	Denklem 2	Denklem 3	Denklem 4
	LCO2	LENERGY	LGDP	LTURIST
LCO2(-1)	0.515252 (0.22599)	0.194627 (0.24085)	-0.032795 (0.75833)	1.124878 (0.58468)
	[2.27993]	[0.80809]	[-0.04325]	[1.92392]
LENERGY(-1)	0.252208 (0.19771)	0.736061 (0.21071)	-0.197354 (0.66343)	-0.412071 (0.51151)
	[1.27563]	[3.49328]	[-0.29747]	[-0.80559]
LGDP(-1)	-0.017715 (0.03451)	-0.024856 (0.03678)	0.692654 (0.11580)	-0.003395 (0.08928)
	[-0.51332]	[-0.67583]	[5.98154]	[-0.03802]
LTURIST(-1)	0.096619 (0.04838)	0.048251 (0.05156)	0.347013 (0.16235)	0.674127 (0.12517)
	[1.99702]	[0.93580]	[2.13749]	[5.38571]
C	4.804001 (1.81959)	-0.218595 (1.93917)	5.858348 (6.10569)	-10.49328 (4.70752)
	[2.64016]	[-0.11273]	[0.95949]	[-2.22904]
R-Kare	0.993253	0.993245	0.980080	0.991549
Düzeltilmiş R-Kare	0.992459	0.992451	0.977736	0.990555
Atık Kareler Toplamı	0.060957	0.069233	0.686351	0.408001
Regresyon Standart Hatası	0.042342	0.045125	0.142080	0.109545
F-İstatistiği	1251.293	1249.885	418.2035	997.3153
Log-Olabilirlik	70.65386	68.17138	23.44000	33.58230
Akaike (AIC) Bilgi Kriteri	-3.366865	-3.239558	-0.945641	-1.465759
Schwarz (SC) Bilgi Kriteri	-3.153588	-3.026281	-0.732364	-1.252482
Bağımlı Değişken Ortalaması	19.16714	13.61082	26.32733	16.18044
Bağımlı Değişken Standart Sapması	0.487595	0.519351	0.952215	1.127168

Modelin tahmin edilmesinin ardından bu gecikme uzunluğunda tahmin edilen modelin durağanlığının test edilmesi gerekmektedir (Tarı, 2010:461). Modelin durağanlığı AR Karakteristik polinomu incelenerek tespit edilmeye çalışılmış olup, modelde yapısal anlamda bir otokorelasyon olup olmadığı ise Otokorelasyon LM testiyle sınanmıştır.

AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri**Şekil 2.** AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

Modelde herhangi bir AR Karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çemberin dışında yer almaması kurulan VAR modelinin birim kök içermediğini yani modelin durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 8. LM Otokorelasyon Testi

Gecikme	LM-İstatistiği	Olasılık
1	19.39691	0.2486
2	18.99818	0.2688
3	9.425087	0.8949
4	21.04992	0.1766

Tahmin edilen VAR modelindeki hata terimlerinin birbirleri ile ilişkili olup olmadıklarını belirlemek amacıyla yapılan LM otokorelasyon testi sonucuna göre serilerin hata terimleri arasında otokorelasyon yoktur şeklinde kurulan H_0 hipotezi reddedilememiştir.

Tablo 9. Değişen Varyans Testi

Ki-Kare	Olasılık
68.43870	0.8183

Değişen Varyans Testinin hipotezi sabit varyansın olduğu (değişen varyans yoktur), alternatif hipotez ise varyansın sabit olmadığı (değişen varyans vardır) şeklinde kurulmaktadır. Test sonuçlarına göre hipotezi reddedilememiştir. Yani modelde değişen varyans sorunu yoktur. Yapılan sınamalar neticesinde otokorelasyonun, değişen varyansın olmadığı, durağan olan bir gecikmeli VAR modeli uygun model olarak kabul edilmiştir.

Tablo 10. Johansen Eş bütünleşme Testi

Ho	Özdeğer	Trace İstatistiği	0,05 Kritik Değer	Olasılık	Maksimum Eigen İstatistiği	0,05 Kritik Değer	Olasılık
$r = 0$	0.550506	60.56331	47.85613	0.0021*	30.38603	27.58434	0.0213**
$r \leq 1$	0.417940	30.17728	29.79707	0.0452**	20.56489	21.13162	0.0598***
$r \leq 2$	0.159585	9.612390	15.49471	0.3117	6.606639	14.26460	0.5367
$r \leq 3$	0.076051	3.005751	3.841466	0.0830***	3.005751	3.841466	0.0830***

Tablo 8’de Johansen Eş bütünleşme Testi sonuçları görülmektedir. Bu bağlamda CO₂, energy, GDP ve turist serileri arasında eş bütünleşmenin olduğu, diğer bir deyişle bu değişkenlerin uzun dönemde beraber hareket ettikleri sonucuna varılmıştır.

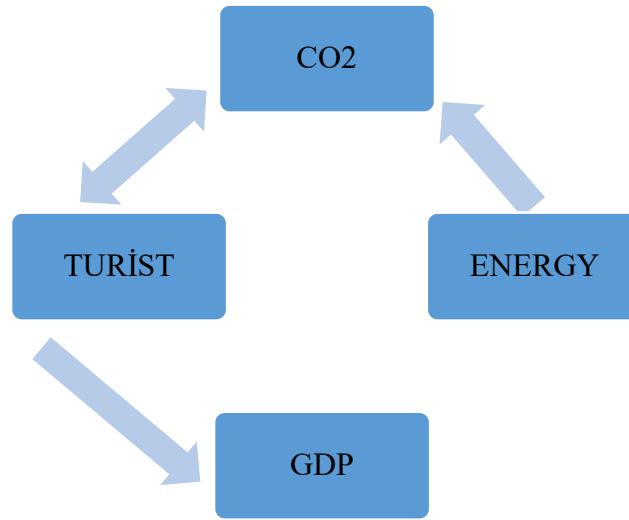
Tablo 11. Granger Nedensellik Analizi

Bağımlı Değişken	Açıklayıcı Değişkenler				Olasılık Değeri
	LCO2	LENERGY	LGDP	LTURIST	
LCO2	-	2.783057 (0.0953)***	0.719864 (0.3962)	4.108796 (0.0427)**	0.0883***
LENERGY	0.673259 (0.4119)	-	0.366556 (0.5449)	0.854108 (0.3554)	0.4278
LGDP	0.029034 (0.8647)	0.006644 (0.9350)	-	4.489544 (0.0341)**	0.0318**
LTURIST	3.773779 (0.0521)***	0.768328 (0.3807)	0.002732 (0.9583)	-	0.0583***

%5, * %10 anlam düzeyinde nedensellik olduğunu göstermektedir.

Tablo 9’da da görüldüğü üzere Enerji tüketimi %10 anlamlılık düzeyinde karbondioksit emisyonunun Granger nedenidir. Ayrıca Türkiye’ye gelen turist sayısının da karbondioksit emisyonunun Granger nedeni olduğu tespit edilmiştir.

Ülkeye gelen turist sayısının ekonomik büyümenin %5 anlamlılık düzeyinde Granger nedeni olduğu tespit edilmiş olup, %10 anlamlılık düzeyinde ise Karbondioksit emisyonunun Gelen Turist Sayısının nedeni olduğu tespit edilmiştir. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin yönünü Şekil 2’deki gibi göstermek mümkündür.

Şekil 3. Değişkenler Arasındaki Granger Nedensellik İlişkisinin Yönü

Yukarıda şekilde görüldüğü gibi, Granger nedensellik ilişkisinin yönü şu şekilde açıklanabilir; turist sayısı ve karbondioksit salınımı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi görülmektedir. Turist sayısındaki artış karbondioksit salınımını arttırmaktadır. Bununla birlikte karbondioksit salınımının artmasının sonucu olarak turist sayısındaki artış gözlemlenmektedir. Bunun nedeni olarak da tüketim olanaklarının artması turist sayısını artırıp bunun da karbondioksit salınımını arttırdığı düşünülmektedir. Enerji kullanımı ve karbondioksit salınımı arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu gözlemlenmiş olup enerji kullanımının artmasının karbondioksit salınımını arttırdığı görülmektedir. Buradan yola çıkarak turist sayısı ve GSYİH arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi gözlemlenmiş olup turist sayısının artması GSYİH’ ı arttırdığını ifade edebiliriz.

4. Sonuç

Bu çalışma kapsamında, turizm ve çevre arasındaki ilişki zaman serileri yöntemi aracılığıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada 4 farklı değişken ile Türkiye turizm sektörü Çevresel Kuznets Eğrisi açısından değerlendirilmiştir. Ekonomik değişken olarak GSYİH çevresel değişken olarak ise CO2 salınımı, enerji tüketimi ve turizm değişkeni olarak ise gelen turist sayısı baz alınmıştır. Çalışmanın ampirik analizinden çıkan sonuçlar incelendiğinde, Johansen Eş Bütünleşme Testi sonuçlarına göre CO2, enerji kullanımı, GSYİH ve turist sayısı serileri arasında eş bütünleşmenin olduğu, başka bir deyişle bu değişkenlerin uzun dönemde beraber hareket ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Eş bütünleşik olan seriler arasındaki nedensellik ilişkisi Granger nedensellik testiyle tespit edilmeye çalışılmıştır.

Granger nedensellik testi sonuçlarına bakıldığında ise gelen turist sayısı ve CO2 salınımı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Gelen turist sayısındaki artış CO2 salınımını arttırmakla birlikte salınımın artması gelen turist sayısını da arttırdığı gözlemlenmiştir. Bunun nedeni olarak ise artan tüketim olanaklarının bölgeye çekicilik kazandırarak turist çektiği ve bunun sonunda da artan turist sayısı ile birlikte CO2 salınımının arttığı tahmin edilmektedir. Enerji kullanımı ve CO2 salınımı

arasındaki ilişkiye bakıldığında ise beklendiği gibi tek yönlü nedensellik ilişkisi gözlemlenmektedir ve enerji kullanımının CO2 salınımının Granger nedeni olduğu tespit edilmiştir. Gelen turist sayısı ve GSYİH arasındaki tek yönlü nedensellik ilişkisine bakıldığında gelen turist sayısındaki artış ülkeye gelir sağladığından GSYİH miktarının artmasına neden olduğu gözlemlenmiştir.

Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezi bağlamında Türkiye için yapılan çalışmalara bakıldığında; Öztürk ve Acaravcı (2013), Koçak (2014), Albayrak ve Gökçe (2015), Şeker vd. (2015), Keskingöz ve Karamelikli (2015), Kılıç ve Akalın (2016), Çağlar ve Mert (2017), yaptıkları çalışmalarda kullandıkları değişkenler arasında bir eş bütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmalardan hareketle kalkınma ve turizm de sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için kaynakların etkin kullanımı, çevreye verilen zararların tespit edilip çevresel zarara sebep veren etkenlerin yeniden yapılanmasında maddi katkıda bulunulması, mülkiyet haklarının sağlanması gibi önlemler almak gerekmektedir. Doğal kaynakları kullananların yaşadıkları bölgedeki koruma ve kullanma dengesine dikkat etmelerini sağlayacak yaptırımlar getirilmelidir. Tüm kaynakların kullanımı gelecek kuşakların ihtiyaçları ve sürdürülebilirlik ilkeleri göz önüne alınarak yapılmalıdır. İklim, çevre ve bunların sürdürülebilirliği tüm dünyayı ilgilendirdiğinden dolayı uluslararası iş birlikleri gerekmekte ve Türkiye bu iş birliklerinde etkin rol oynamaya başlaması gerekliliği doğmaktadır.

Sürdürülebilirliğin devam ettirilmesi konusunda mücadeleyi sağlamak amacıyla yapılan Kyoto protokolünde amaçlanan, atmosferdeki sera gazı yoğunluğunun iklime tehlike yaratmayacak seviyede dengede kalmasını sağlamaktır. Bu protokolde gelişmekte olan ülkeler, salınım düzeylerini bildirmek ve ulusal çapta iklim değişikliğini hafifletme programları geliştirmek mecburiyetindedirler. İklim değişikliğinde en az paya sahip olmalarına rağmen, sonuçlarından en çok etkileneceklerinde gelişmiş ülkelerin olacağı belirtilmektedir. Bu sebepten emisyon hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin önem almalarını gerektiren bir problemdir.

Yapılan çalışma kapsamında Türkiye turizm sektöründe turizm sektörüne Çevresel Kuznets Eğrisi açısından bakıldığında, Türkiye'nin gelişmekte olan bir ülke olduğundan turizm sektörünün çevreye zarar vermeye devam ettiği sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Albayrak, E. N., & Gökçe, A. (2015). Ekonomik Büyüme ve Çevresel Kirlilik İlişkisi: Çevresel Kuznets Eğrisi ve Türkiye Örneği. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 4(2), 279-301.
- Anser, M. K., Yousaf, Z., Nassani, A. A., Abro, M. M. Q., & Zaman, K. (2020). International tourism, social distribution, and environmental Kuznets curve: evidence from a panel of G-7 countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 2707-2720.
- Atici, C., & Fırat, K. U. R. T. (2007). Türkiye'nin dış ticareti ve çevre kirliliği: Çevresel Kuznets Eğrisi yaklaşımı. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 13(1 ve 2), 61-69.
- Bayazıt, S. (2018). İklim değişikliği ve turizmin Türkiye iç turizmi göz önünde bulundurmak. *Anadolu: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 29(2), 221-231.
- Çağlar, AE & Mehmet, M. (2017). Türkiye'de Kuznets Hipotezi ve enerji tüketiminin karbon salımı etkisi: *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), 21-38.
- De Vita, G., Katircioğlu, S., Altınay, L., Fethi, S., & Mercan, M. (2015). Turizm gelişimi bağlamında çevresel Kuznets eğrisi hipotezinin yeniden gözden geçirilmesi. *Çevre Bilimi ve Kirlilik Araştırması*, 22(21), 16652-16663.
- Esteve, V., & Tamarit, C. (2012). Threshold cointegration and nonlinear adjustment between CO2 and income: the environmental Kuznets curve in Spain, 1857–2007. *Energy Economics*, 34(6), 2148-2156.
- Gövdeli, T. (2019). Türkiye'de CO2, turizm, ekonomik büyüme ve dışa açıklık ilişkilerin araştırılması. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1), 321-331.
- Granger, CJ (1986). Eşbütünleşik ekonomik değişkenlerin incelenmesindeki gelişmeler. *Oxford Ekonomi ve İstatistik Bülteni*, 48(3), 213-228.

- Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration--with applications to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 52(2), 169-210.
- Karaca, O. (2003). Türkiye'de enflasyon-büyüme ilişkisi: zaman serisi analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(2), 247-255.
- Katircioğlu, S. T. (2014). Testing the tourism-induced EKC hypothesis: The case of Singapore. *Economic Modelling*, 41, 383-391.
- Kesgingöz, H., & Karamelikli, H. (2015). Dış ticaret-enerji tüketimi ve ekonomik büyümenin CO2 emisyonu üzerine etkisi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 7-17.
- Kılıç, R., & Akalın, A. G. G. (2016). Türkiye'de Çevre ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 49-60.
- Koçak, E. (2014). Türkiye'de Kuznets Eğrisi Hipotezinin Şekerliği: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 2(3), 62-73.
- Lee, J. W., & Brahmasrene, T. (2013). Investigating the influence of tourism on economic growth and carbon emissions: Evidence from panel analysis of the European Union. *Tourism management*, 38, 69-76.
- Lebe, A. P. D. F. (2016). Journal of Global Analysis. *Journal of Global Analysis*, 6(1), 47.
- Libanio, G. A. (2005). Unit roots in macroeconomic time series: theory, implications, and evidence. *Nova Economia*, 15(3), 145-176.
- Mucuk, M., & Alptekin, V. (2008). Türkiye'de vergi ve ekonomik büyüme ilişkisi: VAR Analiz (1975-2006). *Maliye Dergisi*, (155), 159-174.
- Özsoy, F. (2021). Turizm Sektörü ve Çevre Kirliliği Arasındaki İlişkinin Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi Çerçevesinde İncelenmesi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1), 1-19.
- Öztürk, I., & Acaravci, A. (2010). CO2 emissions, energy consumption and economic growth in Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 14(9), 3220-3225.
- Samırkaş, M. (2015). The Economic Impact of International Retirement Migration: A Case Study of Mersin in Turkey. *Journal of International Business and Economics*, 3(1), 76-85.
- Samırkaş, M., & Samırkaş, M. C. (2014). Turizm sektörünün ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 15(1), 63-76.
- Şahin, D. (2018). APEC ülkelerinde turizm, ekonomik büyüme ve çevresel kalite ilişkisi: Panel veri analizi. *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5(2), 32-44.
- Şahbaz, Ü. (2015). *Zaman Serilerinde Nedensellik Analizi: Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Turizm Gelirleri Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi* (Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi (Türkiye)).
- Seker, F., Ertugrul, H. M., & Cetin, M. (2015). The impact of foreign direct investment on environmental quality: a bounds testing and causality analysis for Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52, 347-356.
- Stern, D. I. (2004). The rise and fall of the environmental Kuznets curve. *World Development*, 32(8), 1419-1439.
- Şendoğan, H., & Baygın, D. D. B. K. Türkiye İçin CO2 Emisyonu, İktisadi Büyüme ve Enerji Talebi Arasındaki İlişkinin Analizi: Çevresel Kuznets Eğrisi Yaklaşımı.
- Tandoğan, D., KTU, T. O. M., Genç, M. C., & KTU, İ. (2016). Turizm ve CO2 Emisyonu Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Imuco 2016*, 795.
- Tarı, R. (2011), *Ekonometri* (7. Baskı). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Topuz, S. G., & Dağdemir, Ö. (2016). Ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği ilişkisi: Kuznets ters-u hipotezi'nin geçerliliği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(3), 115-130.
- Tuna, G. ve Öztürk, M. (2016). Piyasa etkinliğinin yapısal kırılmalı birim kök testleri ile incelenmesi: Türkiye pay senedi piyasası uygulaması. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICAFR 16 Özel Sayısı, 548-559.
- Yandle, B., Vijayaraghavan, M. and Bhattacharai, M. (2012). "The environmental kuznets curve a primer", PERC Research Study 02-1,1-24.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Meryem Samırkaş Komşu (%40), Aslı Taner (%35), Mustafa Can Samırkaş(%25)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Meryem Samırkaş Komşu (40%), Aslı Taner (35%), Mustafa Can Samırkaş(25%)

China's Health Diplomacy Activities During the Covid-19 Pandemic

Ulaş Birkan ÇAKILCI¹

¹ Ph.D. Candidate, East China Normal University, ulasbirkan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8651-8860

Abstract: Problems that transcend national borders, such as climate change, environmental problems, migration, and epidemics, are increasing. Solving such issues necessitates cooperation and leads to a more intense relationship between health and foreign policy. The 21st century's Covid-19 virus has also created such an impact and made the health diplomacy activities of states very important. For this reason, health diplomacy activities and the effects of these activities, especially the aid provided by China during the Covid-19 process, have been analyzed and presented comparatively. While health diplomacy activities are multifaceted, they also create an attraction. Therefore, soft power and public diplomacy are also touched upon, but it aims to provide a background starting from the primary power debates. During the Covid-19 period, it was observed that many states paid more attention to the national fight against the virus and restricted aid. However, the Chinese state, acting as a responsible country while conducting a national struggle, also focused on health diplomacy activities and used it as a communication tool. In this process, it became one of the states that provided the most aid and increased its soft power. In general terms, it was concluded that the foreign medical aid it provided outside the Covid-19 process was not temporary but aimed at improving the health infrastructure. In this sense, it has been observed that health diplomacy activities should be increased for permanent health infrastructure to protect public health universally and solve global problems that transcend borders, such as Covid-19.

Keywords: Public Diplomacy, Health Diplomacy, China, Covid-19

Jel Codes: F35, F50, H51.

Covid-19 Salgını Döneminde Çin'in Sağlık Diplomasisi Faaliyetleri

Öz: İklim değişikliği, çevre sorunları, göçler, salgın hastalıklar gibi ulusal sınırları aşan problemler gittikçe artmaktadır. Bu tür problemlerin çözümü ise işbirliğini zorunlu kılmakta ve sağlık ve dış politika ilişkisinin daha yoğun kurulmasına neden olmaktadır. 21.yüzyılın en büyük küresel etkiye sahip olayı olan Covid-19 virüsü de böyle bir etki yaratmış ve devletlerin sağlık diplomasisi faaliyetlerini oldukça önemli hale getirmiştir. Bu sebeple Covid-19 sürecinde başta Çin'in yaptığı yardımlar olmak üzere bu yöndeki sağlık diplomasisi faaliyetleri ve bu faaliyetlerin etkileri karşılaştırmalı bir şekilde incelenerek sunulmaya çalışılmıştır. Sağlık diplomasisi faaliyetleri çok yönlü olmakla birlikte aynı zamanda bir cazibe de yaratmaktadır. Dolayısıyla yumuşak güç ve kamu diplomasisi alanlarına da değinilmiş, ancak konuya temel güç tartışmalarından başlayarak bir arka plan sunmak amaçlanmıştır. Covid-19 döneminde birçok devletin virüsle ulusal çapta mücadeleyi daha çok önemseydiği, yardımları kısıtıldığı görülmüştür. Oysa Çin devleti ulusal mücadele yürütmekle birlikte sorumlu bir ülke olarak davranarak sağlık diplomasisi faaliyetlerine de ağırlık vermiş ve bunu bir iletişim aracı olarak kullanmıştır. Bu süreçte en çok yardım yapan devletlerin başında gelmiş, yumuşak gücünü de arttırmıştır. Genel anlamda Covid-19 süreci dışında da yaptığı tıbbi dış yardımların geçici değil sağlık altyapısını iyileştirmeye yönelik olduğu sonucuna varılmıştır. Bu anlamda halk sağlığının evrensel anlamda korunabilmesi ve Covid-19 gibi sınırları aşan küresel problemlerin çözümü için sağlık diplomasisi faaliyetlerinin kalıcı sağlık altyapısına yönelik olarak artırılması gerekliliği gözlenmiştir.

Atf: Çakılı, U. B.

China's Health Diplomacy
Activities During the Covid-19
Pandemic

Geliş Tarihi: 26.04.2023

Kabul Tarihi: 02.06.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Kamu Diplomasisi, Sağlık Diplomasisi, Çin, Covid-19

Jel Kodları: F35, F50, H51.

1. Introduction

As the 21st century approaches the end of its first quarter, societies have unfortunately been confronted with the Covid-19 virus, which has resulted in the deaths of approximately 6,900,000 people. The virus has become a problem with a high transformative and transformatively impact in a short time. The pandemic, which emerged unexpectedly and caused a shock effect, was initially not taken seriously enough by many states. Many national and international institutions, which were expected to be prepared, were caught off guard, and the devastating impact of the virus was more significant for these countries. So much so that US President Trump, at the very beginning of everything, said in February 2020 that the pandemic would miraculously disappear when the weather warms up and made statements that belittled measures such as the use of masks and quarantine. The WHO, one of the leading international institutions in the fight against the virus, declared a pandemic only on March 11, 2020. Therefore, it has been observed that the capacity of many institutions has been insufficient and inadequate during the process. On the other hand, the measures taken by China, one of the first countries to encounter the virus, were criticized for being harsh. However, it has been observed that China has a higher and faster response capacity to the virus and has managed to keep the loss of life at the lowest levels compared to its dense population by following a sustainable and systematic policy on this issue.

The increase in globalization leads to problems that transcend nations and direct states to cooperate for their solution. The Covid-19 pandemic has also shown the importance of joint action and solidarity in this direction. Because although the national struggles of states were significant, they were not enough alone. It has been seen that the virus can affect the whole world very quickly, spreading again and again with new variations. Therefore, no state can be considered fully recovered from the pandemic until it ends worldwide. Although the importance of the concept of health diplomacy has re-emerged with the conclusion drawn here, contrary to expectations, it has not been sufficiently grasped by every state. For example, the US has entered into a struggle with the WHO, one of the most critical international institutional organizations in the fight against epidemics. It announced that it would ultimately cut its funding while support was expected. Likewise, the US and the EU's assistance to countries needing vaccines and medical supplies has remained very limited.

However, while conducting its national struggle, China provided medical aid, supported international organizations, conducted active diplomacy, considered the vaccine as a public good, tended to increase its bilateral and multilateral relations, and was able to apply health diplomacy for the proper purpose. This is because states can implement health diplomacy with two motives. One of them is to provide aid that it expects economic results by considering its national interest and that it can get fast and quick feedback, at which point it will not be possible to talk about universal values. The other is to contribute to the development of the universal health system and the protection of public health by investing in the health infrastructure of the state to which it provides aid. In the case of the pandemic, this is a result that will contribute to overcoming the pandemic faster.

Therefore, it is seen that the main motivation for China's health diplomacy is in this direction. However, it would be a mistake to think that this policy pursued by China is only specific to the pandemic period. With the Xi Jinping era, China has been more active in foreign policy. It calls for acting as a responsible country against problems, working together, and maintaining coordination and solidarity. It says peaceful common development and a better future can be achieved this way. For this reason, it should be seen that his health diplomacy activities during the pandemic are consistent with his discourses, indicating his general diplomatic functioning. Nye also states that this coherence as a necessary condition for success in soft power, from which it can be said that China has increased its soft power in this process. In particular, despite the creation of the perception of the "Chinese virus," it has been able to transform this perception into

the image of a country that is effective in combating the virus and has a high intervention capacity. The importance of the diplomacy applied here is high.

In our study, five topics have been designed to reveal China's health diplomacy activities in the Covid-19 process and the impact of these activities on China. First, the basic definitions and discussions related to it are examined by showing the importance of the concept of power with a background. Subsequently, soft power and public diplomacy titles and then, that of these concepts and what kind of goals states aim for in this way were explained. Subsequently, the topic of health diplomacy was introduced and the impact of health diplomacy in finding solutions to global problems, its place in China's basic understanding of diplomacy, and its relationship with soft power and public diplomacy were presented with a historical plan. Health diplomacy can be used as a tool of public diplomacy and can create an attraction for the state that uses it. Therefore, it is not possible to think independently. The following section aims to analyze China's activities in the Covid-19 process comparatively. In this sense, China has seen health diplomacy as a communication method and applied it with universal motives. It has carried out support activities for developing countries, taken international responsibility, supported relevant international organizations, and declared vaccination as a public good. In order to reveal all these relations, the primary literature was examined, relevant bulletins, statements, news, and reports were scanned, and some data on aid and Covid-19 were shared and supported.

2. Essential Power Concept

Power is one of the most frequently used and debated concepts in international relations, as it is the dominant analytical unit. Although it is associated only with the realist theory with a superficial look, many theories have utilized the concept of power in their explanations. It is possible to associate power with physical, military, cultural, and many other intensities. However, priority will be given to the main literature on the concept of power and a historical background will be created to understand the concept of soft power.

The discussion on power can be traced back to Sun Tzu's *The Art of War* and Thucydides' *The Peloponnesian Wars*. Therefore, it is important to realize how important and historical the phenomenon of power is in international relations. Sun Tzu instructed rulers on using force to defend national interests and survive in the international arena (Tzu, 2010). On the other hand, Thucydides explained the cause of the war in the Peloponnesian Wars, which he observed, as the suspicion and security concerns created by the strengthening of Athens in Sparta (Thucydides, 2009, p. 52). In this way, Thucydides for the first time provided an explanation for policies and events in the context of cause and effect. Kautilya (ca. 350-275 BC), who lived in India about a hundred years after Thucydides, was another name that revealed the importance of power in international relations. Kautilya states that the main goal of states is to maximize their own power, without the influence of moral values and ignoring them (Say, 2011: 360-361; as cited in Hacibektaşoğlu and Kodaman, 2022). Therefore, the concept of power has continued to be a subject in different geographies in different centuries.

The pioneer of modern thought on power and Realism is considered to be Machiavelli with his work *The Prince*. Machiavelli thinks that the most basic duty of rulers is to protect the interests of the state and ensure its permanence, and the most basic goal is to have power. At this point, he had an attitude that did not care about moral values.

According to Hobbes, another pioneer of realism, there should be a coercive force that would equally compel people who are in a state of war in the state of nature to fulfill their contracts with some fear of punishment (Hobbes, 1998, pp. 95-96). Human nature has three main causes of strife: competition, insecurity, and glory. The first makes occupy for gain, the second for safety, and the third for reputation (Hobbes, 1998, p. 83).

Therefore, with some of the basic ideas mentioned above, it is seen that Realism existed as an idea before it developed theoretically, and in this sense, as it deepened

systemically, the understanding that there is a constant struggle and competition in international relations as a basic assumption and that the leading actor is the state with an anarchic international system became dominant. In an anarchic environment, the primary tool used by states to survive, that is, to survive and to achieve their goals, was considered to be power, which is the primary motivation that drives people who are hundreds of years apart to think alike. However, different ideas have been put forward on the definition of power.

The first thing that comes to mind when discussing power is its manifestation through violence or coercion. However, in Morgenthau's definition, power is control over the thoughts and actions of others and is a psychological relationship (Morgenthau, 1997, p. 32). Here, the essence of power is not violence but deterrence. This is because recourse to military force ends this psychological effect. Therefore, the effective use of power is possible through the psychological effect created. In terms of realists, the struggle for power in the international system is seen as a balance of power and together with the use of diplomacy, it is recognized as the only mechanism that can preserve international peace.

From a behavioral point of view, according to Dahl, power is the capacity of one actor to make another actor do things that the actor would not otherwise do (Dahl, 1957, p. 203). Power is an element within the power of a social actor that enables it to overcome resistance in order to achieve a certain goal (Dahl, 1957, p. 201). Although it may seem like a narrow definition in one aspect, on the other hand, Dahl has provided clarity in terms of power.

Edward H. Carr puts forward three different elements of power: military, economic, and cultural. He argues that peace and stability can be maintained by having power in the international system and that sovereign states will pursue policies that do not allow the current situation to change (Carr, 2016, p. 84). According to Carr, the importance of military power stems from its use as a last resort. Because the use of military power is a sign that deterrence has failed (Özdemir, 2008, pp. 127–128).

The content and definitions of the concept of power have changed over time. While today the term power covers the economic and cultural fields and is recognized to be exercised by non-state actors such as private companies, it was previously equated with military and physical capacity, with the state as the single actor. Therefore, it is better to understand the concept of power as a type of inter-actor relationship rather than a universal definition. In addition, the context, i.e. the geography in which power can be exerted, is also important and the power of a state can vary regionally.

For Mearsheimer, power is the specific assets or material resources of a state, the purpose of states is survival, and powerful states have aggressive capacities (Mearsheimer, 2001, p. 57). Power for states is a goal, the ultimate goal of great powers is to become hegemons, and states are maximizers of power, not security (Mearsheimer, 2001 p. 30).

Neorealists have been the main critics of Realism for their reduction of state behavior and power struggle to human nature. According to Kenneth Waltz, power is the only element that brings about changes in the international structure where anarchy is constant and thus produces differentiated results (Waltz, 1979: 98). However, Waltz did not see the concept of power as an end in itself, but as a tool that can be used when necessary. At this point, Waltz defines power as the distribution of capabilities. Because the outcome of the use of power is necessarily uncertain. To be politically acceptable, it needs to be defined in terms of the distribution of capabilities. While one actor may have a say in one issue, the relationship of control in another issue may be the opposite. In this sense, power can vary according to the issue and context. Power refers to the capacity to influence processes (Waltz, 1979, p. 192).

As can be seen, just as the definitions of power have differentiated, so have the tools used. Especially today, information and technology tools, legal norms, artificial

intelligence applications, and communication technologies have left military capacity relatively secondary. This situation is explained by the theory of soft power.

3. Soft Power

The phenomenon of soft power has been shifting away from the definitions and discussions on power in the previous section and has been focusing on the issues of attraction and persuasion. Although it is relatively new in the literature as a systematic theory, its clues can be associated with the statement of Sun Tzu, one of the most important analysts and policymakers who lived in ancient China, that "it is best to win without fighting." However, it was first systematically introduced into the international relations literature by Nye in 1990 with *Bound to Lead-The Changing Nature of American Power*. Its importance for our research will be in terms of the impact of health diplomacy activities on soft power.

In contrast to the above definitions of power, Keohane and Nye tried to define power in an environment of asymmetric interdependence. The power of actors is their position and ability to act within the system, control resources, or the potential to influence outcomes (Keohane, Nye, 2012, p. 10). In a state of interdependence, security and the use of violence lose their importance as states are bound to each other by numerous social and political ties. The most effective power today is the ability to manipulate public opinion, and hence the ability to persuade and bargain (Nye, 1990a, p. 156).

According to Nye, who basically distinguishes between hard and soft power, hard power, which is achieved through the control of tangible resources, is the ability to shape the behavior of others, while soft power is the ability to shape aspirations (Nye, 1990a, p. 166). The exercise of soft power can be possible through the appeal of culture and ideology. Compared to the realist conception of power, soft power has charm and attraction as opposed to coercion. Charm and attraction are the manifestations of the ability to direct the thoughts of the other party in the desired way (Nye, 2004, p. 6). While coercion and persuasion through coercion and coercion are at the center of hard power, the focus of soft power is on creating an agenda and creating a center of attraction through shared values and cultural policies (Nye, 2004, p. 7).

According to Nye, soft power is based on three sources: culture, political values, and foreign policy. Culture consists of high culture, such as literature, art, and education, which appeal to elites, and popular culture, which focuses on the entertainment of the masses (Nye, 2004, p. 11). He emphasizes that the mere expression of domestic and foreign political values put forward by governments cannot create an attraction, but they must be implemented through actual policies. Thus, soft power potential is strengthened or weakened (Nye, 2004, p.55). Therefore, in order to achieve success in soft power generation, states should create harmony with their statements and actions and avoid contradictions. In terms of foreign policy, soft power is the mobilization of states' objectives, and cooperation from others within a given structure, without threat or payment. The important point here is that policies with broad, multifaceted, universal content can easily be made more attractive to others than policies with a narrow and shallow perspective (Nye, 2004 pp. 60-61).

In this sense, these three factors are highly important. The attractiveness that can be created thanks to values that embody cultural and political values, values that contain universal factors, and the interests that they can reveal strengthens the possibility of states achieving the results they desire. In addition, both the domestic and foreign policies of states are potential sources of soft power. However, there is also a risk here, as policies can increase the capacity of soft power by influencing the opinions of other countries, or they can make it more ineffective in a negative sense. In this framework, according to Nye, policies that are selfishly crafted in the national interest and lack universal values and global acceptance may weaken soft power and will not influence other countries. However, soft power is the ability to attract and aims at cooperation rather than imposition (Nye, 2002 pp. 10-11).

4. Public Diplomacy

At this point, along with the discussion on soft power, it is necessary to briefly mention the concept of public diplomacy. It is known that the concept of diplomacy had a narrow scope in Ancient Greece and Rome with functions such as the classification of official documents (diplomas) and the evaluation of treaties. Diplomacy, which mediated the shaping of international relations, took on a more concrete structure and became institutionalized with the emergence of states. In this sense, diplomacy is the process of conveying the thoughts of the government directly to the decision-making mechanisms of other countries (Gönlübol, 1993, p. 112).

However, with the changes in the international system and the consequences of interdependence, instead of states having the sole say in foreign policy, diplomacy has started to be carried out with non-state actors through public diplomacy tools and states have turned more towards consensus and cooperation. Here, foundations, associations, non-governmental organizations, academia, trade unions, and many similar elements can be considered as actors.

The concept of public diplomacy was first used by Edmund A. Gullion, Dean of the Fletcher School of Law and Diplomacy at Tufts University, in 1965 and was defined as the international flow of information and ideas (Sancar, 2012: 79; as cited in Kömür, 2020). According to Gullion, public diplomacy is related to the influence of public attitudes on the formation and conduct of foreign policy and covers areas of international relations other than traditional diplomacy: public opinion building by governments in foreign countries, private organizations interacting with organizations of other countries, the process of intercultural communication. Anna Tiedeman defines it as a process of communication through which a government attempts to communicate its nation's ideals, ideas, institutions, and culture as well as its national goals and current policies to a foreign public (Tiedeman, 2004, p. 6).

In a period when communication, technology, and information revolutions are restructuring the world, the ability to influence public opinion and the agenda is of utmost importance. This is where the importance of public diplomacy lies. Soft power is one of the elements of public diplomacy. Public diplomacy tools that allow interaction between nations using soft power pave the way for economic, cultural, and political partnerships and peace. The main point to be emphasized is to use it correctly and effectively (Kömür, 2020, p. 90).

Joseph Nye has defined public diplomacy as soft power, which includes the use of cultural values, government policies, and alternative communication channels to achieve the desired goals of states in international politics, as well as the use of cultural values, government policies, and alternative communication channels to create admiration, agenda-setting, encouragement, and diplomatic efforts (Nye, 2004, p. 31). In this context, public diplomacy can be seen as a mechanism for communicating soft power in a systemic way, but it does not mean exactly the same thing.

According to Nye, public diplomacy has three dimensions. These are daily communications, strategic communications, and developing long-term relations (Nye, 2004 p. 107). Daily communications are the first and closest dimension that includes the position of domestic and international policies. In this dimension, it is very important that the news is consistent and holistic. When providing information to the press, it should be taken into account how it will be perceived by foreign public opinion. The foreign press is very important for the first dimension of public diplomacy. Strategic communications are similar to an advertising campaign or a political campaign and involve the development of certain issues. It plans symbolic events and communications to develop state policies in line with the set goals of improving the perception of the country in foreign public opinion. The third dimension of public diplomacy is to build long-term relations. This is achieved through student exchange programs, grants, internships, seminars, conferences, and communication with people in important positions through

media channels (Nye, 2004 pp. 108-109). In this sense, public diplomacy is very different from public relations and propaganda.

For all these reasons, it can be said that public diplomacy is a type of inclusive diplomacy that covers many fields such as health, football, culture, media, education, and so on. If we turn to the issue specific to China, it can be said that during the Covid-19 period, China preferred to carry out diplomacy activities as a responsible country aiming to increase cooperation and solidarity. In Spring 2020, Chinese public diplomacy, which can also be referred to as "coronavirus diplomacy", conducted in connection with the Covid-19 outbreak, was carried out through two channels in principle. First, China highlighted its success in fighting the disease, which also gave the rest of the world valuable time to prepare itself. The second channel involved assistance to other countries through the delivery of medical equipment, sharing know-how and sending medical teams. Regarding this assistance, the Chinese emphasized three main motivations: expressing China's gratitude for the help it received from other countries, presenting China as a global, responsible power that seeks to cooperate with the rest of the world, and signaling that it would increase future cooperation (Kobierecka et al., 2021, pp. 949-950).

5. Health Diplomacy

The first meetings on health issues were held in Paris on July 23, 1851, under the institutional name of the International Health Conferences. 12 countries came together at the conferences" (World Health Organization, 1958)

- The spread of contagious epidemics such as cholera and plague was discussed.
- Agreements were reached on coordinated actions.
- Regulations were developed to control and prevent the spread of disease without unduly restricting trade and mobility" (Kickbusch, 2013, p. 4).

The beginnings of health diplomacy can be traced back to these conferences. The emergence of problems that transcend the borders of nation-states such as climate change, environmental problems, access to clean drinking water, and public health, and the necessity of cooperation to solve them, have led to a significant change in traditional bilateral diplomacy and necessitated a presence in these areas. Nations have come together to seek solutions to health issues, and thus the relationship between health and foreign policy has begun to be established.

"Health diplomacy can be defined as winning the hearts and minds of people in poor countries by exporting medical care, expertise, and personnel to help those most in need" (Fauci, 2007, p. 1171). Following these two concepts, health diplomacy is perceived from a soft power perspective, where medical assistance aims to achieve non-medical objectives. By referring to economic and political objectives, it is interpreted as the typical aim of contemporary health diplomacy pursued by states to use health-related issues to achieve non-health political and economic goals (Kobierecka & Kobierecki, 2021, p. 942).

However, it is worth noting that this view is not valid for China and some countries. In fact, it is seen that China's motivation for the aid provided by China is not for non-health purposes, but for long-term infrastructural development aid, sustainable health services and cooperation. For example, Cuba's aid is of a similar kind. It is not for non-health purposes, but for social purposes with the motivation of "pay the debt". Therefore, the motivation of a capitalist state and the motivation of a communist state should not be considered the same.

In 1995, for example, the United States prepared its first national strategy to address HIV/AIDS, making the disease a security issue. In 2003, the President's Emergency Plan for AIDS Relief (PEPFAR) was launched by George W. Bush as an effective response to HIV/AIDS. Aid was provided to sub-Saharan Africa (Jones, 2010, pp. 1-2). In 2009, Obama introduced the Global Health Initiative (GHI), an approach to strengthen, streamline and

increase the effectiveness of US global health programs (<https://www.voaturkce.com/>, 2010).

The US and China are two global powers that use health diplomacy in the context of foreign policy. However, although both have projects in many regions, their approaches are different. The US has focused on a single disease with PEPFAR and GHI. This has divided the concept of health. Focusing on a single disease has led to the ignoring of diseases that arise due to social determinants of health. However, for a developed country, focusing on a single disease has its benefits in terms of foreign policy interests. It is much simpler and less costly for them to seek solutions to specific health problems by increasing their soft power and recognition without fully participating in development (Feldbaum & Michaud, 2010, p. 2).

Rather than focusing on a single disease, China, on the contrary, encourages sustainable healthcare development in the healthcare infrastructure of recipient countries through the establishment of horizontal primary healthcare programs by focusing on rural areas where individuals who have difficulty in receiving healthcare services live (Kadetz, 2014 p. 156). Therefore, as mentioned above, the objectives and expected results of health diplomacy activities may differ from country to country. It can be seen that China does not break away from its basic diplomatic functioning while conducting health diplomacy activities. Generally speaking, China seeks peaceful development, solidarity, and cooperation in the world. Therefore, it does not exempt itself from these calls and acts with the mission of acting as a responsible country. It says that the fate of humanity is interconnected and that only together can we prosper, not individually and separately. For this reason, it is necessary to evaluate its health diplomacy together without separating it from this understanding. With its activities in this direction, China aims to establish sustainable health services in the countries it supports, to protect universal public health, and to increase bilateral and multilateral relations. China-specific aid policies will be discussed in the sub-heading.

Health diplomacy serves as a bridge between states and peoples. Well-managed global health diplomacy can lead to the following key outcomes (Kickbusch and Ivanova, 2013, p. 11; as cited in Gezer, 2022);

- Better health: Better population health outcomes for each of the countries involved,
- Enhanced global solidarity: Improved relations between States and a commitment by a wide range of actors to work together to advance health, common goods for health, and support multilateralism;
- More equity: Results that are recognized as fair and support the goals of advancing human rights, reducing poverty, and increasing social justice.

Health is a shared value for all people. Health diplomacy is also a multifaceted issue, acting as an interface between health issues and foreign policy, and is therefore related to soft power and public diplomacy. Health diplomacy has the potential to fulfill one of the goals of public diplomacy, which is to build long-term relations with foreign publics. Improving the health of target societies and supporting infrastructural investments, especially through non-medical health aid offered without political or economic objectives, facilitates trust building, positively increases the perception, image, and reputation of the country, and the positive relations established expand cooperation and dialogue between countries in the long term (Kahraman & Cinman, 2019, p. 61).

Health diplomacy, which involves international cooperation in solving global health problems and uses transnational health services as an effective international policy tool, is one of the diplomacy models based on soft power. While hard power, achieved through the control of tangible resources, serves to shape the behavior of others, the function of soft power is the ability to shape their preferences and aspirations (Nye, 1990a, pp. 166-168). Therefore, it is possible to evaluate the framework of health diplomacy in this sense. Health diplomacy, which opens up a new field that includes goals such as improving

international relations on the one hand and improving global health on the other, especially in regions where poverty, instability and conflicts prevail, can also be defined as attempts to win their hearts and minds by exporting medical care, health personnel and experience. For this reason, it is possible to talk about the effective goals of policies and practices carried out within the scope of health diplomacy, such as expanding the interaction area by promoting universal values related to human life, human rights and human dignity (Battir, 2019, p. 155).

It is a fact that states gain prestige in the eyes of the international community in the short term as a result of the implementation of health diplomacy. However, its greater gain in the medium and long term will be realized in the form of increasing their effectiveness within the system and increasing their level of legitimacy in the eyes of the international community by gaining a privileged position among international actors to the extent of their contribution to the solution of global health problems (Battir, 2019, p. 161).

6. Covid-19 Pandemic Period and China`s Practices

It would be more enlightening to look at the practices of health diplomacy through the Covid-19 period, the aid provided and China's attitude. First of all, with reference to the table below, the total number of cases and deaths in some important countries are given. Therefore, it can be seen that the number of deaths in proportion to the population has been quite low in China. For this reason, it can be concluded that the zero covid policy, although widely criticized, has yielded positive results. During the peak periods of the outbreak, China preferred complete closure and quarantine, waiting for the variants of the virus to pass and the course of the virus to alleviate, and explained this situation by saying that it prioritized human life. As a matter of fact, it was one of the last countries to open up, but despite its large population, it was able to keep the loss of life at the lowest levels and survive the process with the least damage. On January 8, 2023, it downgraded the classification of the virus from category A to category B, lifted the quarantine obligation for foreigners, and launched the "Living with Covid" strategy.

Table 1. Covid-19 Data of Some Countries

Country	Total Cases	Total Deaths
China	99.239.252	120.905
USA	102.873.924	1.118.800
India	44.768.172	531.000
France	38.791.479	162.176
Germany	38.368.891	171.411
Japan	33.523.927	74.096
Italy	25.715.384	189.262
The United Kingdom	24.330.379	212.083
Russia	22.727.542	397.642
Turkey	17.004.677	101.419

Source: WHO, 12.04.2023.

China has become the first country to tackle Covid-19. The virus was observed in December 2019, when an increasing number of respiratory infections were reported. As the first line of defense against the virus, China has adopted the most comprehensive, stringent and comprehensive measures. Whether the global spread of the virus could be slowed was largely seen to depend on how effectively it could be contained in China. Chinese health authorities classified Covid-19 as a Category B disease requiring Category A measures. Meetings were held across the country to make contingency plans. Top-level alerts were activated in all 31 provincial-level regions. Entrances and exits to and from

Hubei province, especially the capital Wuhan, have been strictly controlled. More than 330 medical teams consisting of 41,600 medical workers from all over China, including the military, were brought to Hubei to help (Shanghai Institutes for International Studies, 2020, p. 5).

On the other hand, the World Health Organization (WHO) declared the outbreak of the coronavirus pandemic as a Public Health Emergency of International Concern on 30 January 2020 and WHO Director General recognized it as a 'Pandemic' on 11 March 2020. Thus, the impact of the virus, which emerged at a time when the world economy was already shrinking and there were trade problems, began to increase in terms of international relations and diplomacy.

US President Trump, instrumentalized and negatively fueled the Covid-19 effect in international politics, voiced unfounded allegations that the virus originated from China and aimed to create a public opinion by isolating and antagonizing China. So much so that Trump has said that the pandemic should be called the Chinese virus, not Covid.

Similarly, Eduardo Bolsonaro, the son of Brazilian President Jair Bolsonaro, said that this virus has a name and surname as the Chinese Communist Party. The Chinese ambassador to Brazil also tweeted that the Bolsonaro family is poison for the Brazilian state and nation (The Guardian, 2020).

However, at the beginning of 2021, the WHO team examined both the Wuhan Institute of Virology and the Huanan seafood market, took samples, and announced that the thesis that the laboratory was the first point of origin of the virus was not confirmed (<https://apnews.com/>, 2021). Unfortunately, this approach is not the first. Jews were blamed in the Black Plague epidemic, Irish Catholic immigrants in the 1832 Cholera epidemic, and Chinese in the 1876 Smallpox epidemic (Koç, 2021, p. 111).

On the other hand, China quickly established new hospitals in the first place and sent medical devices and health experts to many countries after controlling the virus with quarantine practices. This situation is closely related to the correct use of the concept of soft power. Assistance such as respirators, test kits, masks, vaccines, and consultancy was provided to many countries (Kuo, 2020). China has adopted the position of an internationally responsible country rather than a country pursuing national interests. Against the "America First" slogan of the US, China adopted the understanding of "joint action". While China provided masks, equipment, and vaccines, the US tried to buy them. While the US cut WHO aid, China increased it (<https://foreignpolicy.com/>, 2020). With the aid it has provided and the health diplomacy it has practiced, it has transformed itself from the perception of "the place where the pandemic originated" with an unfounded claim to the position of "the country that helps the world in the fight against the pandemic". It presented its success by emphasizing the concept of solidarity in the fight against the virus. The climate of fear and prejudice against each other that emerged in the early stages of the virus fortunately did not develop, and China did not waste the 40-year reform process and develop an inward-oriented system, and continued to carry out openness to the outside world, especially through aid (Temiz, 2020: 130). One of the reasons for this aid is that China believes in international cooperation and that the security of countries depends on each other. In addition, based on Confucius saying "if you desire to succeed yourself, help others to succeed", China quickly started to provide active aid after taking control of its internal situation (Wang, 2020: 153).

During Covid-19, the US and the EU pursued a relatively closed and limited aid policy. The EU's first priority was to help its member states. The EU published a package of 540 billion Euros to help its member states. This package provides three emergency safety lines for staff, businesses and EU countries (<https://ec.europa.eu/>, 2020). The EU announced a €350 million package to assist ASEAN countries in the fight against the Covid-19 pandemic (<https://www.eeas.europa.eu/>, 2020). The US has provided emergency health and humanitarian assistance to ASEAN member countries amounting to approximately USD 18.3 million (<https://indiplomacy.com/>, 2020). In addition, USAID has provided more than \$10.6 billion to intensify the fight against Covid-19 worldwide,

pave the way for recovery, and strengthen global health security (<https://www.usaid.gov/>, 2023).

For instance, Serbian President Aleksandar Vučić rejected the solidarity built under the EU umbrella, stating in a speech that the EU is "a fairy tale on paper". French President Macron, on the other hand, stated that the EU will collapse if damaged economies are not supported and if there is no joint fight against the pandemic. Austrian Chancellor Sebastian Kurz, on the other hand, stated that "difficult economic and political debates will emerge within the EU after the crisis is over" (Zweiri, 2020, p. 161). Czech President Milos Zeman, on the other hand, stated that when the pandemic started, they only saw China with them (<https://www.dw.com/>, 2020). Argentine Vice President Cristina Fernandez wrote a letter of thanks, stating that China has set an example for Argentina and that this process will deepen their relations (<https://turkish.cri.cn/>, 2020). It can be said that China, which has received similar responses from many states from Africa to Latin America, Europe and neighboring Asian countries, has contributed to its soft power in this sense.

However, while Covid-19 necessitated significant international cooperation, why this did not happen is an important question. The most important reasons are the inadequacy of international institutions that would increase solidarity in the fight against the pandemic, their attrition, mistrust and the preference of many states to engage in power struggle instead of cooperation. For example, although the US has been blaming China since the emergence of the virus, it closed its borders on January 31, 2020, in response to the WHO's call to China not to close its borders, described the WHO as China-oriented and announced that it stopped the funds it provided to the WHO on April 14 (<aa.com.tr>, 2020). Even though it also announced its decision to leave the WHO, this decision was not realized and was halted with the election of Biden.

Although the pandemic process has been experienced many times before in the world, the most important feature that distinguishes Covid-19 from others has been the magnitude of its transformative power. Because the central institution of the fight against the pandemic has been states, not international organizations, for the reasons mentioned. In this context, it was also noteworthy that the WHO and the EU were late in responding to the crisis, did not have an adequate mechanism, the members prioritized national priorities and were late in providing aid, and the 'one Europe' concept gave the appearance of collapse with the destruction of national borders. Therefore, most states started to return to zero-sum games by putting me first. For this reason, it is seen that criteria such as health system, emergency capacity and response effectiveness should be added to the definitions of power (Ulutaş, 2020, pp. 11-12).

China blames the growing suspicions against it with Covid-19 on either the malicious intentions of its rivals or the lack of recognition of China, and laments the emergence of a sinophobia. It has intensified its public diplomacy activities especially in the last two decades in order to paint its image positively in the eyes of international publics; for example, the broadcasts of China Radio International, which broadcasts in local languages, have been strengthened; and the number of Confucius Institutes has increased in order to promote and teach Chinese language and culture (Bilener, 2019, p. 248).

In this sense, China needs to turn to soft power with peaceful steps instead of a confrontational diplomatic language. Health diplomacy is not a new phenomenon for China. As of 1949, it initially pursued a unilateral foreign policy as it faced the US embargo. This process developed in the 1960s and in 1964, Zhou Enlai announced the "Eight Principles of Chinese Foreign Aid" (Salihi and Gökten, 2022: 1334). With China regaining its legal seat at the UN in 1971 and the visit of US President Nixon to China in 1972, the versatility of China's policy increased. By 2003, the emergence of SARS and the negative impact on the Chinese economy led China to match its peaceful development approach with health diplomacy practices. In the post-SARS world, China has played a greater role as a benevolent and responsible country.

In 2016, with the "China Health Vision 2030", China put forward a vision of a more efficient, modern and sustainable health system, with increased use of technology and easier access. In 2017, the "Health Silk Road" was also articulated, aiming to promote cooperation in the field of health with countries along the Belt and Road routes, preventing infectious diseases, strengthening health systems, exchanging medical personnel, and establishing joint research and development projects. In this sense, global health issues were intended to be addressed and a memorandum of understanding was signed between China and the WHO for the construction of a health silk road.

In the fight against Covid-19, which emerged at the end of 2019, as mentioned above, it has carried out a "Zero Covid-19" policy and although it has been criticized a lot, it has carried out an understanding that prioritizes human life above all else with the influence of Chinese culture. Despite the inadequacy of international institutions during the pandemic, China's early intervention also showed that it has a state organization with high capacity and contributed to its positive image. In particular, China's principles of solidarity and acting as a responsible country in the face of the US' "America First" and the EU's national interest-oriented justifications have drawn a different narrative of international relations.

In the first instance when the Covid-19 pandemic began, Chinese Foreign Ministry spokesperson Geng Shuang announced the Chinese government's medical and economic assistance to 82 countries, including the WHO and the African Union (<http://gr.china-embassy.gov.cn/>, 2020). China's Covid-19 diplomacy in the Pacific consists of four types of activities. The first is foreign aid, which aims to help during the pandemic. China has announced donating US\$1.9 million to PICs (Pacific et al.) to fund grants and medical supplies such as face masks, protective clothing, thermometers, and gloves. Likewise, Papua New Guinea (PNG), Samoa and Vanuatu received cash donations of US\$300,000, US\$200,000 and US\$100,000 respectively (Zhang, 2020: 1). According to Mwangi's report, China has sent 5.4 million face masks, more than one million test kits and thousands of protective suits to African countries. China has also sent medical teams to various African countries to combat the COVID-19 pandemic. Through the private sector, for example, Jack Ma's Foundation has donated 4.6 million masks, 500,000 swabs and test kits, 300 ventilators, 200,000 protective clothing, 200,000 face shields, 2,000 thermometers to 54 African countries (<https://africa.cgtn.com/>, 2020).

This urgent aid, which took place in the first year of the pandemic, continued throughout the process. At the first meeting of the International Covid-19 Vaccine Cooperation Forum, China declared that it sees vaccine as a global public good and condemned vaccine nationalism, stating that it sees vaccine as a life-saving weapon, not a geopolitical tool. According to the 2021 statement, China has donated vaccines to more than 100 countries and exported more than 770 million vaccines to more than 60 countries. It has made a commitment to make the vaccine a global public good, sharing the full-length genomic sequence of the virus with the world (<http://ch.china-embassy.gov.cn/>, 2021).

At this point, to briefly mention what a public good is, it can be said that health also has an economic dimension. Essentially, health is a quasi-public good, but in terms of infectious disease, it is characterized as a global public good, and it is also a good that creates two kinds of externalities. Essentially, health is a quasi-public good, but in terms of infectious disease, it is a global public good, and it is also a good that creates two kinds of externalities. One aspect is the negative externality in terms of its ability to spread to everyone in the world, and the other is the positive externality created by the measures taken to treat the disease and prevent people from catching it (Yılmaz and Yaraşır, 2011: 9-10). According to the World Bank's definition of global public goods, these goods are goods, resources, services or policy systems with cross-border externalities that are necessary for poverty alleviation and development and require joint action by developed and developing countries (World Bank, Development Committee, 2007).

By treating those who carry infectious diseases, mass deaths can be prevented and social and economic negativities can be avoided. In addition, with R&D activities and medical interventions in this field, all societies attain a healthy status, and significant gains are achieved in the fight against poverty with the development of the country thanks to both ensuring equality of opportunity and the formation of human capital (Yılmaz and Yaraşır, 2011, 10).

The burden of infectious diseases can be very heavy for developing countries. If not enough resources are allocated to this area, the cost to developed countries of the spread of infectious diseases around the world will be much higher. Since the heavy burden to be borne by developing countries will reduce the level of development and increase poverty in these countries, the cost of global poverty alleviation measures will also increase. Therefore, it is necessary to recognize that China's contribution is not only for the recipient country but also provides global benefits.

By June 2022, China had provided more than 2.2 billion doses of Covid-19 vaccines to more than 120 countries and international organizations, and more than 100 countries had approved the use of vaccines produced in China, making China the largest donor. In the same period, it has donated 4.2 billion protective clothing, 8.4 billion tests and 372 billion masks to countries around the world. It has sent 37 expert teams to 34 countries and shared experience in epidemic prevention and control with more than 180 countries and international organizations. It has also co-produced vaccines with more than 10 countries, supported the exemption of intellectual property rights for vaccines for a large number of developing countries, and launched the "Belt and Road" vaccine partnership initiative with 30 countries as the largest global humanitarian aid activity since the founding of modern China (<https://www.indyturk.com/>, 2022). Therefore, almost all countries of the world have received support from China.

7. Conclusion

The emergence of more problems that transcend borders with the globalizing world has caused diplomacy to be shaped by new dynamics and to gain new dimensions. One of these dimensions is health diplomacy. In this sense, health diplomacy is in a different position in terms of its actors, interaction levels and context. The most important of these actors is the public opinion of countries. States have the potential to influence foreign publics through health diplomacy. However, this effect can be positive or negative. Because states can basically act with two types of motivation through health diplomacy activities: The first is to provide a short-term benefit and act in the national interest, which will have a negative impact; the second is to establish long-term relations with foreign publics, which is also one of the goals of public diplomacy.

It has been seen with the Covid-19 pandemic that local solutions to global problems are not beneficial and joint action should be taken. However, not all states acted with similar motivation in this process. When the health diplomacy activities of states during the pandemic process are analyzed, for example, it was seen that the USA restricted medical aid, withdrew its support to WHO and acted with the discourse of "America First". Similarly, the EU and many other countries prioritized their national interests, restricted the export of medical supplies and distanced themselves from coordination.

China, which was the first to meet the virus and gained experience in the fight against it, immediately started to share its knowledge and experience in addition to its national struggle. Despite its dense population and need, it provided medical supplies such as masks, gloves, clothes, etc. With the production of the vaccine, it also supported this process with vaccine aid and contributed to the fight against the pandemic in countries in need. In this sense, it was one of the countries that provided the most aid. At the beginning of the outbreak, it faced unfounded accusations about the emergence of the virus, but at the end of the outbreak, it was seen that it was able to establish correct communication with the relevant countries and managed to keep the loss of life at the lowest levels compared to its population by prioritizing human life.

As a result, it is seen that the economic and political responses of states to the pandemic have been different during the Covid-19 process. While many countries acted with the motivation of obtaining returns for national purposes, China considered public diplomacy as a communication tool through which it could convey its soft power and preferred to provide medical aid without singular goals. The reason for China's preference in this direction can be understood through its general foreign policy behavior. First of all, China attaches importance to international organizations and the dialogue within them. As a matter of fact, its support to the WHO should be seen in this context. In addition, most importantly, China believes that it is difficult for states to develop separately and that a prosperous society can be achieved by acting together with common development steps in peace. From this point of view, it emphasizes the necessity of acting as a responsible country in terms of its share and calls for solidarity. The fact that the aid it provides in the field of health is not temporary but oriented towards building long-term relationships and infrastructure should be read from this perspective. In this way, it is easier to build trust between the donor country and the recipient country and contribute to its soft power by creating an attraction and increasing bilateral cooperation and dialogue. The most important contribution is to improve the health infrastructure of these countries. As a general conclusion, it can be said that a universal and sustainable contribution can be made to the protection of public health. In this sense, the sphere of influence of health diplomacy, which opens a new field, is expanding and universal values can be promoted through human life.

References

- Battır, O. (2019). Health Diplomacy as a Soft Power's Element in the Age of Globalization. *Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University*, 7(5), 151-161.
- Bilener, T. (2019). Dış Politika Analizinde Yumuşak Güç-Keskin Güç Karşılaştırması: Çin Örneği. *The Turkish Yearbook of International Relations*. 50, 241-257.
- Carr, E. H. (2016). *The Twenty Years 1919-1939*. London: Palgrave Macmillan.
- Dahl, R. (1957). The Concept of Power. *Behavioral Sciences*, (3), 201-215.
- Development Committee. (2007). *Global Public Goods A Framework For The Role Of The World Bank*. Washington DC.
- Fauci, A. S. (2007). The Expanding Global Health Agenda: A Welcome Development. *Nature Medicine*, 10(13), 1169-1171.
- Feldbaum, H. Michaud, J. (2010). Health Diplomacy and The Enduring Relevance of Foreign Policy Interests. *PLoS Medicine*, 7(4), 1-6.
- Gezer, T. (2022). Covid-19 Epidemic: Importance of Global Health Diplomacy for Public Health. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 72, 47-63.
- Gönlübol, M. (1993). *Uluslararası Politika: İlkeler, Kavramlar, Kurumlar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Hobbes, T. (1998). *Leviathan*. New York: Oxford University Press.
- Jones, K. A. (2010). New complexities and approaches to global health diplomacy: View from the U.S. department of state. *PLoS Medicine*. 7(5).
- Kadetz, P. (2014). Sino-African Health Diplomacy How Political Economic Ideology and Approaches to Foreign Policy Can Affect Health Aid. Li, J. and Wang, L. (Ed.), *In China's Economic Dynamics* (p. 148-168). New York: Routledge.
- Kahraman, N. Cinman, M. (2019). Health Diplomacy as an Implemantation Area of Public Diplomacy. *Muhakeme Journal*, 1(2), 60-71.
- Keohane, R. O., Nye, J. (2012). *Power and Interdependence*. New York: Longman.
- Kickbusch, I. (2013). 21st Century Health Diplomacy: A New Relationship Between Foreign Policy and Health. *World Scientific*. 1-40.
- Kickbusch, I., Ivanova, M. (2013). The History and Evolution of Global Health Diplomacy. *Global Health Diplomacy*. 11-26.
- Kobierecka, A., Kobierecki, M. M. (2021). Coronavirus Diplomacy: Chinese Medical Assistance and Its Diplomatic Implications. *International Politics*, 58(6), 937-954.

- Koç, E. (2021). Covid-19 Krizinin Diplomasıye Etkisi ve Uluslararası Sistemde Artan Belirsizlikler. *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 4(1), 108–121.
- Kömür, G. (2020). Public Diplomacy as an Element of Soft Power. *International Journal of Politics and Security*, 2(3), 89–115.
- Mearshiemer, J. J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.
- Morgenthau, H. J. (1997). *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*. Beijing: Peking University Press.
- Nye, J. (1991). *Bound to Lead The Changing Nature of American Power*. New York: Basic Books.
- Nye, J. (1990a). Soft Power. *Foreign Policy*, (80), 153–171.
- Nye, J. (2004). *Soft Power The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs
- Nye, J. (2002). *The Paradox of American Power*. New York: Oxford University Press.
- Özdemir, H. (2008). Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(3), 113-144.
- Salihi, E. & Gökten, K. (2022). Çin Yumuşak Gücü ve Sağlık Diploması: Covid19 Pandemisi Örneği. *Fiscoeconomia*, 6(3), 1330-1349.
- Sancar, A. (2012). *Kamu Diploması ve Uluslararası Halkla İlişkiler*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Say, S. (2011). *İbn Haldun'un Düşünce Sistemi ve Uluslararası İlişkiler Kuramı*. İstanbul: İlk Harf Yayınevi.
- Shanghai Institutes for International Studies. (2020). International Cooperation for The Coronavirus Combat. Results, Lessons, and Way Ahead.
- Temiz, K. (2020). Coronavirus and China. *The Post-COVID-19 Global System: Old Problems, New Trends*. Ed. Ufuk Ulutaş (ss. 129-133). Ankara: SAM Publications.
- Thucydides. (2009). *The Peloponesian War*. New York: Oxford University Press.
- Tiedeman, A. (2004). U.S. Public Diplomacy in Middle East. *Seminar on Geography, Foreign Policy, and World Order*.
- Tzu, S. (2010). *The Art of War*. Auckland: Aziloth Books.
- Ulutaş, U. (2020). Post-Coronavirus Global Trends. *The Post-COVID-19 Global System: Old Problems, New Trends*. Ed. Ufuk Ulutaş (10-19). Ankara: SAM Publications.
- Wang, Y. (2020). Future of the Global System in the Post-Covid-19 Era. *The World After Covid-19 Cooperation or Competition?* Ed. Ufuk Ulutaş (151-155). Ankara: SAM Publications.
- Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. California: Addison-Wesley Publishing Company.
- Yılmaz, B. E., Yaraşır, S. (2011). Bir Küresel Kamusal Mal Olarak Sağlık ve Finansmanında Resmi Kalkınma Yardımlarının Rolü. *Maliye Araştırmaları Merkezi Konferansları* (55), 1-33.
- Zhang, D. (2020). China's Coronavirus 'COVID-19 Diplomacy' in the Pacific. *Department of Pacific Affairs In Brief*, 10
- Zweiri, M. (2020). Covid-19 ve Kuresel Sistemin Geleceği: Bir Kum Kayması mı Deprem mi?, *Covid-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi?*, Ankara: SAM Yayınları.
- http://gr.china-embassy.gov.cn/eng/fyrth/202003/t20200323_3166727.htm. Accessed: 22.12.2022.
- http://ch.china-embassy.gov.cn/ger/zgxw/202108/t20210806_9001001.htm. Accessed: 03.01.2023.
- <https://www.indyturk.com/node/586271/d%C3%BCnyadan-sesler/%C3%A7inin-kovid-ile-m%C3%BCcadele-politikas%C4%B1-sa%C4%9F1%C4%B1k-i%CC%87pek-yolunun-%C3%B6n%C3%BCn%C3%BC-a%C3%A7%C4%B1yor>. Accessed: 05.01.2023.
- https://www.eeas.europa.eu/eeas/eu-mobilises-%E2%82%AC350-million-assist-asean-region-fight-against-coronavirus_en. Accessed: 08.01.2023.
- <https://ec.europa.eu/newsroom/ecfin/items/675083>. Accessed: 08.01.2023.
- <https://indiplomacy.com/2020/04/02/u-s-support-and-funding-for-asean-to-fight-covid-19/>. Accessed: 10.01.2023.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ulaş Birkan Çakılcı (%100)

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Ulaş Birkan Çakılcı (100%)

Geçiş Ekonomilerinde Dış Yardımların Ekonomik Büyüme ile İlişkisinin Ampirik Analizi

Ahmet KÂHİLOĞULLARI¹, İrem ERASA AKÇA²

¹Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Gökçeada Meslek Yüksekokulu., ahmetkahil@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5419-2429

²Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi, Çölemerik Meslek Yüksekokulu, iremakca@hakkari.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5191-2630

Öz: Kavram itibarıyla Doğu Bloku bir diğer bilinen karşılığı Sovyetler Birliği önderliğinde oluşturulan sosyalist blok, kısmen Asya ve Doğu Avrupa ülkeleri üzerinde yaklaşık 70 yıllık bir sürede hüküm sürmüştür. Birlik, ülkelerin siyasi, sosyal ve ekonomik yapılarını komünist özellikli ideolojik yapı çerçevesinde şekillendirmiştir. Karşı rakip Amerika Birleşik Devletleri benimsemiş olduğu piyasa ekonomisi ile merkezi planlamaya dayalı ekonomik sistemini sürdüren blok ülkeleri ile mücadelesini 1990 yılı birliğin çöküşüne dek sürdürmüştür. Üye ülkeler ideolojik yapının çözülmesiyle birlikte başta ekonomi olmak üzere çeşitli alanlarda reformlara başvurma gereği duymuştur. Söz konusu reformlara başvuran ülkeler geçiş ekonomisi terimi ile adlandırılmıştır. Bu çalışmada geçiş ekonomilerinde dış yardımlar ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerinin 2002-2018 dönemi için panel veri yöntemleriyle araştırılması amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında yapılan yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik ilişkileri birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığını ve eğim katsayılarının homojen olduğunu göstermektedir. Bu nedenle çalışmada homojen panelleri dikkate alan nedensellik analizine başvurulmuştur. Analiz sonuçları ülkeden ülkeye farklılık göstermekle birlikte panelde yer alan ülkelere Ermenistan, Çin ve Kazakistan için dış yardımlardan ekonomik büyümeye doğru, Azerbaycan için ise ekonomik büyümeden dış yardımlara doğru tek yönlü nedensellik ilişkilerinin olduğunu göstermektedir. Çalışmada dış yardımların yanı sıra bulguları çalışmanın uygulama kısmında paylaşılan enflasyon oranı, doğrudan yabancı yatırımlar, beşerî sermaye, ticarete açıklık ve kurumsal kaliteyi temsil eden değişkenler ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkileri de araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dış yardımlar, Ekonomik Büyüme, Geçiş Ekonomileri

Jel Kodları: F35, F43, C01, P2

Empirical Analysis of the Relationship between Foreign Aid and Economic Growth in Transition Economies

Atf: Kâhiloğulları A.; Erasa Akça İ.

Geçiş Ekonomilerinde Dış Yardımların Ekonomik Büyüme ile İlişkisinin Ampirik Analizi

Geliş Tarihi: 24.01.2023

Kabul Tarihi: 26.05.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: In terms of the concept, the Eastern Bloc, another known counterpart, the socialist bloc formed under the leadership of the Soviet Union, ruled partially over the Asian and Eastern European countries for a period of 70 years. The Union has shaped the political, social and economic structures of the countries within the framework of the communist ideological structure. Its rival, the United States of America, continued its struggle with the bloc countries, which continued its economic system based on central planning and the market economy it had adopted, until the collapse of the union in 1990. With the dissolution of the ideological structure, the member countries felt the need to apply for reforms in various fields, especially in the economy. Countries applying for these reforms are named with the term transition economy. In this study, it is aimed to investigate the causality relations between foreign aid and economic growth in transition economies with panel data methods for the period 2002-2018. Cross-sectional dependence and homogeneity tests performed within the scope of the study show that there is no cross-sectional dependence between units and the slope coefficients are homogeneous. For this reason, causality analysis, which takes into account homogeneous panels, was used in the study. Although the results of the analysis differ from country to country, it shows that there are unidirectional causality relations from foreign aid to economic growth for Armenia, China and Kazakhstan,

and from economic growth to foreign aid for Azerbaijan. In addition to foreign aid, the causality relations between the variables representing the inflation rate, foreign direct investments, human capital, openness to trade and institutional quality, and economic growth, whose findings were shared in the application part of the study, were also investigated.

Keywords: Foreign Aid, Economic Growth, Transition Economy

Jel Codes: F35, F43, C01, P2

1. Giriş

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte iktisat literatürünün dikkat çeken konularından biri olmaya başlayan dış yardımlar bir araç olarak az gelişmiş ekonomilerin içinde bulunduğu kısır döngüden kurtulabilmeleri bakımından sürekli tartışılan bir konudur. Dış yardım kavramıyla ne ifade edilmek istenildiği hakkında literatürde ortak bir görüşün olmadığına dair eleştiriler yıllardır yapılmaktadır. Nitekim Sirkka (1971) "dış yardım" ve "kalkınma yardımı" terimlerinin literatürde tutarlı bir şekilde kullanılmadığını ve genellikle bu terimlerin gelişmişlik seviyesi yüksek ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğru gerçekleştirilen uzun vadeli sermaye işlemlerini tanımlamak için kullanıldığını ifade etmiştir. Dış yardımların kullanım alanları özel sektör yatırımlarının yanı sıra altyapı, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi kamu malları da olabilmektedir (Torelli, 2013:99). Dış yardımların etkileri uygulanan programdan, ülkelerin başlangıçtaki gelişmişlik düzeyine, yardımın miktarından, niteliğine ve hatta ülkenin yasal kökenlerine kadar birçok faktöre bağlıdır.

Dış yardımların ekonomik büyümeye etkileri bağlamında iki hâkim görüşün olduğu söylenebilir. Ekonomik büyümeyi negatif etkilediği savıyla dış yardımları eleştirenler kleptokrat elitlerin ve yozlaşmış hükümet yetkililerinin bu yardımlarla güçlerini artırdıklarını ve kurumsal kaliteyi aşındırdıklarını ifade etmektedirler. Buna karşın dış yardım savunucuları bu olumsuzlukların gelişmiş izleme ve hesap verilebilirlik gibi önlemlerle giderilebileceğini dile getirmektedirler (Torelli, 2013:101).

Ekonomik büyümeye etkilere bakımından Leontief (1964) dış yardımların uygulanan programa bağlı bir biçimde olumlu bir etkiye sahip olma potansiyeline vurgu yapmıştır. Pham ve Pham (2020) ise dış yardım etkinliğinin yardımı alan ülkede yardımın kullanılma biçimine, ülkelerin bu yardımları özümseme kapasitelerine ve alıcı ülkelerin başlangıçtaki gelişmişlik düzeyine bağlı olduğunu ifade etmişlerdir. Liu, Zhang ve Chao'ya (2014) göre dış yardımların üretken amaçla kullanılmaları durumunda ekonomik büyümeye katkı vermeleri beklenir. Bununla birlikte yardım miktarındaki her artış ekonomik refahı artırmayabilir. Bunun nedeni yardımların toplu olarak hane halklarına aktarılmalarının bireysel zenginliği artırırken öğrenmek ve çalışmak için daha az teşviğe karşın daha fazla boş zaman sağlamasıdır. Ekonomik büyümeye etki etmesi bağlamında dış yardımların nasıl tahsis edildiği önem arz etmektedir.

Wamboye, Adekola ve Sergi'ye (2014) göre dış yardımların az gelişmiş ülkelere ekonomik büyümeye katkısında miktar ve nitelik önem arz etse de bu katkı ülkenin yasal kökenlerine göre farklılaşmaktadır. Örneğin eski İngiliz kolonilerinde dış yardımın büyümeyi artırıcı etkisi Fransız kolonilerindeki etkiden fazladır. Buna karşın Bowen (1995) miktar, kalite veya yardım kullanımındaki iç yönetim politikalarından hangisinin yardımlarda daha etkili olduğunun hükümetlerin yardıma yönelik politikalarının bilinmesine bağlı olduğunu ifade eder.

Torelli'ye (2013) göre dış yardımların ekonomik büyümeye katkı vermesi ülke endüstrisinin hangi verim koşullarında çalıştığına bağlıdır. Örneğin ölçeğe göre artan verim koşullarına sahip büyük endüstrilerde dış yardımlar ücret artışlarını destekleyebilir, ihracatın büyümesini ve hükümetlerin vergi gelirlerinin artmasını sağlayabilir. Bu sayede yoksulluk tuzağına yakalanmış bir ülkenin ekonomik büyümesi

başlayabilir. Tuzaktan çıkış sonrasında ise büyümenin dinamiği büyümenin kendisi olacaktır. Daha fazla idealize edilecek olursa ülke yabancı teknolojilere erişim olanağı elde edecek, yerli üniversiteler inşa edecek ve kendi araştırma geliştirmesini yürütecektir. Emek verimliliği hızla artmak suretiyle gerek vasıflı gerekse vasıfsız emek için fazla miktarda ücretler söz konusu olacaktır.

“Geçiş ekonomisi” kavramı genel olarak 1990’lı senelerin ilk yıllarına kadar sosyalist ekonomi ile yönetilmiş ve bu bağlamda planlı ekonomi politikalarının uygulandığı ancak daha sonra serbest piyasacı ekonomi politikalarını çeşitli ölçülerde uygulamaya başlayan ülkeler için kullanılmaktadır. Bu çalışmada dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisi 10 geçiş ekonomisi (Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Kamboçya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan, Moldova, Moğolistan ve Kuzey Makedonya) için 2002-2018 dönemi kapsamında araştırılmaktadır. Her ne kadar Rusya, Polonya, Sırbistan vs. gibi ülkeler de geçiş ekonomileri arasında yer alsın da bu ülkelerle ilgili verilerin yetersizliği ve çalışmanın dengeli panel veri analizleriyle yapılmış olması dolayısıyla tüm geçiş ekonomileri analize dahil edilememiştir.

Çalışmanın giriş bölümünün devamında, ikinci bölümde dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisinin tartışıldığı ve araştırıldığı literatüre özet olarak yer verilmiştir. Üçüncü kısımda ise yöntem ve veri seti hakkındaki bilgilerle birlikte ampirik analiz ve ona ait bulgular yer almaktadır. Çalışma ampirik bulgulardan hareketle genel değerlendirmeleri barındıran sonuç bölümüyle sonlandırılmıştır.

2. Ampirik Literatür

Dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisini araştıran çalışmalar 1900’lü yılların ikinci yarısından itibaren literatürde yer almaya başlamıştır. Konu ile ilgili öncü çalışmaların başında Leontief (1964), Flöystad (1968), Sirkka (1971) ve Crouch (1973) çalışmaları sayılabilir. Bu çalışmaların yanı sıra konu ile ilgili olarak literatürde çok sayıda ampirik çalışma da yer almaktadır. Söz konusu ampirik çalışmaların bazıları Farahmand (2021), Adebayo ve Kalmaz (2020) ve Eğri (2018) tek ülke için yapılan zaman serileri ile analiz tekniklerini kullanırken iken önemli bir kısmı da Hongxing, Abban ve Boadi (2021); Boateng, Agbola ve Mahmood (2021), Maruta, Banerjee ve Cavoli (2020) vs. panel veri ile analiz tekniklerini kullanmışlardır.

Literatürde tek ülke için zaman serisi analizleriyle yapılan çalışmalarda eş bütünleşme, dalgacık analizi, ARDL (gecikmesi dağıtılmış otoregresif) sınır testi, vektör hata düzeltme modeli ve nedensellik analizi gibi çeşitli teknikler kullanılmıştır. Sözü edilen çalışmaların hangi ülke için yapıldığı, veri seti ve sonuçlarına ilişkin bilgiler şu şekildedir.

Farahmand (2021) 1986-2018 dönemini kapsayan ve Afganistan için yaptığı çalışmada resmi kalkınma yardımları ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisinin yanı sıra resmi kalkınma yardımlarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin mevcut olduğu sonucunu elde etmiştir.

Adebayo ve Kalmaz (2020) tarafından 1980-2018 dönemi için Nijerya örneğinde dış yardımlar ekonomik büyüme ilişkisinin dalgacık analizi ile araştırıldığı çalışma değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin varlığını ve dış yardımların diğer değişkenlerle birlikte ekonomik büyümeyi önemli ölçüde etkilediği sonucunu ortaya koymaktadır. Çalışma ayrıca Toda Yamamoto nedensellik analizi sonuçları yönünden dış yardımlardan ekonomik büyümeye doğru tek taraflı bir nedenselliğin varlığını bulgulamıştır.

Sothan (2018) ARDL sınır testi ile 1980-2014 periyodunu kapsayan ve Kamboçya için yaptığı çalışmada dış yardımların kısa dönemde büyümeye olumlu katkı verdiğini buna karşın uzun dönemde dış yardımların büyümeyi olumsuz etkilediğini bulgulamıştır.

Eğri (2018) Mısır için 1970-2015 dönemini vektör hata düzeltme modelini kullanarak yaptığı çalışmada dış yardım ekonomik büyüme ilişkisinin uzun dönemde anlamlı olduğunu; buna karşın kısa dönemde değişkenler arasında herhangi bir anlamlı ilişkinin olmadığını ifade etmiştir.

Tüzemen ve Tüzemen (2015) Türkiye için 1967-2013 yıllarına ait verileri kapsayan çalışmada Johansen eşbütünleşme ve hata düzeltme modeli bulgularına göre dış yardımlar ile ekonomik büyüme arasında doğrusal olmayan ilişkilerin mevcudiyetini ortaya koymuşlardır.

Feeny (2005), örneklem ülke olarak Papua Yeni Gine için 1965-1999 dönemini kapsayan ve ARDL yöntemi ile yaptığı çalışmada dış yardımların ekonomik büyümeye katkısına dair çok az kanıt olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan çalışma ülkenin Dünya Bankası Yapısal Uyum Programı'nı uyguladığı dönemlerde yardımların daha etkili olduğuna dair bazı kanıtlar da içermektedir.

Bu çalışmalardan Farahmand (2021); Adebayo ve Kalmaz (2020) çalışmaları dış yardımlardan ekonomik büyümeye doğru tek taraflı nedensellik ilişkisi bulguları bakımından benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Buna karşın Sothan (2018); Eğri (2018); Tüzemen ve Tüzemen (2015) ve Feeny'nin (2005) çalışmaları büyük ölçüde birbirinden farklı sonuçları ortaya koymaktadır.

Dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisinin panel veri analizleriyle araştırıldığı çalışmalarda önemli ölçüde GMM (genelleştirilmiş momentler yöntemi) tekniğinden yararlanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte bazı çalışmalarda dinamik görünürde ilişkisiz regresyon (DSUR), iki aşamalı en küçük kareler, ortalama grup (MG), havuzlanmış ortalama grup (PMG) ve dinamik mekânsal analiz gibi teknikler kullanılmıştır. Boateng vd. (2021), Bird ve Choi (2020), Adedokun (2017) ile Alemu ve Lee (2015), GMM tekniğinin kullanıldığı çalışmalar arasında sayılabilir. Aşağıda da yer verildiği üzere benzer yöntemin uygulandığı bu çalışmalar sonuçları bakımından farklılık göstermektedir.

Bu çalışmalardan Boateng vd. (2021) 1980-2017 dönemi için Sahra Altı Afrika ülkelerinden 45 tanesi için dış yardımlar ekonomik büyüme ilişkisini araştırmışlardır. Söz konusu çalışma dış yardımlardan farklı olarak dış yardım taahhüdünün ekonomik büyümeyi artırıcı etkide bulunduğunu, buna karşın dış yardım oynaklığının ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir güce sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Bird ve Choi (2020) ise dış yardım ve ekonomik büyüme ilişkisini gelir seviyesi az ve orta düzeyli 51 ülke ve 1976-2015 dönemi için araştırdıkları çalışmada dış yardımların etkisinin belirsiz ve genel olarak önemsiz olduğu sonucunu elde etmişlerdir.

Öte yandan Adedokun (2017) 47 Sahra Altı Afrika ülkesinden oluşan panel için 1996-2012 dönemini kapsayan çalışmasında dış yardımlarla ekonomik büyüme arasında negatif yönlü ancak önemsiz bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir.

Buna karşın Alemu ve Lee (2015) 1995-2010 dönemi için Afrika'da yer alan 20 orta gelirli ve 19 düşük gelirli ülkeden oluşan iki paneli dış yardımın ekonomik büyümeye etkileri bağlamında analiz edip karşılaştırmışlardır. Çalışmanın sonuçları sadece düşük gelirli Afrika ülkeleri için dış yardımların ekonomik büyümeyle pozitif bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir.

GMM yönteminden farklı teknikler uygulayan çalışmalar da konu ile ilgili literatürün geneli için geçerliği olduğu şekilde dış yardımların ekonomik büyümeyle ilişkisi bakımından fikir birliğinin olmadığını göstermektedir. Söz konusu çalışmalar uygulanan yöntem, veri seti ve sonuçları bakımından şu şekilde özetlenebilir.

Hongxing vd. (2021) Afrika'da yer alan ülkelerin meydana getirdiği çeşitli ticaret blokları¹ için 1990-2018 dönemini kapsayan ve dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisini araştırdıkları çalışmada tüm ticaret bloklarında dış yardımlar ile GSYH arasında tek taraflı bir nedensellik ilişkisinin varlığı sonucuna ulaşmışlardır. Temel olarak dinamik görünürde ilişkisiz regresyon (DSUR) yönteminin kullanıldığı çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer bulgu ise söz konusu ticaret bloklarından AMU-EAC, CEN-SAD ve ECOWAS için dış yardımların GSYH'yi hızlandırdığıdır.

1 Çalışmanın konusunu oluşturan topluluklar AMU-EAC (Magrib Arap Birliği-Doğu Afrika Topluluğu), CEN-SAD (Sahel-Sahra Devletleri Topluluğu), COMESA (Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı), SADC (Güney Afrika Kalkınma Topluluğu) ve ECOWAS (Batı Afrika Ülkeleri Topluluğu)

Maruta vd. (2020) 1980-2016 dönemi için sektörel dış yardımın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Asya, Afrika ve Amerika'da yer alan 74 gelişmekte olan ülkeden oluşan panelde iki aşamalı en küçük kareler yöntemiyle araştırdıkları çalışmada dış yardımın marjinal etkisinin kurumsal kaliteye bağlı olarak iyileştiği sonucunu elde etmişlerdir. Çalışmanın sonuçları ayrıca eğitim, sağlık ve tarım sektörleri arasında en etkili yardımın eğitim yardımları olduğunu bununla birlikte yardımların sektörel etkisinin kurumsal kalite düzeyine bağlı olmak kaydıyla bölgeler arasında farklılaştığını bu bağlamda Güney Amerika'da eğitim yardımlarının; Asya'da sağlık, Afrika'da ise tarım yardımlarının etkili olduğunu göstermektedir.

Nwaogu ve Ryan (2015) 53 Afrika ve 34 Latin Amerika ve Karayipler ülkesi için dinamik mekânsal bir model kullanmak suretiyle yaptıkları çalışmada Afrika'da dış yardımların ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu lakin dış yardımlara ek olarak doğrudan yabancı yatırımlar ve işçi dövizlerinin bir arada modele dahil edildiğinde bu etkinin kaybolduğu ve üç dış kaynaktan sadece doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyümeyi etkilediği sonucun elde etmişlerdir. Çalışmanın Latin Amerika ve Karayipler bölgesi için sonuçları ise gerek işçi dövizleriyle gerekse doğrudan yabancı yatırımlarla tahmin edildiğinde dış yardımların ekonomik büyümeyi etkilediği yönündedir.

Asteriou (2009), Bangladeş, Nepal, Hindistan, Sri Lanka ve Pakistan'dan oluşan panelde 1975-2002 dönemi için ortalama grup (MG) ve havuzlanmış ortalama grup (PMG) tahmin teknikleriyle yaptığı çalışmada dış yardımlar ile GSYH büyümesi arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur.

Yardımların sektörel GSYH üzerindeki etkilerini araştıran çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalardan Feeny ve Ouattara (2009) dış yardımların kişi başına tarımsal gelir üzerinde pozitif ve istatistiksel açıdan anlamlı bir etkiye sahipken; endüstriyel GSYH üzerindeki olumlu etkilere dair kanıtların zayıf olduğunu göstermiştir.

Cungu ve Swinnen (2003) 1989-1997 dönemi ve 20 geçiş ekonomisi için yaptıkları çalışmada dış yardımlar ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkilerin olduğunu ortaya koymuşlardır. Çalışmanın dikkat çekici bir diğer sonucu ekonomik serbestleşmenin analize dahil edilmesi durumunda yardımların ekonomik büyümeyi daha güçlü bir biçimde etkilediğidir.

3. Yöntem, Veri Seti ve Analiz

Çalışmada geçiş ekonomileri arasında yer alan 10 ülke (Arnavutluk, Ermenistan, Azerbaycan, Kamboçya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Moğolistan ve Kuzey Makedonya) için 2002-2018 döneminde dış yardımların ekonomik büyüme ile nedensellik ilişkilerinin panel veri yöntemleriyle araştırılması amaçlanmıştır. Ampirik çalışmalarda en önemli konulardan biri analizde yer alacak değişkenlerin seçimidir. Bu itibarla ekonomik büyüme, dış yardımlar, enflasyon oranı, doğrudan yabancı yatırımlar ve ticarete açıklık değişkenleri Hongxing vd. (2021), Adebayo ve Kalmaz (2020), çalışmalarından hareketle seçilmiştir. Öte yandan konuyla ilgili kimi çalışmalarda beşeri sermayeye Boateng vd. (2021), Alemu ve Lee (2015) ve kurumsal kaliteye Maruta vd. (2020) Nwaogu ve Ryan (2015) yer verilmesi nedeniyle bu değişkenler de analize dahil edilmiştir. Çalışmada yer alan değişkenlerden ekonomik büyüme (GDP), sabit yerel para birimine dayanan kişi başına gayrisafi yurt içi hasılanın (GSYH) büyüme oranını; dış yardımlar (DY), hibe unsuru en az %25 olan net resmi kalkınma yardımlarını; enflasyon oranı (ENF) GSYH örtük deflatorünün yıllık büyüme oranı ile ölçülen enflasyonu ve doğrudan yabancı yatırımlar (FDI), GSYH'nin yüzdesi olarak net doğrudan yabancı yatırım girişlerini ifade etmektedir. Çalışmada yer alan diğer değişkenlerden beşeri sermaye, insani gelişme endeksiyle (HDI); ticarete açıklık (TROP), her bir ülkenin ithalat ve ihracat toplamının GSYH'sine oranıyla temsil edilmektedir. Son olarak kurumsal kalite (QUA) değişkeni ülkelerde yolsuzluğun kontrolüne yönelik tahminlere ilişkin değerlerle çalışmada yer almaktadır. Yolsuzluğun kontrolü (Kaufmann, Kraay, & Mastruzzi, 2010) tarafından geliştirilen, ülkelerde yolsuzlukların yanı sıra devletin

seçkinler ve çıkar grupları tarafından ele geçirilmesi, kamu kesiminin özel amaç ve istek için ne derece kullanıldığına ilişkin alguları tahmin etmeye yarayan ve standart normal dağılım cinsinden -2,5 ile 2,5 arasında değişiklik gösteren ülke puanını göstermektedir. Çalışmada yer alan verilerin kaynağı bağımlı değişken GDP ve bağımsız değişkenlerden DY, ENF, FDI, TROP ve QUA için Dünya Bankası, HDI için ise Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'dır. Değişkenlere ilişkin betimleyici istatistikler Tablo 1'de belirtilmektedir.

Tablo 1. Betimleyici İstatistikler

Değişken	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
GDP	5.471	5.096	-13.519	33.03
DY	13.777	14.253	-.372	76.778
ENF	6.778	7.122	-18.845	39.178
FDI	7.062	7.841	-37.173	54.365
HDI	.702	.072	.461	.814
TROP	93.276	27.537	36.894	146.106
QUA	-.764	.326	-1.335	.026

3.1. Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenliğin Sınanması

Panel veri analizlerinde kullanılacak ana yöntemin belirlenmesinde öncü testlerin en önemlilerinden biri yatay kesit bağımlılığının olup olmadığının araştırılmasıdır. Birimler arasında yatay kesitin varlığı birimlerde meydana gelen bir şoktan diğer tüm birimlerin etkilenmesi anlamına gelmektedir. Yatay kesit bağımlılığının varlığının araştırılmasına yönelik olarak sıklıkla başvuru alanlar arasında Breusch ve Pagan'ın (1980) LM; Pesaran, Ullah ve Yamagata'nın (2008) LM adj. ve Pesaran'ın (2004) LM CD testleri sayılabilir. Bu testlerin kullanım alanları yatay kesit bağımlılık özelliklerine göre farklılık göstermektedir. Birim sayısı (N) dönem sayısından (T) küçük olan, N<T tipi örneklem için uygun olması dolayısıyla analizde Breusch Pagan (1980) LM testi kullanılmıştır. LM testi çerçevesinde kurulan yokluk hipotezi ve alternatifi şu şekilde kurulmaktadır:

$$H_0: \text{Birimler arasında yatay kesit bağımlılığı yoktur.}$$

$$H_1: \text{Birimler arasında yatay kesit bağımlılığı vardır.}$$

LM testi çerçevesinde kurulan hipotezin hesaplanması denklem 1'de gösterilmektedir.

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (1)$$

Denklemden N birim sayısı, T dönem sayısı ve $\hat{\rho}_{ij}^2$, i. ve j. birimlerin kalıntıları arasındaki korelasyon katsayısıdır.

Ampirik analizlerde tahmin yöntemlerinin seçiminde temel belirleyicilerden biri parametrelerin birimlere göre homojen veya heterojen olmasıdır. Bu nedenle Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen ve sırasıyla denklem 2 ve denklem 3'te gösterilen delta ($\tilde{\Delta}$) ve düzeltilmiş delta testleri ($\tilde{\Delta}_{adj.}$) yapılmıştır. Homojenlik testinin yokluk ve alternatif hipotezleri aşağıdaki gibidir.

$$H_0: \text{Eğim katsayıları homojendir.}$$

$$H_1: \text{Eğim katsayıları heterojendir.}$$

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{s}-k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (2)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj.} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - E(\tilde{z}_{iT})}{\sqrt{Var\tilde{z}_{iT}}} \right) \quad (3)$$

Yapılan yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik testlerinin sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenlik Testlerinin Sonuçları

Test	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
LM	58.020	0.092
$\tilde{\Delta}$	1.021	0.307
$\tilde{\Delta}_{adj.}$	1.404	0.160

Breusch ve Pagan (1980) LM testi sonuçları 58.020 istatistik değeri ve 0.092 olasılık değeri ile birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığı yönündeki yokluk hipotezinin kabul edilmesi gerektiğini göstermektedir. Diğer taraftan yapılan $\tilde{\Delta}$ ve $\tilde{\Delta}_{adj.}$ testleri de sırasıyla 0.307 ve 0.160 olasılık değerleriyle eğim katsayılarının homojen olduğu biçimindeki yokluk hipotezinin kabul edilmesi gerektiği sonucunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda analizde ilk olarak birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığı ve eğim katsayılarının homojen olduğu sonucu elde edilmiştir.

3.2. Birim Kök Testleri

Ampirik analizlerde serilerin durağanlık yapılarının alışlagelmiş sınıma yöntemlerinden biri birim kök testleridir. Panel veri analizlerinde birim kök testleri birinci kuşak ve ikinci kuşak testler olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Analizlere hangi tür birim kök testiyle devam edileceği yatay kesit bağımlılığının olup olmamasına göre belirlenmektedir. Bir önceki kısımda belirtildiği üzere birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olmaması sonucu durağanlığın birinci nesil birim kök testleriyle sınanmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda sırasıyla Breitung (2000); Im, Pesaran ve Shin (IPS, 2003) ve Maddala ve Wu (1999) tarafından geliştirilen Fisher Philips Perron (Fisher PP) testlerine başvurulmuştur. Söz konusu testler trendli ve trendsiz olmak üzere her iki model için yapılmıştır.

Breitung (2000) tarafından yapılan Monte Carlo simülasyonlarının küçük örneklemelerde diğer testlerden daha güçlü olması bu testin tercih edilmesindeki başlıca nedenlerden biridir. Öte yandan IPS ve Fisher PP testlerinde olduğu gibi bu testin de dengeli paneller ve homojenlik durumunda kullanılabilirliği diğer tercih nedenleridir (Tatoğlu, 2020:34-35). Breitung (2000) birim kök testinin yokluk ve alternatif hipotezleri aşağıdaki gibidir.

$$H_0: \text{En az bir birim kök vardır.}$$

$$H_1: \text{Seri durağandır.}$$

IPS ve Fisher PP testleri, Breitung benzeri testlerden farklı olarak ortak bir otoregresif parametre yerine her bir birimin kendi otoregresif parametresine izin vermesi yönüyle daha esnek olmaları dolayısıyla ayrıca tercih edilmişlerdir. Bu testlerin temel hipotezleri ve alternatif hipotezleri aşağıdaki gibidir.

$$H_0: \text{Hiçbir birim durağan değildir.}$$

$$H_1: \text{Birimlerden en az biri durağandır.}$$

Yapılan birim kök testlerinin sonuçları Tablo 4’te yer almaktadır. Buna göre GDP ve ENF değişkenleri tüm birim kök testleri için I(0) sürecini ifade ederken; TROP ve QUA değişkenleri I(1) sürecini ifade etmektedir. Bunun yanında DY ve FDI değişkenleri IPS ve Fisher PP testleri için düzeyde durağan, Breitung testi sonucuna göre ise 1. seviyede

durağandır. HDI değişkeni ise IPS ve Fisher PP testlerinin trendsiz modeli hariç olmak üzere her üç test için de I(1) sürecindedir. Bu bulgular sonucunda birim kök testleri ile ilgili nihai karar GDP, DY, ENF ve FDI değişkenleri için I(0); HDI, TROP ve QUA değişkenleri için ise I(1) biçimindedir.

Tablo 3. Birim Kök Testleri Sonuçları

	Breitung Panel Birim Kök Testi		Im Pesaran ve Shin Panel Birim Kök Testi		Fisher Philips Perron (Fisher PP) Panel Birim Kök Testi		Karar
	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	Trendli	
GDP	-4.1902 (0.0000)***	-3.9781 (0.0000)***	-3.9328 (0.0000)***	-3.5422 (0.0002)***	-4.1341 (0.0000)***	-3.5041 (0.0002)***	I(0)
DY	2.0995 (0.9821)	1.1788 (0.8808)	-10.0141 (0.0000)***	-6.2082 (0.0000)***	-8.1714 (0.0000)***	-3.7343 (0.0001)***	I(0)
ΔDY	-2.3210 (0.0101)**	-1.7501 (0.0400)**	-	-	-	-	
ENF	-5.5507 (0.0000)***	-5.4924 (0.0000)***	-5.5759 (0.0000)***	-5.7588 (0.0000)***	-6.9471 (0.0000)***	-6.9291 (0.0000)***	I(0)
FDI	-0.2183 (0.4136)	-1.3119 (0.0948)*	-4.5534 (0.0000)***	-5.0414 (0.0000)***	-4.2342 (0.0000)***	-4.3049 (0.0000)***	I(0)
ΔFDI	-3.0569 (0.0011)***	-3.1866 (0.0007)***	-	-	-	-	
HDI	7.8358 (1.0000)	4.1382 (1.0000)	-6.6708 (0.0000)***	0.2755 (0.6085)	-6.9724 (0.0000)***	1.5656 (0.9413)	I(1)
ΔHDI	-2.0003 (0.0227)**	-3.1784 (0.0007)***	-	-3.4837 (0.0002)***	-	-3.3732 (0.0004)***	
TROP	-0.9728 (0.1653)	0.0655 (0.5261)	-0.2856 (0.3876)	-1.1135 (0.1327)	0.6758 (0.7504)	-0.0713 (0.4716)	I(1)
ΔTROP	-4.8713 (0.0000)***	-4.6559 (0.0000)***	-6.6588 (0.0000)***	-5.1277 (0.0000)***	-7.5220 (0.0000)***	-5.9378 (0.0000)***	
QUA	0.0654 (0.5261)	1.8716 (0.9694)	0.2477 (0.5978)	0.2073 (0.5821)	0.1697 (0.5674)	0.9559 (0.8304)	I(1)
ΔQUA	-4.5967 (0.0000)***	-2.6071 (0.0046)***	-6.1523 (0.0000)***	-7.0423 (0.0000)***	-9.2143 (0.0000)***	-9.1954 (0.0000)***	

Not: "****" simgesi %1, "***" simgesi %5 ve "**" simgesi %1 anlamlılığı; parantez içi değerler ise olasılık değerini ve "Δ" simgesi değişkenin birinci farkını fade etmektedir.

3.3. Nedensellik Testleri

Bir önceki kısımda yapılan birim kök testleri değişkenlerin farklı seviyelerde durağan olduğunu göstermişti. Bu nedenle HDI, TROP ve QUA değişkenlerinin farkları alınmak suretiyle bu değişkenler durağan hale getirilmiştir. Bununla birlikte panelin homojen olması dolayısıyla panel Granger Nedensellik testi temel yöntem olarak belirlenmiştir. Bu yöntemde değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin genel formu denklem 4 ile gösterilmektedir.

$$Y_{it} = a_i + \sum_{k=1}^K \gamma_k Y_{it-k} + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{it-k} + \varepsilon_{it} \quad i = 1, \dots, N \text{ ve } t = 1, \dots, T \quad (4)$$

Denklem 4'te yer alan X_{it} ve Y_{it} , iki durağan değişkenin i . birim t . dönemdeki gözlem değerleri iken K gecikme sayısıdır ve tüm birimler için aynı olduğu varsayılır. Öte yandan a_i sabiti, ε_{it} hata terimini ifade etmektedir. Ayrıca γ_k ve β_k sırasıyla

otoregresif parametre ve eğimi temsil etmektedir. Bu testle ilgili temel ve alternatif hipotezler aşağıda yer almaktadır.

$$H_0: X \text{ değişkeni } Y \text{ değişkeninin Granger nedeni değildir.}$$

$$H_1: X \text{ değişkeni } Y \text{ değişkeninin Granger nedenidir.}$$

Panel Granger Nedensellik test sonuçları analize konu olan her bir ülke için gösterilecek şekilde Tablo 5, Tablo 6 ve Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 4. Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkeler	$H_0: DY \rightarrow GDP$	$H_0: GDP \rightarrow DY$	$H_0: ENF \rightarrow GDP$	$H_0: GDP \rightarrow ENF$
Arnavutluk	0.527 (0.468)	0.424 (0.515)	0.009 (0.924)	2.330 (0.127)
Ermenistan	6.149 (0.013)**	0.385 (0.535)	0.003 (0.956)	0.023 (0.879)
Azerbaycan	1.452 (0.228)	33.976 (0.000)***	0.746 (0.388)	6.977 (0.008)***
Kamboçya	0.762 (0.383)	0.895 (0.344)	6.667 (0.010)***	2.323 (0.127)
Çin	11.623 (0.001)***	0.604 (0.437)	8.669 (0.003)***	4.879 (0.027)**
Kazakistan	4.413 (0.036)**	0.451 (0.502)	0.126 (0.723)	4.177 (0.041)**
Kırgızistan	0.441 (0.507)	0.516 (0.473)	0.140 (0.709)	0.024 (0.877)
Moldova	0.311 (0.577)	0.000 (0.987)	1.279 (0.258)	0.484 (0.487)
Moğolistan	1.311 (0.252)	0.214 (0.644)	1.971 (0.160)	0.003 (0.956)
Kuzey Makedonya	1.617 (0.203)	1.370 (0.242)	1.235 (0.266)	0.383 (0.536)

Not: " → " simgesi "Granger Nedeni Değildir" anlamına gelmekte; "****", "***" ve "**" simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 5'te özetlenen sonuçlara göre dış yardımların ekonomik büyümeyle ilişkisi bağlamında Ermenistan ve Kazakistan için %5, Çin için %1 anlamlılıkta dış yardımlardan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Öte yandan Azerbaycan için %1 anlamlılıkta ve yine tek yönlü olmak üzere ekonomik büyümeden dış yardımlara doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusudur. Buna karşın analizde yer alan diğer ülkeler için analizin konusunu oluşturan dönemde dış yardımlarla ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

Enflasyon oranı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler ise yine Tablo 5'te görüldüğü üzere Azerbaycan ve Kazakistan için sırasıyla %1 ve %5 olmak üzere ekonomik büyümeden enflasyon oranına doğru tek yönlü bir nedenselliğe işaret etmektedir. Bununla birlikte Kamboçya için %1 anlamlılıkta enflasyondan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi varken Çin için enflasyon ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Diğer ülkeler için enflasyon ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanılmamıştır.

Tablo 5. Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkeler	$H_0: FDI \rightarrow GDP$	$H_0: GDP \rightarrow FDI$	$H_0: \Delta HDI \rightarrow GDP$	$H_0: GDP \rightarrow \Delta HDI$
Arnavutluk	0.446 (0.504)	0.372 (0.542)	0.281 (0.596)	0.419 (0.517)
Ermenistan	1.356 (0.244)	5.961 (0.015)**	5.966 (0.015)**	0.289 (0.591)
Azerbaycan	1.149 (0.284)	0.460 (0.497)	0.024 (0.878)	1.191 (0.275)
Kamboçya	0.035 (0.852)	0.077 (0.781)	2.794 (0.095)*	0.616 (0.433)
Çin	19.435 (0.000)***	0.702 (0.402)	6.165 (0.013)**	0.044 (0.834)
Kazakistan	0.054 (0.817)	4.439 (0.035)**	0.443 (0.506)	0.027 (0.869)
Kırgızistan	0.004 (0.952)	0.631 (0.427)	13.659 (0.000)***	0.037 (0.847)
Moldova	1.403 (0.236)	2.828 (0.093)*	0.454 (0.500)	7.402 (0.007)***
Moğolistan	1.172 (0.279)	0.191 (0.662)	0.184 (0.668)	0.009 (0.926)
Kuzey Makedonya	1.706 (0.192)	3.156 (0.076)*	2.975 (0.085)*	1.590 (0.207)

Not: " → " simgesi "Granger Nedeni Değildir" anlamına gelmekte; "****", "***" ve "**" simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Yabancı yatırımlarla ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiler Tablo 6'da görüldüğü üzere Çin için %1 anlamlılıkta, yabancı yatırımlardan ekonomik büyümeye

doğru tek yönlü; buna karşın yine tek yönlü olmak birlikte Ermenistan ve Kazakistan için %5 anlamlılıkta, Moldova ve Kuzey Makedonya için %10 anlamlılık düzeyindedir. Diğer ülkeler için yabancı yatırımlarla ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkileri bulunamamıştır.

Yine Tablo 6'da yer alan bulgulardan hareketle Arnavutluk, Azerbaycan, Kazakistan ve Moğolistan için İnsani Gelişme Endeksi ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı görülmektedir. Buna karşın Kırgızistan için %1; Ermenistan ve Çin için %5; Kamboçya ve Kuzey Makedonya için %10 anlamlılık düzeyinde olmak üzere İnsani Gelişme Endeksi'nden Ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Diğer taraftan Moldova için ekonomik büyümeden İnsani Gelişme Endeksi'ne doğru %1 anlamlılık düzeyinde tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Tablo 6. Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkeler	$H_0: \Delta TROP \rightarrow GDP$	$H_0: GDP \rightarrow \Delta TROP$	$H_0: \Delta QUA \rightarrow GDP$	$H_0: GDP \rightarrow \Delta QUA$
Arnavutluk	4.499 (0.034)**	0.428 (0.513)	0.342 (0.559)	0.351 (0.554)
Ermenistan	0.000 (0.992)	12.007 (0.001)***	0.085 (0.771)	0.315 (0.575)
Azerbaycan	2.132 (0.144)	3.342 (0.068)*	0.065 (0.799)	12.116 (0.001)***
Kamboçya	0.040 (0.841)	0.005 (0.941)	0.239 (0.625)	0.002 (0.966)
Çin	0.130 (0.718)	0.000 (0.999)	0.122 (0.727)	0.768 (0.381)
Kazakistan	0.625 (0.429)	1.175 (0.278)	0.297 (0.586)	4.739 (0.029)**
Kırgızistan	9.036 (0.003)***	0.628 (0.428)	3.702 (0.054)*	1.643 (0.200)
Moldova	0.140 (0.708)	0.125 (0.724)	0.087 (0.769)	0.033 (0.856)
Moğolistan	1.186 (0.276)	3.788 (0.052)*	0.051 (0.821)	0.353 (0.552)
Kuzey Makedonya	4.004 (0.045)**	0.035 (0.852)	0.117 (0.732)	2.878 (0.090)*

Not: " \rightarrow " simgesi "Granger Nedeni Değildir" anlamına gelmekte; "****", "***" ve "**" simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 7'de yer alan bulgular Arnavutluk ve Kuzey Makedonya için ticarete açıklıktan ekonomik büyümeye doğru %5; Kırgızistan için %1 anlamlılık düzeyinde tek yönlü nedensellik ilişkilerinin olduğunu göstermektedir. Ermenistan için %1; Azerbaycan ve Moğolistan için %10 anlamlılık düzeyinde olmak üzere ekonomik büyümeden ticarete açıklığa doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı elde edilen bir diğer bulgudur. Diğer ülkeler için ticarete açıklık ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkilerinin bulunmadığı görülmektedir.

Kırgızistan için % 10 anlamlılık düzeyinde kurumsal kaliteden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi mevcutken; yine tek yönlü olmak üzere Azerbaycan için %1, Kazakistan için %5 ve Kuzey Makedonya için %10 anlamlılık düzeyinde, ekonomik büyümeden kurumsal kaliteye doğru nedensellik ilişkilerinin varlığı saptanmıştır. Diğer ülkeler için kurumsal kalite ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanılmamıştır.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Geçiş ekonomileri arasında sayılan on ülkenin yer aldığı ve 2002-2018 dönemi için oluşturulan panel için dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisinin araştırıldığı bu çalışmada çeşitli ampirik bulgulara ulaşılmıştır. Söz konusu bulguların başında paneli oluşturan birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığı ve panelin homojen yapıda olduğu gelmektedir. Bu bulguların varlığı neticesinde yapılan birinci nesil birim kök testleri başta bağımlı değişken olan ekonomik büyüme olmak üzere bağımsız değişkenlerden dış yardımlar, enflasyon ve doğrudan yabancı yatırımların düzeyde durağan; İnsani Gelişme Endeksi, ticarete açıklık ve kurumsal kalite değişkenlerinin ise

birinci farkında durağan yani birim köke sahip olduğunu ortaya koymuştur. Çalışmanın değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkileri bakımından sonuçlar ülkeden ülkeye farklılık göstermekle birlikte şu şekilde özetlenebilir:

- Dış yardımlar Ermenistan, Çin ve Kazakistan için ekonomik büyümenin nedenidir. Öte yandan ekonomik büyüme Azerbaycan açısından dış yardımların nedenidir.
- Kamboçya ve Çin için enflasyon ekonomik büyümenin nedeni iken, ekonomik büyüme de Azerbaycan, Çin ve Kazakistan'da enflasyonun nedenidir.
- Doğrudan yabancı yatırımlar sadece Çin'de ekonomik büyümenin nedeni iken; ekonomik büyüme Ermenistan, Kazakistan, Moldova ve Kuzey Makedonya'da doğrudan yabancı yatırımların nedenidir.
- İnsani Gelişme Endeksi Ermenistan, Kamboçya, Çin ve Kırgızistan için ekonomik büyümenin nedeni iken; ekonomik büyüme sadece Moldova için İnsani Gelişme Endeksi'nin nedenidir.
- Ticaret açıklık Arnavutluk, Kırgızistan ve Kuzey Makedonya için ekonomik büyümenin nedeni iken; Ermenistan, Azerbaycan ve Moğolistan için ekonomik büyüme ticarete açıklığın nedenidir.
- Kurumsal kalite sadece Kırgızistan'da ekonomik büyümenin nedeni iken; Azerbaycan, Kazakistan ve Kuzey Makedonya için ekonomik büyüme kurumsal kalitenin nedenidir.

Bu çalışmanın odak noktasını oluşturan dış yardımların ekonomik büyüme ile ilişkisinin geçiş ekonomileri açısından ülkeden ülkeye farklı sonuçlar gösterdiği görülmüştür. Bu bağlamda geçiş ekonomileri için dış yardımların ekonomik büyümeyle ilişkisinin Bird ve Choi'nin (2020) çalışmalarındaki sonuçlara benzer biçimde belirsiz olduğu söylenebilir. Öte yandan çalışmadan elde edilen sonuçlar, Cungu ve Swinnen (2003) tarafından geçiş ekonomileri için yapılan çalışmadan elde edilen sonuçlarla düşük düzeyde benzerlikler göstermektedir. Fakat burada Cungu ve Swinnen'in (2003) çalışmasının 1989-1997 dönemini kapsadığı ayrıca göz önünde bulundurulmalıdır. Öte yandan çalışmada Ermenistan, Çin ve Kazakistan kapsamında dış yardımların ekonomik büyümenin bir nedeni olduğu sonucu verilerle ilgili kısıtlardan ve söz konusu ülkelerin kendi iç dinamiklerinden ötürü yanlışlık içerebileceği göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Adebayo, T. S. ; Kalmaz, D. B. (2020). Ongoing Debate Between Foreign Aid and Economic Growth in Nigeria: A Wavelet Analysis. *Social Science Quarterly*, 101(5), 2032-2051. doi: 10.1111
- Adedokun, A. J. (2017). Foreign Aid, Governance and Economic Growth in Sub-Saharan Africa: Does One Cap Fit All? *African Development Review*, 29(2), 184-196. doi: 10.1111
- Alemu, A. M.; Lee, J. S. (2015). Foreign Aid on Economic Growth in Africa: A Comparison of Low and Middle-Income Countries. *South African Journal of Economic And Management Sciences*, 18(4), 449-462. doi: 10.17159
- Asteriou, D. (2009). Foreign aid and economic growth: New evidence from a panel data approach for five South Asian countries. *Journal of Policy Modeling*, 31(1), 155-161. doi: 10.1016
- Bird, G. , Choi, Y. (2019). The effects of remittances, foreign direct investment, and foreign aid on economic growth: An empirical analysis. *Review of Development Economics*, 1-30. doi: 10.1111
- Boateng, E. ; Frank, W. A., Amir, M. (2021). Foreign aid volatility and economic growth in Sub-Saharan Africa: Does institutional quality matter? . *Economic Modelling*, 96(1), 111-127. doi:<https://doi.org/10.1016/j.econmod.2020.12.032>
- Bowen , J. (1995). Foreign-Aid and Economic Growth: An Empirical Analysis. *Geographical Analysis*, 27(3), 249-261.
- Breitung, J. (2000). The Local Power of Some Unit Root Tests for Panel Data. *Advances in Econometrics*, 15(1), 161-177. doi:10.1016/S0731-9053(00)15006-6

- Breusch, P. S. ; Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometric. *Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Crouch, R. L. (1973). Economic Development, Foreign Aid, and Neoclassical Growth. *Journal of Development Studies*., 9(1), 353-364. doi:10.1080/00220387308421449.
- Cungu, A. ; Swinnen, J. (2003). *The Impact of Aid on Economic Growth in Transition Economies: An Empirical Study*. Leuven: LICOS-Centre for Institutions and Economic Performance, LICOS Discussion Paper, No. 128, ss. 1-32.
- Eğri, T. (2018). Ekonomik Büyüme ve Dış Yardımlar İlişkisi: Mısır İçin Bir Nedensellik Analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(Özel Sayı), 31-43.
- Farahmand, M. A. (2021). The Relationship Between Economic Growth and Foreign Aid: The Case of Afghanistan. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 141-154. doi: 10.26650/JEPR885246
- Feeny, S. (2005). The Impact of Foreign Aid on Economic Growth in Papua New Guinea. *Journal of Development Studies*, 41(6), 1092-1117. doi:10.1080/00220380500155403
- Feeny, S. ; Ouattara, B. (2009). What type of economic growth does foreign aid support? *Applied Economics Letters*, 16(7), 727-730. doi:10.1080/13504850701221832
- Fløystad, G. (1968). (2022, 29 Aralık). *Foreign trade, aid and economic growth in less developed countries*. Universitetsforlaget. Retrieved from: https://www.jstor.org/stable/40437410#metadata_info_tab_contents
- Hongxing, Y. ; Abban, O. J. ; Boadi, A. D. (2021). Foreign aid and economic growth: Do energy consumption, trade openness and CO2 emissions matter? A DSUR heterogeneous evidence from Africa's trading blocs. *PLoS One*, 16(6), 1-25. doi:<https://doi.org/10.371/journal.pone.0253457>
- Im, K. S.; Pesaran, M. H. ; Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.
- Kaufmann, D. ; Kraay, A. ; Mastruzzi, M. (2010). *The worldwide governance indicators : methodology and analytical issues*. Policy Research Working Paper Series, No:5430, ss.1-29.
- Leontief, W. (1964). Disarmament, Foreign Aid and Economic Growth. *Journal of Peace Research*, 1(3/4), 155-167.
- Liu, X. ; Zhang, X. ; Chao, C.-C. (2014). Foreign aid, leisure–effort choice, and economic growth. *Economic Modelling*, 43, 435-438. doi:<https://doi.org/10.1016/j.econmod.2014.09.006>
- Maddala, G. S. ; Wu, S. (1999). A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, (61), 631-652. doi:10.1111/1468-0084.61.s1.13
- Maruta, A. A. ; Banerjee, R. ; Cavoli, T. (2020). Foreign aid, institutional quality and economic growth: Evidence from the developing world. *Economic Modelling*, 89(1), 444-463. doi:<https://doi.org/10.1016/j.econmod.2019.11.008>
- Nwaogu , U. G. ; Ryan, M. J. (2015). FDI, Foreign Aid, Remittance and Economic. *Review of Development Economics*, 19(1), 100-115. doi:10.1111/rode.12130
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels*. Cambridge Working Papers in Economics, No: 1240, pp. 1-39.
- Pesaran, M. H. ; Ullah, A. ; Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127. doi:10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x
- Pesaran,, M. H. & Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pham, N.-S. ; Pham, T. C. (2020). Effects of foreign aid on the recipient country's economic growth. *Journal of Mathematical Economics*, 86(1), 52-68. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jmateco.2019.11.004>
- Sirkka, S. (1971). Foreign Aid, Investments and Economic Growth: Doctrines and Practice. *Instant Research on Peace and Violence*, 1(1), 22-29.
- Sothan, S. (2018). Foreign aid and economic growth: evidence from Cambodia. *The Journal of International Trade&Economic Development*, 27(2), 168-183. doi:10.1080/09638199.2017.1349167
- Tatoğlu, F. Y. (2020). *Panel Zaman Serileri Analizi, Stata Uygulamalı*, İstanbul: Beta Yayıncılık, ss.1-430.
- Torelli, P. (2013). *International Economics: Understanding the Forces of Globalization for Managers*. (1 b.). Business Expert Press: New York, ss.1-275.
- Tüzemen, S.; Tüzemen , Ö. B. (2015). Dış Yardımların Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 57-71.

UNDP, *Human Developments Report*. (2022, 01 Aralık). <https://hdr.undp.org/data-center/documentation-and-downloads>

Wamboye, E. ; Adekola, A. ; Sergi, B. S. (2014). Foreign aid, legal origin, economic growth and Africa's least developed countries. *Progress in Development Studies*, 14(4), 335-357. doi:10.1177/1464993414521526

World Bank Group. (2022, 24 Kasım). Erişim adresi:<https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS> adresinden alındıWorld Bank Group. (2022, Kasım 24). <https://data.worldbank.org/indicator/DT.ODA.ODAT.GI.ZS> adresinden alındı

World Bank Group. (2022, 24 Kasım). Erişim adresi:<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.DEFL.KD.ZG> adresinden alındı

World Bank Group. (2022,24 Kasım). Erişim adresi:<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD.ZG> adresinden alındı

World Bank Group. (2022, 24 Kasım). Erişim adresi:<https://data.worldbank.org/indicator/NE.TRD.GNFS.ZS> adresinden alındı

Worldwide Governance Indicators. (2022, 01 Aralık). Erişim adresi: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/> adresinden alındı

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur .

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ahmet Kâhiloğullari (%50), İrem Erasa Akça (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None

Author Contributions: Ahmet Kâhiloğullari (50%), İrem Erasa Akça (50%)
